

Dr Džost A. M. Merlo

VIDOVI PANIKE*)

---

*) Joost A. M. Meerloo, M. D.: *Patterns of Panic*, International Universities Press, Inc. New York 1950. Redigovao prema originalu Milorad M. Damjanović.

P R E D G O V O R

Ova knjiga namenjena je svakome koga interesuje panično stanje u kojem se danas naš svet nalazi, a naročito, društvenim radnicima, vojnicima, osoblju Crvenog krsta i svim onima koji su mobilisani u vreme katastrofa. Pisac je težio samo da opisuje činjenice, izbegavajući što više teorijske zaključke koji se mogu izvući iz ovih problema. Pisac se nada da će drugu studiju posvetiti specijalnim oblicima straha i strepnje — koji se odnose na prirodu čoveka kao pojedinca.

Ako naučimo da raspoznajemo i da razlikujemo razna panična stanja, počećemo i da ih razumevamo i da pro-nalazimo mogućnosti za njihovo lečenje. Mnogi ljudi ne uviđaju u kolikoj meri potajna strahovanja potkopavaju naše inače čvrste odluke.

Gledajući sa optimizmom mi se nadamo da će takođe i ova knjiga više skrenuti pažnju na skrivene oblike panike.

PISAC

Glava I

ŠTA JE PANIKA?

»Ludi utorak« — 5. septembar 1944.

Evo kako panika može da se pojavi:

Kad su savezničke trupe pobedonosno čistile belgijski obalski pojas i oslobodale Brisel i Anvers, neke prethodnice su prešle holandsku granicu. Zbog zbunjujućih izveštaja Radio-Londona počele su da se šire sve moguće glasine. Susedi su pričali jedni drugima da su Dordrecht i Rotterdam oslobođeni i da se saveznici približavaju. Ljudi su istakli svoje nacionalne zastave, deca su igrala na ulicama; nosili su nacionalnu boju (narandžastu) i ponovo pevali patriotske pesme. (13)*)

Nacistički okupator je blokirao sve telefonske linije — i njega su ove glasine uznemirile — i istog dana su nemačke trupe započele panično povlačenje prema nemačkoj granici. Trgovine su prodavale razne »vrpce oslobođenja«. U Holandiji čitav jedan dan nije bilo neprijatelja. Izdajnici i saradnici okupatora dali su se u divlje, panično bekstvo; nad njima su vršene sve moguće vrste represalija. U međuvremenu su se saveznički padobranci pripremali za spuštanje, ali naša komanda nije znala da je došao ovako povoljan momenat za njihovo angažovanje.

Nemce je silom zaustavila njihova sopstvena armija u Nemačkoj. Posle dva dana, zlikovci su se vratili. Sloboda još nije bila došla. Esesovci su počeli da se svete svim

*) Ovi se brojevi odnose na knjige navedene u bibliografiji na kraju ovog dela. — Prim. red.

onim građanima koji su se suviše kompromitovali. Ručnim bombama uništavali su trgovine koje su prodavale naranđaste trake. Sledile su nove odmazde i novi pokolji ugnjetenog naroda.

Ali se izdajnici i saradnici okupatora nikad više nisu usudili na povratak — njihova panika je trajala godinama.

Tri nedelje kasnije saveznički padobranci spustili su se blizu Arnhema, usred neprijateljskih trupa, koje su bile obaveštene i čekale ih, pošto su se potpuno povratile od pometenosti.

Započela je jedna od najkrvavijih bitaka II svetskog rata.

II svetski rat pruža mnogo novih primera koji pokazuju kako strah i užas utiču na društvene pojave. Savremeni psihološki rat za izazivanje straha služi se sejanjem panike i zastrašivanjem oružjem. Možemo slobodno reći da se pri ovakvoj strategiji zloupotrebljavaju naši sirovi životinjski nagoni za razbijanje našeg poverenja u kulturu. Naročito se Hitler služio petom kolonom radi izazivanja krajnje pometnje među građanima neprijateljskih zemalja koje je nameravao da porobi.

Pojam panike

Reč *panika* izvedena je od pojma zaraznog straha i užasa koje je izazivao bog Pan. Postepeno je ova reč počela da označava razne stepene intenziteta straha, uzbuđenja i pometenosti. U evropskim jezicima (nemačkom, holandskom, francuskom) ova reč ima uže značenje nego u engleskom. U Evropi ona se primenjuje prvenstveno za označavanje jakih kolektivnih osećanja užasa, pometenosti, straha i groze. U engleskom jeziku ova se reč isto tako često upotrebljava i za označavanje individualnih reakcija na opasnost, za označavanje individualne bojazni, straha, more kao i naročitih uzbuđenja, kao što su »smrtni strah«, zaprepašćeњe itd.

S jedne strane, rečju *panika* se u engleskom jeziku označavaju zarazan masovni strah i kolektivna uzbuđenja,

kao što su »finansijske panike« u doba ekonomskih kriza ili »sauve qui peut« (spasavaj se ko može) u armiji, s druge strane, panika označava i individualnu bojazan, uzrujanost, strah i nervozna osećanja.

Ova knjiga se više bavi širim pojmom panike kao društvene pojave, ljudima koji su zahvaćeni njom, paničarima i nagonskim postupcima koje strah izaziva kod ljudi.

Društveno-psihološki pojam panike je upotrebljen i u ovom dvojakom različitom smislu. On ne označava samo individualne reakcije na strah, nego i kolektivne panike; ne samo strah i bežanje, već i bes, nered i neukrotivo nasilje. Panikom se naziva neki opasan događaj koji prouzrokuje spontane, razorne reakcije kod pojedinca ili u zajednici. Bez obzira da li ona nastaje kod nervoznog pojedinca ili kod grupe ljudi koja se oseća ugroženom, posledice su iste — gubi se razum. Nagla reakcija, razorno dejstvo, raspadanje društvene formacije ili ličnosti, predstavljaju društveno važne činioce. U svakodnevnom govoru se ne razlikuju jasno duševni doživljaji pojedinca od duševnih doživljaja neke zajednice — »individualna panika« od kolektivnog sloma.

Panika i strah

Kad bi bog Pan, Zevsov sin, zaspao u šumama božanskim snom, i kada bi se bedni smrtnici usudili da ga uzne-mire, strahovito bi se razbesneo i gonio ta drska bića svojom strašnom pojavom i svim sredstvima koja su mu stajala na raspolaganju. U tom trenutku je hrabrog čoveka obuzimao »paničan strah«. Ni sami bogovi nisu bili pošteđeni od straha koji je Pan širio; duvanjem u rog rasterivao je Titane, a čak i njegovu majku, šumsku vilu Kalisto, obuzimao je strah, kada bi videla njegovu strašnu pojavu i surovo ponašanje. Ali bog Pan nije bio za svoje obožavaoce samo izvor straha, on im je pružao i seksualno uzbuđenje i ulivao elan koji potiče od straha.

Da bismo dali savremeniji opis panike moramo da opišemo naglo izbijanje uspavanih strahovanja i težnji kod pojedinca i kod zajednice. Moramo da opišemo bujicu elementarnih instinkata i nagona koji izbijaju na videlo naročito u opasnostima. Panika je buđenje nerazumne životinje iz čopora u čoveku. Najednom nestaje sva kultura, gola životinja izbija na videlo.

Čopor, zahvaćen panikom, upravlja se samo prema svojim osećanjima; nestaje svako rasuđivanje. Ljudi i životinje daju se u neobuzданo bekstvo, gazeći sve što im stane na put.

Čovek je go i nezaštićen

Čovek je naročito osetljiv na paniku, budući da njemu nedostaju prirodna sredstva odbrane koja su svojstvena drugim životnjama. Čovek je nezaštićeno mладунче. Panika je kod pojedinca njegova naglo iskrsla svest o biološkoj nezaštićenosti od opasnosti, svest da je čovek životinja bez kandži i zuba.

Ovakav strah možda je ostatak instinktivnog reagovanja na opasnost u preistorijsko doba. Zavlačenje u skloništa, uzmicanje pred opasnošću i spasavanje bekstvom bili su najbolje čovekovo oružje protiv divljih zveri. Prvobitni čovek je živeo u hroničnoj panici, stalno na oprezi i stalno spreman na bekstvo. Međutim, ova prvobitno korisna reakcija preistorijskog čoveka na opasnost pretvorila se kod civilizovanog čoveka u automatski refleks koji ga često vodi u propast. Životinja je prilagođena svojoj sredini. Čovek nije prilagođen i on može da živi samo zahvaljujući navikama koje je stvorila kultura. Tek kad ga je razum pobudio da se naoruža, čovek se oslobođio straha! On je naučio da izrađuje oružje i sprave. Međutim, ova su pobudila nov strah, strah od samog oružja. Ali to je već druga priča.

Kad je civilizovani čovek deo mase lako ga zahvataju panična osećanja; ali strah može i osamljenog pojedinca da natera na besmisleno delovanje. Ipak, masa, koja rea-

guje mnogo emotivnije, mnogo lakše zapada u paniku. Čak i masa radio-slušalaca, povezana tajanstvenim nitima radio-talasa, može da bude zahvaćena panikom, kao što se desilo 1938. godine posle emisije Orsona Velsa (Orson Welles) u kojoj je on opisao napad čudovišnih stanovnika Marsa na Zemlju. (10) Ovakvim fantastičnim nagoveštajima bude se izvesni ostaci naših prastarih nagonskih strahovanja kao da su se nemani naše preistorijske prošlosti vratili na Zemlju.

Slična radio-panika desila se u Kvitu (Quito) u Ekvadoru, gde su po primeru Orsona Velsa iz 1938. godine, ponovo, na dramatičan način, prikazali invaziju Marsovaca. Rezultat je bio da je gomila uništila zgradu vodećeg ekvadorskog lista. I u ovom slučaju je realistično opisanje invazije čudovišnih ratnika sa Marsa, koji su naooružani tajanstvenim oružjem, i koji su navodno već stigli do susednog Kotokaljaoa (Cotocallao), izazvalo paniku među slušaocima.

»Ljudi, mnogi samo upola obučeni, izjurili su na ulice ispoljavajući divlji užas — a kad su saznali da su »naseli« ispoljili su isto toliko divlji gnev.«¹⁾ Prastara reakcija na opasnost nije se mogla odmah sprečiti; zbog stalnih političkih trzavica još odranije je tinjao neki početni nemir. Ta radio-emisija pogodila je stanovništvo koje je već bilo zahvaćeno latentnim strahom.

Posle ovakvih panika možemo još neko vreme da primičujemo telesne posledice kolektivnog straha. Čitav organizam je silno uzbuđen. Radi odbrane tela suviše mnogo adrenalina se izlilo u krv. Na nekim ljudima danima još možemo da vidimo bledilo na licu i napetost.

Izbijanje panike

Jednom sam bio svedok izbijanja panike koja je bila blagovremeno suzbijena, ali nije prošla bez posledica. To

¹⁾ »Njujork tajms« od 14. februara 1949. Vest »Asošijeted presa« iz Kvita (Ekvador).

se desilo u nekom velikom pozorištu, kad su ljudi osetili da nešto gori. Malo dima je izbilo na pozornicu. Predstava je nastavljena, ali se publika uznenirila. Neko je ustao, a zatim su se naglo digli svi. U ovom trenutku je nosilac glavne muške uloge stao pred rampu i mirno objasnio da je na stražnji ulaz ušlo nešto malo dima od neke male vatre sa ulice blizu pozorišta. Zamolio je za dozvolu da se predstava produži. Usledio je gromki aplauz i ljudi su posedali. Ali ipak ne svi; mnogi su izašli, neki su povraćali i morali su da odu. Kad su za vreme odmora upaljena svetla pogledali smo se. Većina je bila bleda, a posle odmora, u pozorištu je ostala samo polovina gledalaca. Oni koji su otišli bili su isuviše slabi da podnesu fizičke posledice panike i straha.

Podržavanje panike

Pavlov je prilikom proučavanja životinja ispitivao veštački način izazivanja straha i panike. Privikavanje životinja na izvesne podsticaje, a zatim, naglo prekidanje ili menjanje tih očekivanih podsticaja, izazivalo je kod životinja opštu uznenirenost.

Ovaj iznenadni izostanak očekivanog događaja izaziva jednovremeno tako velik strah i uznenirenost kod pojedinaca i masa, da im je milija opasnost nego lišavanje onoga što oni očekuju.

U novembru 1939. godine holandska armija je stavljena u pripravnost, jer su stigli izveštaji da se Nemci upravo spremaju da napadnu Holandiju. Slučajno sam se nalazio na jednom graničnom sektoru; kao i ranije, u dva maha, napad je očekivan sa unapred pripremljenom mirnoćom.

Dvanaest časova kasnije naređenje o pripravnosti bilo je povučeno. Hitler je zbog nepovoljnih vremenskih uslova odložio napad do maja 1940.

Upravo to popodne nastupile su različite panične reakcije. Ljudi, koji su bili u stanju da potpuno mirno očekuju

napad, postali su razdražljivi i nervozni zato što odjednom nije imalo šta da se čeka. Među vojnicima i oficirima primjećivale su se histerične reakcije koje su nastupile kao posledice prigušenog straha koji je sada izbio na videlo bez ikakvog ograničenja.

U svojoj strategiji Hitler je, iz nedelje u nedelju, podržavao strah u okupiranim zemljama da bi ih držao u stalnoj napetosti. Ljudi su očekivali nove mere zastrašivanja i to uvek nešto novo i neočekivano. Nikad se nisu mogli navići na određene vidove straha i opasnosti, te je čitavo stanovništvo bilo u stanju stalne neizvesnosti.

Zapanjenost

Individualna i kolektivna panika predstavljaju prastaru reakciju na strah i užas. Između individualnog kompleksa nepovezanih pokreta i kolektivne manije ima mnogo sličnih momenata, premda i među njima postoji razlika. Ovakav kompleks nepovezanih pokreta možemo da vidimo u reakcijama zapanjenog deteta.

Prema Darvinu zapanjenost je vrsta snažne mobilizacije čula koja prethodi konačnoj reakciji na opasnost to je vid pojačane pažnje. (9) »Strahu često prethodi iznenadenost; oni su toliko srođni da oboje dovode do trenutnog uzbuđenja čula vida i sluha«. Lendis (Landis) i Hant (Hunt) razlikuju dečju zapanjenost (koju karakteriše opuštanje, a zatim grčenje) od zapanjenosti odraslih (grčenje, zatim opuštanje). Ova poslednja počinje da zamenjuje dečju između trešeg i šestog meseca života.

Iznenadenje prethodi reakciji na opasnost (bekstvo ili napad); iznenadenje je preterano povećavanje pažnje i telesna priprema za odbranu. (9) To je ona opšta mobilizacija aktivnosti koju je proučavao Kenen (Canon), a koju Rozet (Rosett) objašnjava (prema Bulovom — Bull — citatu) kao »pretvaranje čitavog organizma u solidnu bazu sa koje se može odmereno delovati u bilo kojem pravcu. Ovo je stanje opšte mišićne ukočenosti, u koje organizam

zapada u momentu izloženosti nekom podsticaju čija je priroda trenutno neodređena. Posle uočavanja opasnosti počinje da deluje druga reakcija na opasnost (reakcija straha).

Latentnu paniku kod ljudi možemo da uporedimo sa ovom fazom opšte mobilizacije koja prethodi strahu. Zapanjenost može nastupiti i bez straha, mada to zavisi od drugih vidova unutrašnje uznenemirenosti. Međutim, ukoliko manje pozajmimo pravi podsticaj, utoliko više se zapanjenost pretvara u strah. Vojnik koji poznaje opasnosti bojišta može da savlada svoj strah, a novajlija ostaje zapanjen sve dok traje neizvesno očekivanje.

Mnogi ljudi teže podnose ovo neizvesno očekivanje i ovu stalnu napetost pažnje nego samu opasnost. Oni kapituliraju pred strahom da bi se otarasili neizvesnosti (pasivna kapitulacija pred strahom). (29) To može da dovede do raznih opasnih posledica u društvu, što ćemo opisati na kraju ove knjige.

Umesto da pusti da ga voda mirno nosi, davljenik tone zbog prevelikog broja pokreta, zato što se suviše brani pokretima. Kad se uvežbao, čovek menja reakcije, ali u mnogim drugim pogledima ostaje bespomoćno biće, koje se koprca u borbi protiv sudbine i koje u času opasnosti nesvrsishodno deluje. Ovakvo opasno »koprcanje« ispoljava se naročito u masama, kada su reakcije pojedinaca pod jačim uticajem sugestije. U masi je lakše izbeći osećanju samoće i ugroženosti, ali u njoj čovek ponovo postaje primitivna životinja koja se stapa sa čoporom. Ako masu zahvati strah — naročito ako se ona prethodno nije psihički ojačavala i pripremala — iznenadna bekstva nastaju bez ikakvog razuma podsticaja. Ništa nije zaraznije od bekstva. To je nesvesno, automatsko ponašanje koje deluje iz dubine duše, a kombinovano je sa mnogim psihofizičkim reakcijama. Moglo bi se reći da se prastari sistem odbrane organizma reaktivirao²⁾

²⁾ »Manifestacije straha«, vidi u knjizi (*Aftermath of Peace*) (Posledice mira). (32).

Zaraznost panike

Panika je razarni refleks bežanja. Svako, bez obzira koliko je samopouzdano, može da podlegne zaraznom uticaju panike. Čak kada se, neposredno posle panike, opet uspostavi duševna ravnoteža, telesno odbrambene reakcije protiv straha dejstvuju i dalje. Pod ovakvim uslovima niko ne može da izbegne psihofizičke reakcije na strah.

Među životinjama i ljudima često nailazimo na iste zarazne panične reakcije. Neko divlje bežanje pobuđuje u čoveku prastare panične reakcije, a čopor, koji prelazi u kas, povlači za sobom čak i dresirane konje. Uplašeni konji zarazno deluju na druge konje. Čovekovo panično bežanje zaražava i majmune (40, strana 87).

U psihopatologiji reč »panika« se upotrebljava takođe za strah koji nastupa naglo u vezi sa *unutrašnjim* konfliktima, kao što su, na primer, šizofrenična panika, homoseksualna panika, melanholičarska panika ili zanos, ali o tome ovde neće biti govora.

Strah, izazvan panikom, zarazan je čak i kada uopšte ne postoji neki objektivan razlog za uznenirenost ili bilo kakvu opasnost. Masa tumači spoljne manifestacije straha jednog čoveka kao znak kakve opasnosti. Kao što sam već rekao na početku ove knjige, zaplašen paničar izaziva više straha nego sama opasnost.

U istoriji možemo svuda naići na opise ovakvih zaraznih panika, u kojima su naročito jaka uzbudjenja obuzimala mase ponekad zbog straha od neizbežne smrti, ponekad zbog naglog oslobođenja neobuzdanih strasti. One dostižu vrhunac u besomučnom izlivu strasti, u pandemičnom davanju oduška do tada obuzdavanim postupcima koji su civilizovanom čoveku skoro neshvatljivi. Kao primer za to mogu poslužiti masovna davljenja (*noyades*) za vreme francuske revolucije, ubijanja u gasnim komorama od strane nemačkih varvara i linčovanja u Americi. Čak i haos rata je takoreći ogromna hronična panika naroda; kao sredstvo za rešavanje problema ne služi zdrav razum već strah i pretnja. Ratom izazvana panika može

i najmiroljubivija stvorenja naglo da pretvori u najagresivnije patriote. Njih zaražava opšte raspoloženje; u njima se baš bude prigušena strahovanja i osećanje opasnosti. Savremeni čovek zaista može da se oduševi za rat samо u masi i kad se zarazi panikom. Hitler je svojim zemljacima stalno sugerirao da je Nemačka ugrožena, ali je ipak nemački narod ušao u rat 1939. godine bez ikakvog oduševljenja: strah je već suviše uzeo maha. Godine 1914. Nemci su se poneli drukčije; tada je Nemcima rat izgledao kao svečanost a vojnici su na puškama nosili cveće.

Panika je zarazna bolest. Individualna panika može da se prenese na veću grupu, a njeni masovni efekti na gomile. Tako su, na primer, i strah i hrabrost zarazni. Svaki rukovodilac može da ohrabri plašljivce i da privremenno od njih napravi heroje. On je u stanju da podiže moral neke grupe ljudi, a kukavice da pretvori u neustrašive junake. Snažnom sugestijom se masa može privremenno nanelektrisati da izvrši dela za koja normalno nije sposobna. Ali masa može isto tako da se parališe i da se pretvori u gomilu begunaca zahvaćenih panikom. Samo jedna reč, samo nekoliko kolovođa dovoljno je da se duševna zaraža počne da širi.

Što je neka društvena grupa mlađa i što više nadinje romantičnom sanjarenju, to je podložnija raspadanju i osetljivija na panike. Vrlo dobro je poznato da su žene i deca, zahvaljujući njihovim tešnjim međusobnim odnosima, osetljiviji na panike. To dokazuju mnogi primjeri katastrofa u dečjim pozorištima.

Panika kod dece

Deca, koja su zaokupljena sopstvenom borborom protiv unutrašnjih i spoljnih teškoća, reaguju vrlo uznemireno u svetu koji se toliko razlikuje od njihovih prvobitnih miroljubivih predstava. Kod njih se spoljna opasnost pojavljuje u liku roditelja koji ih kažnjavaju i u kojima ona vide neprijatelje. Neka deca poprimaju strahovanja svojih

roditelja. Latentni strah starijih jača osećanje krivice kod dece. Zbog toga, uzbudjenja i panike kod dece umnogome zavise od više ili manje podesnog ponašanja starijih. Većina dece je mnogo bolnije osećala odvajanje od svojih roditelja za vreme rata nego strašne ratne doživljaje. Izbezumljenost roditelja i nerazumno ponašanje odraslih više su uticali na decu nego eksplozije bombi i pravi strah. Pod uticajem katastrofa mnoga deca se vraćaju na raniji stepen razvoja, opet se pojavljuju mutavost, mokrenje u krevetu i sisanje prstiju. (19)

Panične reakcije, koje su se ispoljavale kod dece, u većini slučajeva nisu nastupale usled spoljne opasnosti nego zbog povećane uzajamne razdražljivosti. Bombe ih nisu plašile, ali ih je plašilo uništenje neke igračke ili gubitak neke lutke. Ovo uzbudjenje kod jednog deteta veoma brzo se prenosi i na drugu decu. Simboličke opasnosti pogađale su decu mnogo teže nego stvarne. Stoga su panike nastupale vrlo neočekivano. U dečjim logorima morali smo stalno da se borimo protiv slučajeva panike i nasilja.

• Neki logor za decu u Engleskoj, gde su se deca iz Evrope nalazila na oporavku, jednom je postao poprište ovakve agresivne pobune. Mada je teorijski postojala mogućnost da u logor padne neka leteća bomba i mada se mogla čuti protivavionska vatra, ipak se na deci nije primetivao strah. Deca su bila navikla na to. Ali jedno podne došlo je nekoliko zvaničnih lica — ministara — da vrše inspekciju u logoru, stigli su nekim velikim službenim kolima. Za tren oka stariji dečaci opkolili su kola i dali oduška svojim rušilačkim nagonima, uništavajući gume i haubu motora. Buntovnička gomila dece je sve više rasla i širile su se glasine da su stigli neki hitlerovci, (neka strašila), koji uvek putuju u tako ogromnim kolima. Nemir se brzo stišao, ali su reakcije na strah potrajale još dugo. Gume su, međutim, bile potpuno uništene.

Još me muči jedan strašni dečji san iz vremena I svetskog rata — vizija streljanja i eksplozija — osećanje da se gubim u nekoj strašnoj praznini — predstava da živim

u svetu bez ljubavi i punom strepnji. Svet je ponovo zatrovao dečje snove.

Strah da ne izbjiju sopstveni rušilački nagoni

U nekim slučajevima individualne panike možemo posmatrati kako se pojedinci istovremeno i boje i žele da ispolje svoje sopstvene skrivene nagone. Ovaj vid straha i iznenadnog izbjanja »individualne panike« posmatrao sam naročito među vojnicima za vreme obuke. Ispočetka, neki vojnici su se bojali da upotrebe pušku. Oni su drhtali, nisu se usuđivali da gađaju i ispoljavali su detinje reakcije i uznemirenost. Onog dana kad im je podeljena bojeva municija, nekoliko vojnika je izvršilo samoubistvo. Iza njihovog straha skrivala se nesvesna želja da gađaju i da ubijaju sve oko sebe. Ispaliti pušku značilo je za njih rizikovati da se oslobole sopstvene agresivne težnje. Neka unutrašnja moralna borba protiv želje za ubijanjem izaziva specijalni strah i duševnu depresiju. Ovi vojnici više nisu mogli da shvate sami sebe; neki su odbili da služe u vojsci. Iskustvo koje sam imao sa onima koji su odbili da vrše vojničku službu iz svog ličnog ubeđenja pokazalo je da su mnogi od njih to učinili iz čistog straha od sopstvenih jedva ugušenih rušilačkih nagona. (33) Ovo je isti panični strah od nasilja na koji nailazimo kod mnogih živčanih oboljenja. Takav je, na primer, strah od posmatranja noža. Nož postaje simbol unutrašnje borbe protiv neprijateljstva. »Želim da budem agresivan i s ovim nožem bih mogao da budem vrlo agresivan; moje osećanje krivice zabranjuje mi da budem agresivan i da gledam nož«.

Latentna panika

Mnogi naučnici misle da su samo ljudi primitivnog mentaliteta osjetljivi na psihičke zaraze. Zaista, u srednjem veku kada je osećajnost bila vrlo promenljiva, nailazimo na mnoge primere masovnih psihičkih zaraza. Pomislite

samo na dečji krstaški rat i na masovne epidemije kao što su manja igranja suludih i besnih igara (»igre svetog Vida«) i drugi oblici masovne hysterije. Duševni život je u srednjem veku bio pun sličnih masovnih obmana i raznih panika. (34)

Međutim, savremena kultura ne štiti čoveka od psihičkih zaraza i od panika. Upravo obratno, mnoga savremena tehnička dostignuća (bioskop, televizija, radio) povećavaju čovekovu osjetljivost.

Kada čovek privremeno uguši tradicionalna moralna merila, gubi kontrolu a istovremeno postaje i osjetljiviji za podsticanje spolja. Latentna panika, koja iz toga proizlazi, može se uporediti s nekim emocionalnim poletom i prenapetošću koji više nemaju snage da sebe obuzdaju. Proganjanja, pogromi, izgredi, skupovi koji se završavaju linčovanjem, sve to mogu biti ispoljavanja straha u masama koje su izgubile moralna merila koja su ih kočila. Ovakvi sadistički i destruktivni ispadи podivljale mase mogući su, svakako, samo onda kada postoji neki latentni strah, latentna panika.

Teroristički i tiranski režimi često izazivaju ovakve latentne panike. Čovek je najpre bespomoćan i čutke podnosi teror i tiraniju. On je paralizovan. U svom očajanju čovek se samo nada da će ga najveće muke i opasnosti imetići, i da će one umesto njega pogoditi druge — strance ili susede. Ugušeno je svako humano sažaljenje i svako socijalno osećanje prema žrtvama i proganjanjima. Oni koji se najviše plaše postaju kukavice i oportunisti. To se desilo, na primer, u prvim mesecima nemačke okupacije — tiha panika i psihička paraliza obuzele su celu Evropu.

Za vreme ovakvih latentnih panika ljudi sebi ne priznaju da ih muče strah i užas; njima je potrebna iluzija da im je srce lako i slobodno. Izmišljaju sva mogućna opravdanja i tumačenja da bi prikrili strah i stid zbog sopstvenog kukavičluka. Ljudi ne mogu da podnose stid od samih sebe. Ali postepeno se duh izleći i dolazi vreme kada se ljudi sa dovoljnom otpornom snagom mogu odu-

preti opasnostima. Uz to se, takođe, postepeno izgrađuje spoljni otpor neprijatelju a ilegalne oslobodilačke armije počinju da se organizuju.

Predosećanje panike

Napeto iščekivanje neke misteriozne opasnosti još je nepodnošljivije od same opasnosti. Ljudi ne vole nejasne situacije; oni žele sigurnost. Ljudi čak više vole rat nego neizvesno iščekivanje rata kada im preti opasnost da ih neprijatelj iznenadi. Ovo neodređeno strahovanje utiče na njihovu fantaziju. Oni predviđaju sve moguće misteriozne opasnosti pa počinju i da ih izazivaju. To je privizvanje straha i opasnosti da bi se izbegla napetost neizvesnosti. Ovo smo često zapažali za vreme okupacije kod ilegalaca koji su vodili borbu protiv nacista. Postajali su u svom radu sve neoprezniji kao da bi želeli da ih uhvate. Izgledalo je kao da žele sami sebe da kazne.

Ljudi često više vole strašnu realnost nego zastrašujuće fantazije. Ne mogu da podnose potajnu strategiju nekog skrivenog neprijatelja. Drska dela partizana nisu potekla uvek iz hrabrosti već često i iz opasne želje da okončaju neizvesnu napetost.

Na isto raspoloženje nailazimo za vreme faze prilagođavanja posle neke katastrofe. Posle prvog potresa dolazi period zbunjenosti i želje da se spreči svaka dalja katastrofa. Nastupa neka traumatička depersonalizacija (pomenjenost i zbunjenost sa gubitkom osećanja individualnosti) kombinovana sa opasnim željama da se zapodene prava borba sa sudbinom, ali ne radi pobjede, već samo da se razbije nagomilani strah.

U napetim situacijama čuvajmo se prvog metka!

Ovo predosećanje panike dovelo je do stvaranja svih mogućih navika koje čoveku služe da unapred pripremi psihičku odbranu. Dolazi do opštег povećavanja svih mogućih tabua. Ljudi se vraćaju davno zaboravljenim magijama, uzimaju maskote ili traže zaštitu u neobičnim

mističkim verovanjima. Za vreme neprekidnog iščekivanja opasnosti nastupaju razni psihički poremećaji. Povavljuje se potreba za sve većom sigurnošću, i tako se, na primer, ugovori o bezbednosti gomilaju jedan za drugim. Ljudske duše se gube u melanholičnim eshatološkim*) predviđanjima. Sve češće se pišu članci i održavaju propovedi o propasti sveta. Nadam se da će u ovoj knjizi dati nekoliko primera koji pokazuju koliko je ova stalna psihološka zategnutost opasna.

Glava II

STEPENI PANIKE

Panika kao posledica sredine

Klinika za duševnu higijenu je vrsta sociološke laboratorije u kojoj možemo da naučimo koliku ulogu igra sredina pri izazivanju primitivnih pojava u čoveku. Nekada, kad su duševne bolesnike zatvarali iza zidova ludnica ne lečeći ih i prepuštali ih dosadi i duševnoj usamljenosti, među njima su izbijali napadi jarosti. U ovoj srednjivekovnoj sredini rđav postupak je veštački izazivao najraznovrsnije pojave besa. Mnogi duševni bolesnici su se još više razboljevali, kao da je ograničenje slobode razbuktavalo njihove najdestruktivnije skrivene nagone. Zahvaljujući uspešnjim načinima lečenja, terapiji radom i psihoterapiji, izgled mnogih duševnih bolnica se iz temelja promenio. Sada u duševnim bolnicama provejava sve življi duh saradnje između bolesnika i bolničkog osoblja, sve jače osećanje obostrane odgovornosti. Antisocijalni postupci bolesnika mogu se uspešno suzbiti podsticanjem njihovog

*) Eshatologija je teološko učenje o čovekovoj zagrobnoj sudbinii, to jest o smrti, besmrtnosti, vaskrsenju, strašnom суду itd.
— Prim. prev

osećanja odgovornosti. Ne nasilje ili prinuda, već bolja zajednica leči mnoge duševne bolesti.

Ista stvar se događa u takozvanom normalnom društvu. I ovde određeni socijalni uslovi — opasnost, strah, neizvesnost, dosada i nedostatak odgovornosti izazivaju sve moguće antisocijalne postupke.

Faze užasa

U novim i neočekivanim opasnostima mogu da izbjiju jake panične reakcije. Izbijanje rata prati pojava straha i panike. Zatim sledi period u kome se ljudi prilagođavaju opasnostima i strahu, a kasnije, zbog sveopšte iscrpenosti armija, panika opet osvaja. Francuski vojni pisac Bruso (Brousseau) je za vreme I svetskog rata opisao četiri faze užasa i straha od smrti među vojnicima. (8) *Prva faza je crainte*, svesna strepnja od stvarne opasnosti. Čovek koji strepi očekuje opasnost i zna kako da se drži. *Druga faza je frayeur*, hronični strah. U ovoj fazi čovek delimično gubi vlast nad sobom. Na videlo izbjijaju svi mogući nekontrolisani pokreti i postupci; čovek je spreman da beži, bez rasuđivanja i bez pripremanja za stvarnu opasnost. *Treća faza je užas*; sada je sva psihička moć skoro potpuno nestala i čovekom preovlađuje očajanje. Nesavladiv strah obuzima čoveka i muči ga. U ovoj fazi se ispoljavaju sve moguće neurotičke reakcije. *Četvrta faza je otupelost*, to jest pasivna kapitulacija pred smrću, takozvana katalepsija. Čovek je strahom sasvim paralizovan i pasivno očekuje smrt.

Druga i treća faza, strah i užas, najznačajnije su za izučavanje panike. Mi ćemo u daljem izlaganju ispitati pod kojim uslovima panika lakše izbija i pokušaćemo da utvrdimo kako bi se čovek mogao imunizirati od panike. Za razvoj panike važni su kako *unutrašnje strahovanje* tako i *zastrašivanja spolja*. Unutrašnja opsednutost nekom fiksnom idejom, teror i nasilja spolja mogu da pretvore većinu ljudi u ništavila.

Strah i unutrašnja panika

Unutrašnja panika je znak da je čovek iznenada podlegao strahu i strepnji koji su posledice unutrašnje uznemirenosti ili spoljašnje opasnosti. Kad se iznenada sruše svi duhovni ideali s kojima se srođio, čovek više ne može da ide dalje prema određenom cilju. Čovek je zbumjen, ne zna više kuda da ide i svaki čas menja pravac. Čini mu se kao da je svet propao. Pošto su paralizovane sve njegove težnje i sva inicijativa, čovek konačno ostaje tamo gde je, bez ikakve volje, pasivno čekajući događaje.

Strah je velika kočnica čoveka. Sve veće osećanje uznemirenosti i neizvesnosti predstavlja izvestan napad na čoveka. Ono ugrožava njegovu slobodu delovanja. U svetu punom strahovanja čovek ne može da radi kako treba; užas ga je lišio njegovih korisnih nagonskih podsticaja. Čovek se pasivno predaje onima koji mu obećavaju najviše sigurnosti.

Individualna panika

Individualna panika je česta među Malajcima ali nastupa i kod drugih naroda. Pod uticajem uzroka koji izazivaju strah kao što su sramoćenje, pretnje jednog supružnika, uznemiravajuće primedbe suseda, počinje da deluje neka nepovezana reakcija koja se ispoljava bekstvom. Muškarac ili žena odlaze obuzeti jednom jedinom težnjom — da idu što dalje, samo što dalje. Čovek ne vidi ništa, ne zna ništa, samo beži da bi se otarasio zamišljene opasnosti. Kad ga sretneš zbumjen je, izgubio je pamćenje, ne može nikakvo objašnjenje da dâ, drhti i hoće da ide dalje. U našem društvu mnoge žrtve amnezije na sličan način beže od svog straha. Vojni begunci često počine bekstvo zbog ovakve individualne panike. (33)

Kad sam bežao od nacista sreо sam nekog mladog zemljaka koji mi uopšte nije mogao objasniti kako je pobegao iz koncentracionog logora. Bili smo u blizini Piri-

neja, što znači da je on svakako prešao nekoliko dobro čuvanih granica, ali ih je prelazio kao mesečar. Kad je počeo da susreće ljude koji su govorili njegovim jezikom, postepeno se oporavljaod zbumjenosti, ali je njegova potpuna amnezija u odnosu na prethodne događaje potra-jala još dugo.

Panika kočenja

Poznato je da čovek često reaguje na strah time što se »skameni«. Nagla i potpuna ukočenost, ili »prividna smrt« ima svoje teorijsko obrazloženje koje je vredno naše pažnje. Savremena psihologija stavlja ovu reakciju u vezu sa najprimitivnjim mehanizmom za samoodbranu. Ovo je neka vrsta kamuflaže — neko naglo izjednačavanje sa mrtvom sredinom oko nas. Možemo da je uporedimo sa sposobnošću mimikrije životinja niže vrste koje u opasnim situacijama poprimaju izgled okoline. Kod čoveka je ova »nojevska« politika istovremeno neko mađijsko poricanje opasnosti. Čovek je sačuvao vrlo malo ovih starih organa za kamuflažu, na primer, sitne mišice u koži, promenljiv pigment kose i neke nerazvijene mišice u vratu. Ali mu oni više ne služe za menjanje izgleda. Poznato je, međutim, da u takozvanoj fazi kočenja ili katalepsije nastane neka naročita promena u trošenju energije. Gubitak energije je minimalan, glad se gubi, kiseonik se skoro uopšte ne troši. Ovakvo stanje se može da uporedi sa prividnom smrću koju umeju da izazivaju indijski jogi.

Panikom zahvaćen i ukočen čovek nastoji da bude neprimetan isto kao što zec svojom nepomičnošću pokušava da prevari psa koji ne razlikuje boje. (28) To je prva reakcija čoveka kome preti strašna, iznenadna opasnost. Ova ukočenost se brzo pretvara u bekstvo. Za vreme zemljotresa ili prvog bombardovanja koje čovek doživi može sa primetiti pojava raznih kataleptičkih stanja. Žrtva oseća da ne raspolaže ničim čime bi se mogla suprotstaviti nad-

moćnim snagama prirode pred kojima je čak i bežanje uzaludno.

»Sedamdesetogodišnjeg profesora D. probudila je neka podzemna tutnjava. Odmah je shvatio da je to zemljotres. Pošto nije video nikakvu mogućnost da se spase (nalazio se na drugom spratu, a samo jedno usko stepenište je vodilo do njegove sobe) i pošto je pretpostavljao da mora poginuti, pripremio se za smrt. Pozvao je svoju ženu i predao se mislima o neizbeživosti smrti. Tek kad je prošao prvi udarac zemljotresa, oboje su odlučili da pokušaju da se dočepaju ulice i u tome su uspeli«.

»Dr G. star 41 godinu, za vreme zemljotresa osećao se potpuno bespomoćan, i smatrao je da je sve uzaludno. 'Čovek nema volje da se bori protiv elemenata, on je rob' — tako je G. filozofirao. Sve to ga je skoro paralizovalo. Obukao se vrlo sporo, uopšte mu nije padalo na pamet da skoči sa niskog prizemnog prozora. Imao je isto osećanje bespomoćnosti kao i pre mnogo godina na frontu«.

»Druga žrtva se takođe oblačila veoma sporo, probirajući odela kao da se igra žmurke sa sudbinom dok je konačno nisu pokrile ruševine kuće. Neko drugi se ponašao još čudnovatije. Odmah posle prvog udarca zemljotresa zaključao je vrata svoje sobe i bacio ključ kroz prozor. Zatim je legao u krevet da sačeka kraj. Kasnije se svega toga nije mogao setiti«. (32)

Vojnici kada su prvi put izloženi neprijateljskoj vatri ponekad reaguju isto tako pasivno. Čak sam jednom bio očevidec postepenog i laganog pretvaranja ovog oblika pasivnosti u stanje potpune kataleptičke ukočenosti. Mnogi ljudi su ispoljavali, više ili manje, istu reakciju za vreme vazdušnog napada kad nisu mogli da sakupe potrebnu energiju da odu do skloništa. U strahu krili su se ispod čebeta umesto da odu u sklonište. Slično su i ilegalci, koji su bili upozorenji da im je Gestapo za petama, bili paralizovani opasnošću koja im se približavala. Nisu mogli da se odluče na bekstvo i tako su išli ususret sigurnoj smrti. Moramo imati u vidu i unutrašnji otpor protiv napuštanja rodne grude, njihov strah od odvajanja od svojih dragih i otadžbine (od svoje majke). Ovakva čežnja za kućom je vrlo duboka i igra ulogu pri svim ratnim neurozama; to je strah od lutanja po svetu, bez društva, ljubavi i nege.

Panika kočenja ima jako sugestivno i zarazno dejstvo na očevice. Vojnici koji su gledali svoje drugove u kataleptičkom stanju prividne smrti i sami su zapadali u paniku. Psihoanalitičko izučavanje ove pojave otkriva da naglo »skamenjivanje« ima veze sa davnim unutrašnjim strepnjama, kao što je, na primer, strah od kastracije. Posmatrajući ovakvu prividnu smrt u našoj fantaziji se stvara slika sopstvenog osakaćenog tela i sopstvene smrti.

Pasivno predavanje panici

Čak i ako se »panika kočenja« brzo pretvori u aktivno bekstvo od opasnosti, ipak, čim se panika i strah jednom pojave, ljudi su neobično pasivni. Oni ne prave planove. Izgleda kao da se predaju onome čega se boje. Ovo je delom reakcija koju Ana Frojd (Ana Freud) naziva »identifikacijom sa agresorom«. (18). Zamišljenu opasnost ne mora da prouzrokuje neki stvarni »agresor«; to može biti tek nešto čega se ljudi plaše.

Posle teških katastrofa nailazimo kod svih ljudi na ovakve parališuće reakcije. Kod primitivnijeg čoveka, međutim, ove reakcije lakše izlaze na videlo, njegov takozvani filozofski fatalizam je u stvari pasivna kapitulacija pred sudbinom. Opasnost, koju ne mogu da shvate, oduzima primitivnim ljudima svu snagu volje i hipnotiše ih.

Poznati alzaški lekar i filozof Albert Švajcer (Schweitzer) ovako opisuje pasivnu kapitulaciju koju je posmatrao kod crnaca u Centralnoj Africi:

»Godina je slaba, usevi dobro ne napreduju, a bez useva ljudi ne mogu da žive ako ne podu u potragu za hranom. Ali ljudi gladiju i ostaju u svojim kolibama čekajući smrt upravo zato što vlada glad. Poslovica 'nužda je najbolji učitelj' ovde ne važi; upravo suprotno, bolje bi odgovaralo stvarnosti kad bi se reklo da nevolja zatupljuje čula. Oni znaju da bez žetve ne mogu da žive i da im preti sablast gladi. Ali ipak, hipnotisani svojom primitivnom logikom, stotine i stotine se predaju smrti.«

Ovu reakciju izaziva naročito glad i strah da će umrijeti od gladi. Nizak krvni pritisak, koji prati gladovanje, sprečava fiziološku kompenzaciju straha (pomanjkanje adrenalina). Za vreme gladi u SSSR (1920—1922) morali su nositi hranu svakom pojedincu. Apatija i otupelost one mogućavala im je da sami pođu za potrebnu hranu. Posle oslobođenja zapadne Holandije morali smo da se borimo protiv iste pasivnosti, apatije i paralize. (36) U nekim ulicama morali smo po kućama da tražimo ljudе koji su umirali od gladi a nisu bili u stanju sami da potraže hranu. Na ovakve reakcije pasivnosti naišli smo naročito među onima koji su preživeli muke koncentracionih logora. Neki mladi kolega, koji je bio pobegao iz koncentracionog logora, ispričao mi je da je svako bio izgubljen onog trenutka kada se psihički predstavlja neprijatelju i postane njegov automatski rob. Čovek mora da nastoji da bude stalno na oprezi.

Pri latentnoj panici zapažamo nekoliko varijanti ove pasivne reakcije. Njome mogu da se zaraze i najinteligentniji ljudi. Oni oklevaju da donesu bilo kakvu odluku. Pripremaju se bez konca i kraja za buduću opasnost. Ne žele da iko drugi preduzme inicijativu, gube se u beznačajnim poslovima ili počinju da pripremaju planove koji dozvoljavaju različite mogućnosti, ali koji su potpuno nepraktični, posvećuju se neobičnim studijama i zaklanjaju se iza sterilnih teorijskih formula. Čitava strategija sa Mažino-linijom je bila ovakav »oks sa senkom« protiv buduće opasnosti. Francuska se sakrivala iza jakog zida da ne bi videla neprijatelja.

Latentni strah izaziva nervozu mada je ljudi nisu svesni. Oni postaju skloni raznovrsnim pasivnim reakcijama. Opravdavaju povlačenje u sebe i izgrađuju sopstvenu filozofiju. Sidni Huk (Sidney Hook) opisuje jedan lep primer. (23) U zemljama zapadne Evrope, gde ljudi pomicaju na mogućnost buduće sovjetske okupacije, senka ovog budućeg događaja već obuzima njihove duhove. Ovaj preuranjeni strah već vodi ka preuranjenom oportunizmu. Ljudi se boje da izraze misli... koje bi bile isuviše u sup-

rotnosti sa budućim terorističkim režimom. Pribegavaju besmislenoj neutralnosti.

Čak i takav teror, koji se tek predviđa u budućnosti, izaziva strah u našim srcima. Ljudi više neće da kažu ono što misle. Boje se da se u nešto ne upletu, neće da traže istinu bojeći se da istina neće pobediti.

Osetljivost prema panici

Da bi neka neočekivana panika izbila mora prethodno da postoji izvesna osetljivost prema panici. Ovo prethodno raspoloženje Nemci nazivaju *Panikbereitschaft* Francuzi govore o *anaphylaxy émotive*. Osnovu panike predstavlja poljuljani moral.

Početne simptome približavanja individualne panike najbolje možemo da posmatramo u slučajevima amoka. Paniku možemo da tumačimo čak kao neku vrstu masovnog amoka. Malajac, koga obuzima amok, već je danima pre izbijanja abnormalne reakcije utučen. Bledi je nego obično i zaboravan, oseća neku unutrašnju napetost i latentan strah. To može da se pripisuje nekoj telesnoj bolesti (zapalenje pluća, malarija), ali su obično po sredi neki psihički razlozi koji ga plaše (osećanje da je zanemaren ili posramljen, tuga za kućom).

Zatim, iznenada, izbije bes i žrtva amoka napada svakog ko mu se nalazi na putu, dok se potpuno ne iscrpe. Kasnije se uopšte ne seća svog rušilačkog besa.

Ako je psihička povreda veoma jaka, i među zapadnim narodima pojavljuje se isti oblik amoka kao i među Malajcima.

Strahovite masovne panike su izbjale kad su se primčivali prvi znaci približavanja zemljotresa. Napeto isčekivanje neprijatelja početkom II svetskog rata dovodilo je do svih mogućnih reakcija u vidu amoka ako je nekome neočekivano prošlo kroz glavu da je neprijatelj prešao u napad. Nekog vojnika je spopao amok za vreme vežbe sa gasmaskom u gasnoj komori. Strah ga je potpuno savladao.

U Nemačkoj su čak zapažena linčovanja tobožnjih izdajnika.

Među zatvorenicima i ratnim zarobljenicima česti su slučajevi amoka i panike. Prinudna izolacija, samoća i tuga za kućom mogu da izazovu najvidnije psihičke reakcije (*bolest bodljikave žice*).⁽³²⁾

Simptomi kolektivne panike

Na iste prethodne simptome panike i znakove bliske panike, kao što ih pokazuju slučajevi individualne panike, nailazimo i u grupama ljudi. Pod utiskom nejasnih i zbrkanih strahovanja i pretnji ljudi se uzbuđuju i postaju čudljivi. Oni mogu na različite načine da postanu skloni panici. Njihova mašta može da pojačava strah. Vanredno plašljivi pojedinci predstavljaju dobre centre zaraze za širenje straha i podozrenja koje je nemoguće kontrolisati. Lažne glasine se pronose i izazivaju među ljudima još veću podozrivost. Patološka uobrazilja potvrđuje da se dogodilo nešto zaista užasno: »Naši izvori su zatrovani, naša deca se prinose na žrtvu u nekim obredima« — i naglo izbijaju panike, napadi besa i pogromi. U poslednjem ratu za vreme nacističke invazije, širile su se mnoge strašne priče. Svuda su otkrivali padobrance i snajpere, čak i tamo gde ih nije bilo. »Neprijatelj je delio otrovnu čokoladu«. »Neprijatelj je bacio padobrance preobučene u kaluđerice«. Ljudi su uobražavali da svuda vreba strah i opasnost. Stare praznovarice i volžebne fantazije uticale su da ljudi postanu sve osetljiviji na strah. Strašne priče, hemijski rat, predstave o razaranjima atomskim bombama, gigantski tenkovi — sve je to fasciniralo i hipnotisalo ljude i uzbudivalo njihove živce.

Prve glasine o napadu bojnim otrovima prouzrokovale su paniku u Helsinkiju, 1939. godine. Priča da je medved iz zoološke baštne pobegao izazvala je paniku u nekom nemačkom gradu koji je bio ratom pogoden (u stvari, približavao se strašni ruski medved). Prenoseći se od usta do

usta ove glasine rastu i šire se a — pošto je osetljivost prema strahu i panici povećana — sve što se priča lakše se prihvata. Imajmo na umu da se panika, koju je izazvao Orson Vels, svojim dramatskim prikazivanjem invazije Marsovaca na Zemlju, dogodila u normalno vreme mira. Pored momenata stvarne opasnosti, postoji i opšta sklonost panici, što opravdava dalje proučavanje u tom pravcu.

Mirna panika

U početku mobilizacije i rata nisam među holandskim vojnicima nailazio na veću svesnu bojazan i uzinemirenost. Ipak, bilo je znakova latentnog straha, i ljudi su se nekako uopšte pravili junacima. Vojnici su bili preterano veseli, kao da su obuzeti nekom manjom straha. Drugi su opet osećali prvo vreme mobilizacije kao nešto što ih je sprečavalo da misle. Vladali su žed za senzacijama i nedostatak koncentracije. Ukratko, više se ispoljavao latentni strah; obnovljena vojnička obuka puškama, gasmaskama itd, izazivala je iznenadne napade besa. Ovo se delimično može objasniti činjenicom da se vojnici nisu usudili da se prepuste sopstvenim skrivenim razbijajućim nagonima. Od bijali su da upotrebe oružje ili ih je spopadala panika, jer su morali da upotrebe gasmaske. U nekim patološkim slučajevima vojnici su padali u amok i divlje gađali svoje drugove.

Za vreme I svetskog rata često su izbijale takozvane »panike gađanja«, tako da su oficiri morali vojnicima da oduzimaju municiju. Vojnici su nastavljali da besno gađaju, ali ne boreći se protiv neprijatelja, već protiv sopstvenog straha, dok se to nije izrodilo u međusobnu borbu.

Ne smemo da zaboravimo da često ima više mržnje i suparništva između jedinica, između vojnika, podoficira i oficira, nego između vojnika protivničkih armija. Tamo gde su odnosi među ljudima slabi, razvija se tiha panika.³⁾

³⁾ Marija Bonaparta (Marie Bonaparte) opisuje ovo nesrećno opšte neprijateljstvo u svojoj knjizi *Myths of War* (Mit o ratu). (6)

U zaraćenim zemljama jasno se mogla uočavati latentna panika. Svim sredstvima koja služe podizanju morala, radiom i štampom, pokušalo se da se preduprede parališuće posledice mirne panike. Naročito su u Nemačkoj rukovodioci morali, tokom poslednjih dveju godina rata da se bore protiv sve veće uz nemirenosti i protiv tendencija širenja amoka, suprotstavljujući se svim rđavim glasinama koje su se širile. Gebels je morao da izmišlja i lansira parole da bi se borio protiv mračnog raspoloženja (Stimmung) u pozadini i da slavi držanje (Haltung) nacista. Obarao se na zabušante, lenštine, nevaljalce, pričalice, kavanske stratege, babetine, slabice, skitnice, kritizere, malodusnike itd. Svi su oni trovali raspoloženje nemačkog naroda (Deutches Nachrichten Büro*) (Dojčes nahrihten biro, 25. V 1943). Gebels je čak htio da kažnjava one koji su, ošamućeni dogadjajima, čutali i koji nisu bili oduševljeni. Uprkos svemu tome Krup fon Bolen (Krupp von Bohlen) je izjavio: »Nemci će izvršiti svoju istorijsku misiju, čak iako im se loše piše«. (DNB 11. V 1943). Kao da je predviđao njihovu propast.

Vrlo je čudnovat bio strategijski rat protiv osećanja užasa u Nemačkoj. Zapažali su se raznorazni sitni diktatorčići koji su počeli da miniraju moral Nemaca (DNB 17. IV 1942). Njih su nazivali »nadtotalitarcima« (Die Übertotaliten), ti ljudi su napadali i grdili svoje zemljake koji su bili lepše obučeni i prebacivali su drugima da nisu dovoljno »mobilisani«. Ljudi su jedan od drugog tražili nemoguća dela — sve u borbi protiv parališuće ideje o približavanju propasti. Ovakva borba protiv paralize straha je, međutim, vrlo stara priča:

»Opsadu su zapamtili po strahu koji je tada spopao, stegnuo i ukočio srce jednog plemića tako da je on bez i jedne rane pao na mestu mrtav«.

Montenj (Montaigne): *Essays* (Eseji)

*) Tadašnja zvanična nemačka novinska agencija. Njena je skraćenica: DNB — Prim. red.

Postavlja se pitanje zašto Nemačka nije kapitulirala ranije, recimo 1943, kad je svaki koji je poznavao situaciju znao da će se ponoviti događaji iz 1918. godine. Postojala su tri opšta razloga: 1) Nedostatak obaveštenja: Gebelsova psihološka kontrola. 2) »Čar vođa«, sa svom zaštitom i strahom koje oni predstavljaju (Hitler, Gebels, Himler). 3) Strah od sloma zbog kriminalizacije Nemačke. Hitler je hotimično pretvorio svoju sopstvenu zemlju u bandu zločinaca. Ovakva banda se više ne predaje policiji. U armiji, koja je bila manje kriminalizovana, ovi činioci su bili od manjeg uticaja. Armija je bila mnogo više sklona panika i kapitulaciji (Afrika, Francuska).

Tiha panika

Kao primer tihe panike⁴⁾ opisaću šta se dogodilo u Londonu, u nekom skloništu protiv napada iz vazduha, u proleće 1942. godine. Sklonište je bilo prenatrpano ljudima. U blizini je eksplodirala bomba. Električna struja se prekinula, svetla su se pogasila i neko se spotakao na stepenica. U gustom mraku skloništa nastao je užasan strah; nije se čuo ni vrisak ni usklik. Kad je stigla prva pomoć, od 600 ljudi, koliko je ukupno bilo u skloništu, bilo je skoro 200 mrtvih. Prilikom autopsije nisu na žrtvama utvrđene nikakve značajne anatomske promene.

U psihologiji se skoro zaboravilo na pojavu smrti od straha. Primitivni ljudi su umirali od straha ili bi ih plemenski врачи do smrti preplašili. Volter C. Kenon (Walter C. Cannon) objašnjava da u ovakvim slučajevima smrt nastaje usled strahovitog pada pritiska krvi. Drugi misle da smrt nastupa zbog asfiksije (gušenja), pri čemu se naglim kataleptičkim kočenjem mišića i disanja prekida snabdevanje mozga kiseonikom. U skloništu, usled mraka i nepo-

⁴⁾ Bašvic (Baschewitz) upotrebljava termin *Stumme Panik* (tiha ili nečujna panika) u drugom smislu; po njemu je to postepeno pretvaranje ljudi u poslušne automate pod uticajem pritiska, straha i terora. (2)

znavanja situacije, užas predstave da će svi izginuti ubio je 200 ljudi.

Obeležje tihe panike su tišina, mrak i užasan strah. Izgleda kao da se u tom trenutku strašnog očajanja, koje ne dozvoljava da ljudi međusobno saobraćaju, telepatski prenosi najprimitivnija reakcija, prividna smrt, sa svim svojim fizičkim posledicama.

»Rat nerava« i latentna panika

Savremena sredstva za prenos misli, kao što su štampa, film i radio su najbolja sredstva za sejanje panike, ali takođe i za njen sprečavanje. Radio povezuje milione slušalaca u kompaktnu masu, koja je vrlo osetljiva prema sugestijama. Pisana reč izaziva kod čitalaca izvestan minimum kritičkog gledanja na stvari, dok govor neposredno prodire u podstvest slušalaca. Slučajna masa neiskusnih radio-slušalaca sačinjava naročito osetljivu grupu, »kom-paktnu« masu, ma koliko to zvučalo paradoksalno. Oni postaju osetljivi prema sugestiji zbog toga što ih povezuje isti govornik.

Slušajući govor na radiju slušaocima se ne pruža prilika da istaknu svoje proturazloge. Tu nema diskusije ili međusobne izmene misli i zapažanja. Čovek se i nehotice sve više pokorava.⁵⁾

Takozvani »rat nerava« je strategijsko razoružanje neprijateljeve duše i izazivanje latentne panike u mislima. Naša kultura i civilizacija povećavaju strahovanje i uzne-mirenost. Za razliku od primitivnih ljudi mi se ne pridržavamo nekoliko prostih obrazaca straha. Zbog prethodnog straha ljudi već unapred umiru hiljadostrukom smrću. Zamisljeni opasnost i pakao postali su gori od samog pakla. Sve ove strašne predstave jačaju usled glasina.⁶⁾

⁵⁾ Vidi *The Psychology of Radio Propaganda* (Psihologija radio-propagande). (31)

⁶⁾ Vidi *Hitler's Psychological Weapons* (Hitlerova psihološka oružja). (31)

Glasine

Usled glasina i osećanja nesigurnosti ljudi lakše postaju nasrtljivi. Automatski se stvara napeto isčekivanje, koje se vrlo lako oslobađa u vidu napada besa.

Zapadna Evropa je naročito iskusila otrovno dejstvo glasina. Bez obzira da li se zasnivaju na stvarnosti ili ne, glasine teško pogađaju nervni sistem kad se predstavljaju kao čarobne novosti. Tajanstvenost došaptavanja i hiljade neshvatljivih glasina doprinose da ljudi postanu primitivniji i osetljiviji. Početkom nemačke okupacije i rata ovo primitivno ponašanje je uzelo maha. Ništa više nije bilo pouzdano, ničemu se nije moglo poverovati. Jedini način obaveštavanja bilo je širenje glasina, jer je neprijatelj objavljuvao samo sopstvene iskrivljene izveštaje o svetskim događajima. Proveravanje nije bilo moguće. Listovi su govorili Hitlerovim jezikom. Narod je od toga patio. Kasnije kad je ilegalna štampa bila uspešnije organizovana i kada su radio-vesti saveznika stizale do naroda, mnoge su se glasine mogle ispraviti. Saveznička radio-propaganda je delovala veoma ohrabrujuće i kao lek za duševno ozdravljenje.

Za vreme svakog rata ljudi neguju tajnost. Granica između onog što se može prihvati kao tačno i onog što je neverovatno postaje jasnija. Upravo ono što je nestvarno ima neki tajanstveni uticaj. Za vreme rata čak i najciničniji realista postaje osetljiv prema glasinama. Jednom sam uhvatio sebe kako pretvaram neku želju u glasinu i kako je u trenutku nepromišljenosti prenosim drugima. »Naravno«, rekao sam sebi, »to je van svake sumnje«. Jedan sat kasnije me je moja sopstvena glasina zahvatila, ali sam je tumačio kao da je došla od nekog drugog, a u meni se stvorio osećanje da sam oštroumna i važna ličnost.

Rajvald (Reiwald) daje primer neke spontane panike u Maroku, nastale zbog širenja glasina: »Neki rđav glas širo se među podozrivim ljudima, raste i zahvata ceo narod na trgu. Čuje se neki pucanj i sve trči konjima i laća se oružja. Za tren oka stvaraju se dve strane i bacaju jedna

na drugu. To je panika, kolektivno ludilo, koju Marokanci označavaju specijalnim nazivom — *nefra*«.

»14. juna 1944. godine u Ajndhovenu (Eindhoven) u Holandiji, izbila je panika na osnovu glasina. To jutro su Britanci bombardovali aerodrom. Proneo se glas da su avioni bacili letke u kojima su obaveštavali narod da će se avioni vratiti za jedan sat i bombardovati železnički čvor. Glasina je pokrenula policiju i vatrogasce. Ljudi su upozoravani da se uklone, a sve kuće oko železničke stanice su evakuisane. Pola grada je bilo u pokretu da bi izbeglo bombardovanje, bolnice su se evakuisale, fabrike zatvarane, žene su bežale iz frizerskih radnji sa papilotnama u kosi — ali letke koji su izazvali paniku niko nikad nije video«. (13, strana 227).

Svi su intenzivno priželjkivali da Englezi izvrše bombardovanje i da ovo mesto bude zatim oslobođeno.

»Glasina o povredi verskih osećanja je 1857. godine doprinela izbijanju velike pobune Indijaca protiv Engleza. U ono doba su vojnici bili naoružani puškama koje su se punile kroz usta cevi; sa kraja svakog fišeka morali su da odgrizu mastan komadić hartije da bi došli do baruta koji se onda sipao u puščanu cev preno što se ugura zrno. Pred sam početak pobune, počeli su se širiti glasovi o toj masti. Muslimani su čuli da je to bila svinjska mast i da su se oni ogrešili stavljamajući mast »nečiste životinje« u usta. Indusi su čuli da je to kravljii loj i da više ne pripadaju svojoj kasti, jer su stavili loj svete životinje u usta. Ove glasine su se širile kao vatra, svaka u svojoj grupi. Englezi su se uzalud trudili da ih suzbiju, dozvoljavajući vojnicima da premazuju barutne fiševe maslaczem; bilo je suviše kasno. Glasine su preovladale. Pobuna je izbila. (39, strana 414).

Zašto ovakva tajna obaveštenja dublje zasecaju u dušu nego na primer neki objektivni izveštaji? Razlog je u tome što ona gode našim detinjastim čarobnim očekivanjima.

Već sam pomenuo neporedni govor mnogo jače utiče na čovečiju dušu nego štampana reč. Po pitanju glasina nije moguća nikakva direktiva, nikakvo rukovođenje, nikakvo stvarno ocenjivanje, grupe se formiraju oko nekog tajanstvenog očekivanja koje pobuduje sve moguće prastare nade. Iznenada, zahvaljujući tajnim glasinama, postali smo članovi nekog kružoka posvećenih. Divno! Mogu li da opišem sve glasine koje su se širile među progonjenim Je-

vrejima? — Sve priče o čudima, sva lažna očekivanja — i njihovu skamenjenost kad se čudo nije dogodilo?

Sejači panike

Svako ko širi glasine dodaje svom tajnom obaveštenju nešto od svojih sopstvenih detinjastih nada. Senzacija stalno raste i sve više obavija realistička shvatanja koja se gube. Na ovaj način svi sejemo klice budućih panika. U doba kad ljudi međusobno opšte došaptavanjem, čovek, koji doneše tajanstveno obaveštenje, stiče neki oreol važnosti. On je posvećen, zna više od drugih. Slušalac, međutim, pati od svih nejasnih strahovanja koja mora da podnese.

Opet treba da shvatimo da nekontrolisano neorganizovano širenje vesti savremenim sugestivnim sredstvima za obaveštavanje može da doprinese izazivanju latentne panike u masi. Za vreme okupacije isti uticaj su vršile neprijateljska cenzura i nedostatak organizovanog obaveštenja o tekućim događajima. Kakav bismo idealan svet mogli imati kad bismo uvek pisali samo ono što se stvarno dešava! Laž, velika laž, je prvi podstrekač latentne panike. Prostodušan, lakovoran, prosečan čovek voli velike laži. U doba latentne panike ljudi pasivno kapituliraju pred svim nagoveštajima i opasnostima. Koliko je samo ljudi u borbi prerano kapituliralo! Kako su oni to kasnije zažalili! Spočetka su oni bili paralizovani neočekivanom pojmom rata te su se morali prilagođavati strahu pre no što bi sazreli za otpor i psihičku odbranu. Ali neprijatelj je dobro poznavao svoje oružje — »blickrig«. Panika, glasine i strah su se nalazili u njegovom inventaru; oni su paralizovali svoje neprijatelje pre nego što su se ovi mogli oporaviti. Kao rezultat toga osvojena je Francuska.

Tako upoznajemo paradoksalni karakter panike. Zbog panike čovek postaje, s jedne strane, neobuzdaniji, suroviji i destruktivniji, a, s druge strane, tuplji i paralizovani.

Glava III

ŠTA UTIČE NA PANIKU?

Panika i savest

Panika je u uskoj vezi sa savešću pojedinca i grupe. Ako znaju — čak ako to može biti i iluzija — da se bore za slobodu i pravdu, ljudi su sposobni da podnesu mnoge patnje. Iluzija da se čovek bori za ideale podržava moral i hrabrost. Pomislite, na primer, na borbu za versku slobodu, za socijalnu pravdu i za nacionalnu nezavisnost. Vera u svoju moralnu snagu uliva manjini vitalnost i moć. Mnogo teže je voditi borbu ako imamo nečistu savest. To se dogodilo, na primer, sa nekim nacističkim zavojevačima. Posle pobjede i okupacije Holandije nacisti su morali da se bore protiv pojave samoubistva u sopstvenim redovima.

Savest sve dotle opominje naša agresivna osećanja dok sve jača demoralizacija zbog neukroćenog besa ne učini svako pozivanje na humano ponašanje beskorisnim. Jedan vrlo samozvani nemački oficir mi je rekao: »Od tog dana smo izgubili savest, sada smo još samo pokvareni.«

Naročiti vid osjetljivosti prema panici u neprijateljskoj zemlji odražavao se u posebnoj emocionalnosti zbog osećanja krivice koga je zavojevač bio svestan. Neprijateljski vojnici u miroljubivoj Holandiji se nisu usuđivali da uzmaju privatne sobe u svojim kantonmanima, bojali su se ubistava. Njihovim delima je upravljalo osećanje krivice i podozrenja. Ovde su se takođe dopunjavalii osećanje krivice i agresivnost; neko unutrašnje priznanje sopstvenih nemoralnih dela, kombinovano sa neodređenim strahom da se možda iza svakog zida i iza svake kuće krije neprijatelj koji hoće da ih kazni.

Tobožnji snajperi, fran-tireri i izdajnici

Na ovaj način možemo da tumačimo i halucinacije sa *fran-tirerima*, civilima snajperima. To je jedna od najstršnijih obmana u ratno doba. Zbog osećanja nesigurnosti i

krivice okupator postaje bešnji i podozriviji no ikad. U svemu živom vidi neprijatelja. U leljanju zavese vidi nož neprijateljskog vojnika. Trešenje čilima na konopcu za rublje liči mu na pucnjeve snajperske puške. To nisu izmišljeni primeri. »Ne, to je istina«, kažu vojnici, »civilni gađaju«, oni ih čuju. Zavaravajući se da postoje *fran-tireri*, vojnik umiruje savest. »Sada i mi možemo da pucamo na građane... Sada možemo da ih uništavamo!« Sumnjivi *fran-tireri* se stavljaju pred zid i streljaju, kao što se dešavalo za vreme I svetskog rata u poznatom belgijskom gradu Vize (Visce). Usled straha i sumnje okupator polaže još više žrtava na svoj oltar osećanja krivice. Pojačavajući svoj bes protiv naroda pod okupacijom, Nemci su čak vršili provokacije pucanjem i sabotažama da bi se otarasili svog straha i osećanja krivice. Oni su videli izdajnike svoje stvari svuda, a pri tom nisu ni bili svesni šta je stvarno izdaja. Slika je uvek ista; krivac baca sopstvenu krivicu na onog ko je lišen odbrane.

Špijunomanija

Neki režimi veličaju uhođenje sugrađana. Sumnjičiti sugrađane, pripisivati im sve grehove koje odražavaju moderne parole o špijunima i izdajnicima — postala je nova vrlina.

Savremeni čovek se kao dete igra manijom vlasti i sumnjičenjem. Izgleda kao da mu je sused opet postao najveći neprijatelj. Neandertalski pračovek brani svoju jazbinu i stalno je na oprezi. Svaki glas, svaka nepoznata pojava drži ga u napetosti. Koža mu je zategnuta i čula su mu budna, on prigušuje glas i škrguće zubima. Čuva se od sopstvenih drugova. Ne usuđuje se da izrazi svoje misli bojeći se da one ne bi odgovarale datoј situaciji. Pri tom mu je prst stalno na ustima. On je uvek na oprezi.

Mi ne vidimo to samo kod neprijatelja, obmana da smo opkoljeni izdajnicima zaražava nas sve. Više nismo sigurni u našim razgovorima, bojimo se da će drugi zloupotrebiti

naše reči na našu štetu. A kad nas okrive zbog »nepropisnih« ideja (subverzivnih shvatanja), svet se okreće protiv nas. Svi mali izdajnici nas anatemisu.

Ljude obmanjuju još od kolevke. Problem ovog sveta je latentni strah — ne izdaja. Zbog straha se više ne osećamo kao u svojoj kući. Zakonitost i zdrav razum su konačno pobedili čovekov strah od čoveka, ali su nove manije za vlašću i jednoobraznošću mišljenja pokrenule stara strahovanja.

Špijunomanija je nova bolest čoveka XX veka. Opet hoćemo da uhodimo druge da bismo ih optužili a da bismo se time otarasili straha od njih. Nestalo je našeg samopouzdanja. Nadamo se da ćemo ga opet steći proganjanjem i kažnjavanjem ljudi.

Špijunomanija je bolest ljudi zahvaćenih latentnom panikom. U nama je preovladala težnja za podmetanjem i sramoćenjem drugog, čime želimo da uzdignemo sopstveno ja. To je opasna bolest jer nagriza samopouzdanje naroda. Ona razara civilizovano društvo, jer ponovo rađa strah usamljenog divljaka.

Kad zavlada teror špijunomanije, niko više nije siguran od klevetanja i optuživanja. Ljudi se boje sopstvenih izjava. Reč koju progovore može da se okrene protiv njih samih. Svako se oseća krivim, a kad je optužba bačena, od nje više nema spasa. Možemo da postanemo »izdajnici«, »fašisti«, »špijuni« ili »marksisti«, sama optužba učini od nas gnušne zločince — neko drugi vidi u nama ono što mrzi i o čemu zlo misli.

Iza svake lažne glasine nailazimo na najdublje kolektivne želje zajednice. Za vreme nacističke okupacije atmosfera je uvek bila zasićena glasinama nade i isčekivanja, glasinama o oslobođenju na koje se suviše čekalo.

Neki pronacistički novinar vratio se u moje zavičajno mesto posle putovanja po Rajnskoj oblasti — bilo je to početkom rata — i, po odobrenju Nemaca, opisao je u jednoj priči u novinama strahovito uništenje Kelna. Name-ravao je da ismejava englesku propagandu. To je bilo u

vreme kada teški vazdušni napadi na Nemačku još nisu započeli.

Ali čitaoci nisu prihvatili ovu neslanu šalu. Narod je želeo da se njegove želje obistine. Nastala je prava panika. Ljudi su navalili na uredništvo lista. Svako je želeo da kupi primerak ovog divnog broja lista, a atmosfera je bila prepuna antinacističkih glasina.

Jeftina nemačka šala se iznenada pretvorila u živo ispoljavanje antinemačkih osećanja.

Haranje, pljačkanje i pobuna

Često čujemo o agresivnim panikama u pobedničkim armijama iz drevnih vremena. Nesvesne težnje nalaze oduška u pljačkama, otimačinama i ucenama. Nekada su vojnike, najamnike, isplaćivali plenom od pljačke; to su primali umesto redovne plate. U savremenom ratu se hara i pljačka na perfidniji način. Najpre treba umiriti savest pljačkaša, zato treba izmisliti sva moguća opravdanja. Kad su vojnici primorani na povlačenje budi se taj stari »pljačkaški refleks«, a kao opravdanje grabežljivosti služi parola da se ništa ne sme ostaviti neprijatelju. Armije pljačkaju čak i u sopstvenoj otadžbini, samo ako su u mogućnosti da to čine. Mnogi vojnici nesvesno gaje nádu da će im rat doneti bogatstva koja u normalnom životu ne bi nikad stekli. Tako mi je jedan vojnik rekao: da nije nikad učinio nešto što bi bilo moralno nedopušteno, ali sad, na kraju, »nada se da će izvući neku korist«. U poslednjem ratu pljačka se vršila pod parolom »oslobođenje«.

Nezadovoljena žudnja za vlašću i luksuzom, za sve većim imetkom, odaje latentni strah da se sve to ne izgubi. U teškim situacijama i za vreme ekonomskih kriza, kad latentne panike mogu iznenada da izbiju, to prerasta u pobune i bes.

U septembru 1792. godine u Parizu desio se slučaj da je rukovodstvo donelo paničnu odluku. Uzbudeni narod, podstican od nekolicine kolovođa punih pet dana, tražio je

da vidi krv. Politički fatalizam se pretvorio u želju za borbotom. Otvorili su zatvor, izvukli ljude i sasekli ih na komade. Računa se da je bilo oko 10.000 žrtava.

Panika i strah od kastracije

Među glasine koje demoralisu vojnike i gradane spadaju i one koje ugrožavaju duboko usadene nagone. Znamo, na primer, da se duboko iza straha od atomskog oružja krije bojazan od sterilnosti i neplodnosti. Jevreji, kojima su Nemci pretili kastriranjem ili sterilizacijom, osećali su se neposrednije ugroženi od onih koji su morali da odu u logore smrti.

Za vreme panike među nemačkim vojnicima u Africi širile su se glasine da je neki Amerikanac, kao odmazdu za ono što su Nemci učinili sa Poljacima i Jevrejima, tražio da se kastriraju svi muškarci Nemci. Čak i nemački generali su poverovali u ovu pretnju: »20.000 lekara je spremno za taj posao«. (14)

»Kad su Italijani 1896. godine napali Etiopiju, glasine, nizak moral i medusobno nepoverenje između vojnika i oficira, pri čemu su oficiri pokazivali strah pred trupama, prokrčili su put strašnoj panici koja je armiju od 15 000 vojnika svela na svega 3500 ljudi.

Teren je bio težak, ispresecan dubokim paralelnim jarugama koje su odvajali strmi grebeni. Urodeničke trupe su s divljom virom napale italijansku jedinicu koja je maršovala kroz jedan od ovih tesnaca. Artiljerija koja je podržavala pešadiju, nije mogla da se približi na domet uspešne vatre, i već u prvoj čarki italijanski pešaci su pobacali puške i pobegli u neredu.

Izgleda da je najvažniji uzrok, koji je doprineo ovom slomu, bilo širenje glasina da etiopski urodenici zverski muče zarobljenike — krvave priče ispunjene anatomskim pojedinostima«. (39, strana 394).

Strah od nepoznatog veliki katalizator

Tajanstvenost, neočekivane i nepoznate opasnosti uvek pripremaju teren kolektivnom strahu. Masa ne voli da živi u moru problema koji se ne mogu uprostiti ili uokviriti u

prihvatljiv sistem. Novi neobjašnjiv događaj potresa ljudi. Gomile primitivnih ljudi su zapadale u paniku kad su prvi put ugledale avione. Početak rata je uzdrmao ljudi, ali postepeno su se navikavali na bombardovanje i razvilo se neko fatalističko shvanjanje.

Novo oružje je uvek izazivalo panike. Prvi nemački napad bojnim otrovima 1915. godine, izazvao je paniku u engleskim jedinicama; međutim, nemački oficiri nisu imali dovoljno poverenja u to sopstveno novo hemijsko oružje da bi ovu paniku iskoristili. Prvi tenkovi, koje su Englezi upotrebili 1917. godine, izazvali su paniku u nemačkim linijama. Bombarderi za obrušavanje su 1940. godine sejali paniku u francuskim armijama. Atomska bomba je prestravila japansko stanovništvo. Tako svaki rat osećamo ne samo kao rat oružjem za uništavanje, već i kao rat oružjem za izazivanje straha i panike.

Nepoznati činioci uvek utiču na panično raspoloženje. Slično raspoloženje preovladava, na primer, za vreme epidemija. Sećam se ovakve iste reakcije za vreme jedne epidemije dečje paralize; ljudi su hteli da beže od ovog misterioznog virusa. Nije mnogo vremena prošlo kada su kuga i kolera izazvale izgredje, paniku i pobunu. (U Parizu 1830).

»Bio sam u Parizu 1. septembra 1939. godine, kada su Hitlerove armije nastupale kroz poljske ravnice i kad se svakog časa očekivala zvanična objava rata. Gradom je prošao talas panike koji je bio veći nego što bi mogao da zamisli iko ko to nije video sopstvenim očima. To je bio nejasan, mračan užas, koji se samo delimično mogao pripisati stvarnom strahu od novog tajanstvenog oružja, kao što su bojni otrovi i zagušljive bombe.« (27)

Panika na tržištu 1929. godine takođe je primer dejstva neočekivanog događaja. Većina ljudi je imala suviše poverenja u stabilnost ekonomске strukture onog perioda. Nakon sloma na robnom tržištu, naglo se izgubilo svako poverenje. Čovek se našao lice u lice sa nečim neočekivanim i sve više je gubio poverenje. Stvorio se začaranji krug — nova strahovanja i novo nepoverenje izazivali su nove katastrofe. Lavina panike nije se mogla zaustaviti. Izgleda

kao da je strah katalizator koji izaziva izvesne hemijske reakcije. Kad jednom krene, paniku teško iko može zau staviti.

Panika je vraćanje čovečje duše u nepoznato. Atmosfera je sva ispunjena neprijateljstvom. Neprijatelj je svuda. Čovek se više nigde ne oseća kao kod kuće. Tajanstveno oružje mu preti: nepoznati uticaj, glasine, šaputanja, bojni otrovi, čovek ne može da diše. Nepoznati otrovni zraci su u vazduhu. Bombarderi se zavijajući obrušavaju. Čovek ne zna ništa više. Posrće, potpuno gubi po uzdanje, oseća se glupim, smešnim, postidjenim, zbumjenim. Gleda oko sebe, krši ruke, šeta gore-dole, ali uopšte ne nalazi sigurnost. Njegova su čula suviše razdražljiva, spremna su da prihvate bliske podsticaje, ali oni ne dolaze. Postepeno neprijateljstvo u svetu raste. U slučaju kad nam preti neka opasnost sve nam se menja. Obične stvari postaju tuđe i neprijateljske, poznato se preobrazi u nepoznato, čovek se duboko povlači u sebe, dolazi do nekog prolaznog raspadanja ličnosti. Čovek više ne liči na sebe. Nestala je njegova normalna sposobnost da upoznaje i procenjuje svet. Strah od nečega velikog, nepoznatog, baca čoveka u nepoznato, u kojem za njega više nema mesta. Konačno se čovek potpuno gubi i samo želi da ga strašni svet proguta i uništi.

Finansijske panike

U svakodnevnom govoru reč »panika« se uglavnom upotrebljava za označavanje finansijskih i ekonomskih panika. Ne želimo da se bavimo ekonomskim i političkim pitanjima koja su u vezi s tim problemom. Ali općenito možemo kazati da iznenadan strah, bez obzira da li je ekonomskim pojavama opravдан ili nije, utiče na ekonomski život.

U sistemu slobodne proizvodnje naši sadašnji ekonomski odnosi se velikim delom zasnivaju na međunarodnom nepoverenju i strahovitoj konkurenciji. U vreme prosperiteta opšta težnja za materijalnim bogaćenjem je naročito

ojačana, uzajamno takmičenje je povećano; pošto zemlja živi dobro, ispoljavanje preteranosti toga prosperiteta društvenim zakonima je minimalno, ali istovremeno sa ojačanom težnjom za prosperitetom po čitovom svetu se rađa strah da se takav standard života neće moći održati.

Negde neko pretrpi neuspeh, neka banka propadne. Iznenada je poverenje poljuljano, ljudi gube veru. U svom latentnom strahu ljudi identifikuju sebe sa onima koji su izgubili novac, oni rasprodaju sve — i začarani krug počinje. Psihološki početak je bio nagli gubitak samopouzdanja. Poslovni ljudi lako postaju žrtve glasina: jedna panika rađa nove panike.

U našoj zemlji imali smo takve finansijske panike 1837, 1857, 1893, 1907. i 1929. godine. Dokle god socijalno zakonodavstvo ne uspe da savlada ovakav nestabilan sistem koji se karakteriše naraštanjem materijalnih potreba i neograničenom ekonomskom konkurencijom, takve krize će se pojavljivati. S jedne strane postoji veliko isčekivanje, čekanje da ekonomski sistem urodi zlatnim jabukama, postoji stara romantika »Divljeg Zapada« i snovi o bogatstvu, na drugoj strani, istovremeno, potajna, duševna uznemirenost i briga da se održe ekonomski napor, sve dok neočekivano ne nastupi slom samopouzadanja.

Neograničena konkurenca izaziva unutrašnja strahovanja, ljudi postaju podozrivi, jer u svim oblicima društvenih manifestacija vide svoju sopstvenu nesigurnost. Posle prosperiteta zemlja može da postane još nepoverljivija. Nagli slom samopouzdanja, koji je posledica finansijskih kriza, pojavljuje se i posle vojničkih poraza. U takvom slučaju mogu da izbiju sve moguće političke panike i revolucije.

Vreme inkubacije panike

Često je za izbijanje panika potrebno izvesno vreme inkubacije, kao i pri običnim infekcijama. Strah potajno deluje pre no što njegove posledice izbiju na videlo. Nарavno, postoje i aktivne reakcije i akutne panike, ali se

kod većine ljudi reakcije na opasnost pojavljuju tek kasnije. Čak i najhrabriji mogu doživeti tipične reakcije straha godinama posle strašnog događaja. Kod mnogih heroja su se ratne neuroze ispoljile tek posle rata.

Lečio sam pacijente koji su za vreme petodnevног bombardovanja Roterdama bili vanredno mirni i potpuno vladali sobom. Kasnije su nedeljama obavljali svoju dužnost, obnavljali kuće, organizovali odbore, živeli kao normalni ljudi, dok nije neočekivano izbila zakasnela panika. Nastupila je dezintegracija duševnih funkcija, strah, bes i očajanje. Nekoliko njih su se morali kratko vreme lečiti na psihijatrijskim klinikama. Ponekad ovakva psihopatska dezintegracija duševnih funkcija može trajati mesecima. Ima slučajeva posle kojih normalan čovek više nikad ne dođe sebi (na primer posle zemljotresa).

Panika, barometar unutrašnje čvrstine

Svaki slučaj panike je barometar unutrašnje čvrstine (kohezije) i emocionalne nestabilnosti mase. Kod fatalista koji su naviknuti na ideju samopožrtvovanja (Japanci, muslimani) akutne panike se ređe pojavljuju. Ljudi sa zapadnom civilizacijom, uprkos svojoj kulturi — osetljiviji su i više skloni strahu. Najbolji primer za to je Evropa 1940. godine. Strah i panika pobedili su zapadnu Evropu i predali Francusku neprijatelju. Da li su sve ove zemlje pri svem svom relativnom prosperitetu bile suviše slabe i tome? Zar tamo više nije bilo unutrašnje volje za samo-odbranom?

Sam intelekt kao faktor skoro i ne pruža otpor panikama. Izgleda da katastrofe vrše čak i jači parališući uticaj na inteligentne ljude. Da li je neurotičkim i zbumnjim rukovodiocima nedostajalo unutrašnje otporne snage da se suprotstave opasnosti koja se približavala? Sada znamo kako je rukovodstvo u Evropi bilo podriveno sumnjom, zbumjenošću, izdajom i petokolonaštvo.

Pitanje osetljivosti prema panikama je važno političko pitanje. Danas razno oružje izaziva sve veći strah i sve šire utiče na strahom prožetu maštu ljudi — povećava se uticaj rata nerava i latentne panike.

Ljudi koji razviju otpornu snagu prema strahu od atomskog oružja i drugih katastrofa, imaju izgleda da prežive eventualni rat. Ipak, u ovom neurotičkom periodu naše civilizacije duša čoveka sa Zapada je vrlo osetljiva prema strahu.

Panika i samoća

Nostalgija je ponekad preteča panike. Ona predstavlja povlačenje naše duše iz sveta ispunjenog opasnostima u srećne snove mladosti. Ipak, u nekim ljudima panička osećanja mogu da izazovu neko visoko ushićenje koje ih privremeno oslobađa od dosade svakidašnjeg života. Nasilje izazvano panikom stvara za kratko vreme ushićeno osećanje moći. Naročito osamljenom pojedincu koji čezne za društvo i novim utiscima dobrodošlo je izbijanje prastarih nagona kod njega i drugih. Biti lišen društva drugih ljudi predstavlja jednu od najvećih duševnih opasnosti koje možemo doživeti! Čovek oseća jaku potrebu da bude vezan s drugim ljudima. Svaka izgubljena ljubav ponovo izaziva u nama osećanje nezaštićenosti i primitivnu mobilizaciju protiv neprijateljskog sveta.

Čoveku, koji je društveno biće, samoća je otrov. Svaki strah izaziva osećanje usamljenosti, a svaka usamljenost izaziva strah.

Jedna crtica iz bombardovanog Berlina dobro opisuje ovo učestano vraćanje osećanja usamljenosti:

»Ovaj *Angst* obično nas je obuzimao pred sumrak. U trenutku kad bismo primetili da sunce počinje da zapada nešto bi nas stezalo u grlu i oko srca. Svi su to osećali u isto vreme; razgovori bi brzo zamirali; skupovi bi se naglo razilazili. Iznenada bi vam se pričinilo da ste vrlo usamljeni. Bez obzira šta ste radili, prekidali ste posao i upućivali se kući. Naravno, bombardovanja nije bilo svake

noći, ali smo prepostavljali da bi bombarderi mogli da dođu svake noći. Avioni, 'moskitosi' su nas jednom bez prekida bombardovali trideset noći. U svakom slučaju, o tome ste razmišljali u sumraku i tada vas je napuštala apatija«. (42).

Ovako usamljen, čovek ponovo oseća da je uplašena, nenaoružana i nezaštićena životinja. Ovakva osećanja obuzimala su mnoge vojнике kad su suviše dugo morali da žive u rovovima ili u nekom manjem izolovanom vojnem uporištu. Tada ih je obuzimalo osećanje da je pozadina zaboravila na njih — nije bilo veze sa porodicom — usamljenost je izazivala strah, a strah latentnu paniku. U svojoj samoći vojnici su se osećali kao napuštena deca koju panička lako obuzima.

Rukovodstvo armije zna da često smenjivanje jedinica prvih borbenih redova i česti odmori održavaju moral na potrebnoj visini i sprečavaju izbijanje panike.

Uticaj društvene sredine

Način na koji se ljudi sjedinjavaju u neki skup utiče na stepen njihove osetljivosti prema panikama. Slučajan ili privremen skup i ogromna heterogena gomila lakše zapada u paniku. Slučajna gomila na ulici i pozorišna publika predstavljaju dobro poznate primere.

U raznim skupovima mnogi činioci povećavaju latentni strah i osećanje nesigurnosti. Da bi se panika i kolektivni nemiri sprečili potrebno je da upoznamo neke od ovih činilaca. To su, na primer: *biološki činioci*: slabija telesna konstrukcija, slaba ishrana; *društvena struktura*: nedostatak snažnih veza izgrađenih davnim zajedničkim tradicijama i istorijom, nezadovoljstvo postojećim ekonomskim sistemom, nestabilni radni odnosi; *intelektualni činioci*: nepismenost i sujeverje koji povećavaju osetljivost prema volšebnim sugestijama i primitivnim reakcijama. Štaviše, neke vrste intelektualnog vaspitanja predstavljaju čisto bežanje od stvarnosti. *Specifične zabrane i ograničenja*, kao što su lažna pobožnost, licemerstvo, neshvatanje na-

gonskih težnji, uticaj volšebnih verskih shvatanja mogu pojačati unutrašnja strahovanja. Osim toga, tu spadaju i unutrašnji društveni problemi kao što su rasne predrasude i međusobna netrpeljivost.

Uticaj discipline

Jedinica dobro izvežbanih i disciplinovanih vojnika teže zapada u paniku. Cilj discipline jeste jačanje morala. Ali suviše stroga disciplina ruši moral. Znamo, na primer, da su se 1943. godine nemački vojnici u Tunisu borili pod stegom preterane discipline. Armija od 300.000 vojnika trebalo je da izvojuje pobedu nad savezničkom vojskom skoro istog brojnog stanja ali sa boljom opremom. Ali nemačkim vojnicima su pretili kaznama ako se ne budu borili do poslednjeg daha. To je povećavalo njihov strah, panike su izbijale, te je nemački otpor slomljen prilično naglo. U ovakvoj situaciji vojnici se osećaju sigurnijim kod neprijatelja.

Zastarele vojničke navike uopšte zbunjuju. Kruto pozdravljanje, suviše krut egzercir, nedostatak humora, nerazumevanje od strane starešina ne pripremaju vojнике za njihov budući strašni zadatak. Ako im iskustvo iz vojničkog života kaže da je sve to glupo vojnici gube samopouzdanje.

Poznato je da vojnici, koji su pod udarom neprijateljske vatre i koji su izgubili kontakt sa komandom, lako zapadaju u paniku i predaju se. To se dešava, na primer, u noćnim borbama, čim vojnici izgube vezu sa jedinicom i orientaciju na zemljištu. Noću među vojnicima dolazi najviše do panike i najčešće oni pucaju jedan na drugog. Panika nastaje kad čovek oseća da ga više ne vodi snaga starešine ili da više ne pripada nekoj snažnoj zajednici. Ali ne smemo da zaboravimo da je strah osnova »kaplarske« discipline, da disciplina predstavlja snagu koja proizlazi iz straha. Disciplina uvek krije ovu činjenicu kao i skriveno (prigušeno) međusobno neprijateljstvo. »Kaplarsko« privi-

kavanje ljudi na automatsku poslušnost predstavlja opasnost. Ono samo prikriva slab moral, sve moguće unutrašnje zategnutosti mogu da izbiju na video i da dovedu do pobune ili panike. U ovakovom slučaju uvek je teže naći novog rukovodioca. Kada nestane starešina, koji je održavao »kaplarsku« disciplinu i njegova jedinica će se raspatiti i izgubiti.

Panika pod Nivelom) (Nivelle)*

»... Na srazmerno uskom frontu za mesec dana je izginulo oko 135 000 ljudi i panika je počela. *Poilus***) (poali) su tražili mir. Širio se glas da je u Parizu izbila revolucija. Crnačke trupe su pucale na mase i na naše žene — ubijaju naše žene po kućama', tako su vikali vojnici. Krenuli su natrag prema Parizu. 29. maja 1917. poznati Verdenski korpus odbio je da se vrati na front. Ubrzo je streljano nekoliko vojnika 10. francuske armije. Buntovnici su se sastali u Soasonu (Soissons) i gadali mitraljezima na trupe koje su ostale verne. Onda su se pobunile čitava 9. i 5. divizija. Pobuna se prilično brzo širila. Bila je to pobuna bez voda. Blizu Šalona na Marni (Châlons-sur-Marne) streljano je 53 vojnika. Stabovi su bili očajni. Postepeno su se revolt, pobuna i panika umirili.

Nemci nisu znali za slom francuskog fronta. Zašto nisu pre-gazili francuski front na kojem nije bilo vojske? Postoji samo jedan odgovor na to. I njihove trupe su bile zrele za slom i paniku, a bile su isuviše zamorene beskrajnim ratom«. (5, strana 123—124)

Panika pucanja

Sledeći dogadjaj pruža lep primer panike pucanja (borbe među sopstvenim trupama): 9. avgusta 1914. godine, uveče, 30 divizija nemačke 7. armije bila je na maršu prema francusko-nemačkoj granici. Dan je bio vrlo topao, a trupe su bile iscrpene. Izdato je naređenje: »Napred; ko ne može da ide dalje neka ostane pozadi«, ili nešto u tom smislu. Glavnina divizije je zaostala. Prethodnica je nastupala

*) Francuski general (1856—1924), bio glavnokomandujući francuske armije 1916—1917. god. — Prim. red.

**) Francuska reč: znači ratnici (vojnici). — Prim. red.

dalje prema neprijateljskoj granici i stigla u varoš Vitalshajm (Wittelsheim); ona je ovde, u cilju obezbeđenja glavnine, organizovala odbrambene položaje na jednom brdu u blizini varoši. Slabe francuske snage stupile su u borbu s njom, ali su lako odbijene. U međuvremenu, glavnina divizije, uz nemirena vestima koje su, kap po kap stizale od prethodnice, nastupala je i stigla u Vitelshajm odmah posle pobedonosnog okršaja prethodnice sa francuskim snagama. Iznenada izbi pravi pakao. Potpuno ošamućena od zamora i nejasnih izveštaja o borbi koji su stizali od prethodnice, glavnina — pešadija, mitraljesci, jedinice teške artiljerije — počela je da gađa na sve strane. Vitelshajm je sav pokriven artiljerijskim baražom, na šta je prethodnica, koja se nalazila na brdu, videći da se u Vitelshajmu vodi borba, i sama otvorila paljbu i stavila varoš pod za-prečnu vatru. Komandant prethodnice je preuzeo sve potrebne mere da izvrši napad na grad, gde se po njegovom mišljenju nalazio neprijatelj. Posle pola sata, kad je uspostavljena veza između jedinica na brdu i onih u varoši, izdato je naređenje: »Prekinuti vatru, javiti se štabu«. Smesta je nestala avet zbrke i panike. Niko nije znao kako je to počelo — u varoši uopšte nije bilo francuskih trupa. Ali su, naravno, tog dana pretrpljeni veliki gubici. (12)

Borba straha protiv straha

Za vreme I svetskog rata stratezi su više puta konstatovali da su pobedonosne trupe, mada je neprijatelj na jednom odseku fronta bio stvarno potučen — ipak propuštale da iskoriste svoj uspeh, jer su i same bile na rubu panike. Nije se još dovoljno znalo o obostranoj panici da bi se to saznanje koristilo u praksi. Latentni strah među vojnicima sprečavao je da se pobeda izvojuje do kraja.

Vojna literatura ne voli ni da pominje ove ogromne »komplekse straha«, koji žive u ratujućim armijama. Panika u redovima neprijatelja utiče na našu dušu i nekoliko smanjuje slavu naše pobede.

U svojim »Esejima« Montenj pominje ovakav obostrani strah: »U jednom sukobu između Germanika*) i Germana dve velike jedinice su se zbog straha razbegle u suprotnim pravcima, jedna jedinica se okrenula i počela da beži tačno sa istog mesta sa kojeg je i druga pobegla«.

14. jula 1943. godine neki engleski pilot iskočio je iz aviona iznad Holandije. Neki Holandanin na motociklu našao se blizu pilota u momentu kad se ovaj spuštao i ponudio mu svoju pomoć. Pilot je, međutim, rekao da ima naređenje da Holandane ne izlaže opasnostima i da moli da ga motociklom odveze do najbliže nemačke stanice.

Holandanin ga je odvezao tamo. Kad je engleski oficir zajedno sa pratiocem ušao, Nemci su se tako uplašili da su se smesta predali.

Kad su uvideli šta su učinili počeli su strašno da psuju. (13, strana 167)

Isto se dogodilo, samo na daleko smešniji način, na Lampeduzi (1943. godine). Italijanski komandant se predao dvojici engleskih pilota koji su prisilno sleteli na njegovo ostrvo.

Delovanje izazvano panikom

»Panika pucanja« je rezultat volje zaplašenog čoveka, u želji da se odupre opasnosti čovek teži da delatnošću sebi olakša živčanu napetost. Šta je logičnije od toga no da vojnik upotrebi pušku? Međutim, jedan metak vojnika koji je potpuno obuzet panikom utiče i na druge vojнике, tako da i oni počinju da gađaju da bi prigušili sopstveni strah — i panika izbija masovno. Skoro svaki vojnik oseća da je ova bezglava pucnjava borba protiv utvara. Svaki rat je rat straha protiv straha i borba pucnjavom za rasterivanje straha. Neki statističar mi je jednom pričao da je za ubijanje jednog vojnika potrebno 6.500 metaka.

Što je jedinica pasivnija, to je lakše zahvataju neočekivana strahovanja. Tehničke jedinice iza fronta su manje

*) Rimski vojskovoda (Germanicus, 16. god. pre n. e. — 19. n. e.) pobedio Arminijusa u Germaniji. — Prim. red.

naklonjene strahu nego vojnici koji se nalaze u borbi. Istu činjenicu smo mogli da uočimo u Londonu. Ljudi su u početku rata bili psihički dobro pripremljeni za »blickrieg«, ali kad su na kraju skoro već dobivenog rata počele da padaju leteće bombe, to im je u mnogo jačoj meri potreslo živce nego »blickrig«.

Buka i panika

Buka igra značajnu ulogu u savremenom ratovanju⁷⁾. Prasak bombi, jake eksplozije, jaka artiljerijska vatra, oštvo fijukanje bombardera u obrušavanju, čak i zvuk sirena za objavljivanje opasnosti iz vazduha imaju strahovito dejstvo na uši; a preko organa unutrašnjeg uha buka izaziva vrtoglavicu, povećanu uznemirenost i dovodi čak do potpune nesvestice. Ovo je pravo mučenje naših najosetljivijih čulnih završetaka. Francuzi pripisuju ovom mešovitom fizičkom i psihičkom učinku buke takozvanu *commotion emotionelle*, koja po svojim simptomima liči na potres mozga. Čulo sluha je vanredno osjetljivo: stalni nadražaj mu smanjuje otpornu snagu, što se može videti među vojnicima koji su izloženi dugotrajnom bombardovanju ili teškoj zaprežnoj vatri. Dugotrajno bombardovanje ili neprekidna vatra artiljerije lomi svaki psihički otpor.

Vojnici nastoje da na ovu strahovitu buku odgovore bukom. Oni moraju da pucaju na nepoznatog i nevidljivog neprijatelja. U ratu se mnogo municije troši za rasterivanje straha ili suzbijanje opasnog dejstva buke.

Panika i gušenje

Sama pomisao da ne može da diše može kod čoveka da izazove paniku. Ovu pojavu možemo da pratimo kod svih

⁷⁾ *How the Body is Affected by Fear* (Kako strah utiče na čovečiji organizam). (31)

oboljenja organa za disanje. Stvarno, udisanje nedovoljne količine kiseonika praćeno tobоžnjim gušenjem može da izazove istu paniku, kakvu, na primer, primećujemo kod ljudi koji boluju od astme. Kod astme na bazi neuroze u stvari samo bolesna fantazija dovodi neurotičara na rub gušenja.

Funkcija disanja je povezana sa prastarim fantazijama. Slobodan vazduh svemira je opšta hrana za sva živa bića u svetu. Što jedan izdiše, drugi udiše. Mi nismo uvek svesni ove zajedničke potrošnje. Ali čim nastupi neko ograničenje ili okuženje prostora ili vazduha u kojem živimo budi se prastaro strahovanje. Ako više nismo sigurni da će biti vazduha, nismo sigurni ni u šta. Već sam govorio o panikama među vojnicima koji su morali da vežbaju sa gasmaskama. Sama vežba je izazvala paniku. Veliku italijansku armiju kod Kaporeta zahvatila je panika zbog toga što nije bila opremljena gasmaskama. Za vreme II svetskog rata mnogi ljudi su nosili gasmaske, kao amajlije za odbranu od straha od gušenja. Već i sama pomisao na budući rat, sa vizijama atomskih eksplozija, bojnih otrova i specijalnih gasova usled eksplozija, izaziva strah od gušenja.

Lečenje aparatom za veštačko disanje, kojim se inače leče ljudi sa obolelim organima za disanje, dokazalo je da nestaju ta prastara strahovanja. Aparat sam vrši veštačku izmenu gasova (CO_2 i O_2) a bolesnik pri tom ne treba da vrši nikakve pokrete za udisanje, tako da se pluća i mišići potpuno odmaraju. Usled toga nestaju sekundarna strahovanja, bolesnik diše kao u majčinoj utrobi, potpuno oslobođen svojih smetnji pri disanju.

U mitologiji disanje i gušenje igraju veliku simboličku ulogu. Izazivanje panika je delom povezano sa svim ovim starim skrivenim fantazijama koje se odnose na ovu primarnu funkciju čovečjeg organizma.

Reakcija na strah od katastrofe

Najbolji put za upoznavanje prastarih vidova čovekove odbrane od opasnosti i od katastrofa je izučavanje ponašanja čoveka u katastrofalnim situacijama, kao što su na primer, neka moždana oboljenja ili živčani šok. Ove unutrašnje, fizičke opasnosti, izazivaju isto ponašanje kao kad čoveku preti neka spoljna opasnost. Pisac se nada da će ove reakcije sistematičnije opisati u posebnoj studiji pod naslovom Patterns of Fear (Vidovi straha), ali ipak želi da ovde pomene neke od njih.

U ovim slučajevima može se uočiti naglo povlačenje u sebe i dezintegracija psihičkih funkcija; nastupa smetnost i vraćanje u drevna i infantilna stanja. Bolesnik beži od katastrofalne situacije time što se izoluje od sveta. Krajnji oblik ove izolacije je gubitak svesti. I kod panika zbog spoljne opasnosti nailazimo na ovakvo reagovanje padanjem u nesvest. Da ne bi video opasnost čovek pokušava da je izbegne na sve moguće načine: katalepsijom, prividnom smrću, apatijom i poteštenošću. Goldštajn (Goldstein) skreće pažnju na preteranu pedantnost bolesnika koji boluju od straha od neke katastrofe. (20) Važnost njihovog malog sveta njima se nužno čini tolika da oni ne moraju da se suočavaju sa opasnostima stvarnog sveta. Možemo reći da je povlačenje u malograđanski mentalitet u društvu možda isto takva panična reakcija na opasnost šire sredine. Druga vrsta reakcije na strah od katastrofe jeste zamaranje i ponavljanje istog posla (istrajnost). Ona se povezuje sa željom ljudi za snom, da se sa njima postupa kao sa decom da se oni kreću samo utrvenim stazama. Sva ova sredstva služe izbegavanju novih katastrofa. Među vojnincima nailazimo na iste opšte pojave: katalepsiju, agresivni bes ili pobunu. (33)

Poznato je da su psihički i fizički šok povezani sa reakcijama organizma na strah. Pod uticajem neočekivane katastrofe može da dođe do takvog obamiranja da krvni pritisak postepeno opada i da svi odbrambeni mehanizmi organizma prestaju da rade. Bolesnik je u velikoj opasno-

sti, ali ne zbog rada već zbog nepodesnog reagovanja organizma na strah.

Godine 1926. pošao sam sa jednom ekipom da pružim prvu pomoć u jednoj železničkoj nesreći. Stigli smo deset minuta posle katastrofe. Na mestu katastrofe vladala je mrtva tišina. I povređeni i nepovređeni bili su u licu pepljastosivi i pasivno su čekali šta će se dogoditi. Tek kad smo počeli da radimo, nepovređeni putnici su počeli da nam pomažu da iskopamo druge ranjenike ispod ruševina voza. Zatim je postepeno počelo opšte jadikovanje i vikanje. Nekoliko nepovređenih putnika morali smo da prevezemo u bolnicu zbog nervnog šoka.

Strah i bolest

Bila bi potrebna debela knjiga da opišemo sve raznovrsne telesne simptome koje izazivaju strah i panika. Mada psihofizička medicina uživa sve veći ugled, ipak je čudnovato da se uglavnom previdela činjenica da strah i panika mogu da izazovu bolesti i epidemije. Mnogi lekari više vole da traže uzroke u raznovrsnim insektima i parazitima, nego da ispituju ulogu trenutnog talasa straha.

Pre iskrcavanja na Ivo Džimu*) među vojnicima je vladala epidemija proliva. Mada se u početku mislilo na dizenteriju, konačno je ipak prihvaćeno mišljenje da su opšta živčana napetost i prigušen strah izazvali trbušno-crevne poremećaje.

Primećeno je da se za vreme masovnih panika ljudi vraćaju raznovrsnim prezivelim načinima ponašanja i da pokazuju vrlo različite fizičke simptome. Zaplašeni ljudi se ponekad ponašaju kao odojčad, sline, ne mogu da se obuzdaju, a telo im je zgrčeno kao kod zametka. Ispoljavaju detinju zapanjenost, ne mogu sami da se hrane. Drugi se opet kikoću, brbljaju i bespomoćni su kao mala deca.

*) Vulkansko ostrvo 660 nautičkih milja južno od Tokija, gde su se 1945. godine vodile borbe. — Prim. prev.

U najčešće simptome spadaju proliv, nemogućnost da se zadrži mokraća (enuresis) i razne srčane tegobe. Za vreme latentne panike ljudi čak idu češće kardiologu nego psihologu.

Čitaoca koji želi da se šire upozna sa problemom panika i bolesti upućujem na podrobna iskustva lekara na ovom području. (21, 22, 31, 37)

Strah i moral

Moral označava samopouzdanje, to jest svest čoveka o svojoj moći, sposobnost i samostalnost. Moral je podjednak i za građanina i za vojnika. Moral označava i stepen međusobne odanosti. Kad osećaju da su dobro opremljeni i potpuno izvežbani, da imaju dobro rukovodstvo i kada su svesni svojih ciljeva, ljudi mogu da podnose tegobe i strahovite uslove. Čovek je životinja koja može najviše da podnese. Kad se nešto mora uraditi i kad ima šta da se uradi, i kada se ljudi osećaju sposobnim da to urade, moral uopšte nije problem. Kada nema šta da se radi i kada se ljudi osećaju suvišnim ili nisu sposobni da uvide potrebe da izvrše određen posao, počinje demoralizacija. Ako nema volje da se izdrži pritisak, onda izbjiga bojazan od budućeg straha. Ako osećaju da postoje pometnja i ozbiljna ideološka razmimoilaženja među njihovim rukovodicima, vojnici počinju da se boje. Pojedinac je spreman da odbaci svoje lične neurotičke navike (koje su se formirale u dečinstvu), samo pod uslovom da ih grupa može zameniti novim snagama i nadoknaditi zastarele dečje osobine koje su ga tako teško pritiskivale. Svaki vojnik mora u borbi da suzbije svoje nagone ljubavi, samoodržanja, stvarnog straha i dečjih strahovanja. Šta mogu otadžbina i armija da mu pruže u zamenu? Dozvola da on može da pali i žari njemu nije dovoljna, vojnik želi pravo rukovodstvo, psihičku pomoć, pažnju, drugarstvo i priznanje da je i on član celine. Vojnik mora da veruje u pravičnost zajedničkih ciljeva. Moral je pojам koji je duboko ukorenjen u

duši, moral zavisi od toga u kojoj smo meri sposobni da svoju lojalnost i požrtvovanost vežemo za neku blisku i herojsku predstavu, za vođu, predsednika ili narod. Diktatorsko rukovodstvo obično izaziva u čoveku dečja strahovanja i povećava njihovu osetljivost prema panici.

Strah vojnika nije samo strah od smrти, u duši on još uvek živi u otadžbini. Tamošnji odnosi i sve što on tamo ceni utiču na njegov strah, a to se ponekad još pojačava usled nostalгије, sumnje u vernost žene, ljutine na oficire i predrasuda u njegovoј četi. Ono što njegova draga misli o njemu postaje mu važnije nego u mirno doba!

Moral je duh kojim je zajednica zadojena, to je centralni problem svake vojne i nevojne strategije. U budućem totalnom ratu moral građana odlučiće da li će biti ili neće biti panike. Mnogo toga zavisiće od čvrstine demokratskih ubeđenja koja će vladati. Moral zavisi i od uzvišenih idea. Kakva verovanja i kakve ideale može naš svet da nam pruži? U čemu je značaj naših žrtava? Da li verujemo u svoju borbu? Da li je naše društvo stvarno dostoјno naše odanosti?

Uticaj rukovodstva

Sklonost panici se povećava ako se oskudeva u dobrim rukovodiocima i dobrim oficirima. Čak i pčele zahvata panika kada izgube svoju maticu. Ništa ne deluje tako negativno na moral vojnika koliko neodlučno držanje oficira ili ako su vojnici svesni da oficiri ostaju van opasnosti. Lično se sećam kako su naše jedinice bile blizu panici kad smo u toku noći primali vrlo konfuzna naredenja. Vojnička izreka glasi: naređenje — suprotno naređenje — nered (order — counter-order — disorder).

Vojnici žele više od građana da osećaju rukovodstvo. Vojnici čeznu za čvrstim ratničkim idealima, vlašeu i silom, inače se ne mogu identifikovati sa vođom, te se osećaju izgubljenim. Koliko je jaka ova potreba za očinsko rukovodećom ličnošću može se potvrditi propašću svih po-

litičkih buntovničkih pokreta čim bi vođe bile uhapšene. (40)

Vrlo dobro se sećam panike koja je izbila u Holandiji, kada su kraljica i vlada pobegli posle invazije nacista 1940. godine. Mnogi ljudi su to osećali kao izdaju, osećali su se napuštenim. Ovo osećanje je povećalo njihovu uznemirenost. Tek kad je Radio-London javio da postoji rukovodstvo u jednoj slobodnoj zemlji, ovo duboko nezadovoljstvo počelo je postepeno da nestaje. Sećam se još jednog perioda u kome je zavladalo osećanje napuštenosti i zabrinutosti, to je bilo posle Ruzveltove smrti.

I diktatorski režimi znaju da vođa mora da bude očinska ličnost, ljubazniji i plemenitiji od svojih saradnika, da ne sme da bude takva »čizmetina« kao što su drugi tlačitelji. Hitlera su stalno slikali sa decom i cvećem. U komunističkim zemljama se vrši jaka propaganda za očinskog vođu države.

Savremeni rat zahteva od mnogih ljudi da vrše svoju dužnost na usamljenim mestima kao tehničari na taktičkom položaju. U savremenom ratu nema kao u nekadašnjim ratovima oduševljenih masovnih dejstava sa zastavama i lupom doboša. Toga danas ima još samo na paradama. Sada se manje oseća rukovodstvo (Führererlebnis). Savremeni vojnik mora da raspolaže izvesnom tehničkom kulturom i duševnom otpornošću kada je u borbi prepušten samom sebi.

Na početku II svetskog rata preim秉stvo nemačkih jedinica sastojalo se u disciplini i višegodišnjim pripremama za rat. Nemci su bili hipnotisani mađijskim rukovodstvom, koje ih je zadojilo željom da se žrtvuju za nacističke ideale. U svim mogućim kolektivnim formacijama (na primer u radnoj službi), vežbali su ih kao mehanička oruđa. Njihovo osećanje zajedničke povezanosti bilo je pojačano masovnim akcijama, masovnim demonstracijama i masovnom pesmom.

Savremeno ratovanje, međutim, uči da suviše stroga disciplina zbujuje vojnike i podstiče u njima želju da beže u svoj zavičaj koji im pruža zaštitu. Moral naročito

opada kada su vojnici suviše umorni i gladni i kada ne mogu da spavaju. Za vreme I svetskog rata iskustvo je otkrilo još razne druge pojave koje razdražuju vojnike. Vlaganje i hladnoća u rovovima, insekti, buve, netaktični mlađi oficiri itd. Svrab ima naročito rušilačko dejstvo na čovečju psihu (u poslednjem ratu DDT*) je znatno pridoneo očuvanju moralu).

Lubav je ostala, kao što je uvek i bila, snaga koja povezuje ljude. Ljudi koji vole svoje oficire idu za njih u vatru. Starešine koji nisu u stanju da pobude ovakva osećanja seju klice raspadanja u svojim jedinicama.

Strah od prevelike odgovornosti

To je strah koji se ne javlja samo među vojnicima već i među civilnim službenicima i građanima. Činjenica da je na njihova ramena naglo pala prevelika odgovornost izaziva nervozu. Oni se boje da će razočarati i gube samopouzdanje. »Neću biti tako umešan kao drugi. Neću uspeti. Otac će me kazniti« — tako oni rasuđuju. Često se može primetiti da neko iznenadno visoko postavljenje umesto da obraduje čoveka kome je time iskazano poverenje, postane uzrok njegovog duševnog sloma. To je naročito opasno u armiji, jer oficir, koji se oseća nervoznim na poslu za koji nije sposoban, zaražava svojim strahom vojnike.

Među činovnicima po kancelarijama ovaj strah izaziva uznemirenje i međusobne neprijateljske odnose. Šef se oseća nesposobnim, a njegovi činovnici moraju zbog toga da trpe.

Nacionalne razlike i moral

Niko ne može da zna kako će se poneti kad bude zavladao ogroman strah. Savremena psihologija nas uči samo da se u čoveku kriju razni vidovi latentnog straha, a koji će vid izbiti često zavisi od okolnosti.

*) Sredstvo za dezinfekciju (dihlorodifeniltrihloretan), nazvano kod nas pepein. — Prim. red.

Sistematska studija o stavu raznih naroda prema strahu i nevoljama tek treba da se napiše, a za vreme rata radije mislimo na moral naših neprijatelja. Ono što je važno, to je sopstvena spremnost da podnesemo opasnosti i tegobe, a ne eventualnu slabost naših neprijatelja.

Hitler je potcenio SSSR, kao što je potcenio i Veliku Britaniju. Obe ove zemlje odbile su da kapituliraju kad je Hitler bio na vrhuncu svoje snage. Sovjeti imaju nepopustljivo držanje azijskih rasa, navikli su na gladovanje i nevolje, a svesni su ogromnog prostranstva svoje zemlje. Zadojeni su ideologijom koja se zasnivala na bezuslovnoj odanosti i nadi u bolju budućnost. Britanci su imali nerazrušivu veru u vekovnu tradiciju snažne imperije. Ali to su samo površni dokazi morala i fatalističkog držanja, koji su inače duboko ukorenjeni u duši.

Svaki prelaz na novi način života pobuđuje panična osećanja. Ovaj proces se danas odvija u nekom prelaznom periodu svetskih razmara, mada svako nije svestan toga. Psihička nestabilnost ne ograničava se samo na naše eventualne neprijatelje. Naročito je opasan oblik pesimističkog fatalizma, koji se već pomirio sa mogućnošću svakog rata i svake nesreće. On pruža povoljnu priliku za pasivnu kapitulaciju pred strahom. Obuzima nas sve veća razdražljivost koja izaziva više nepoverenja i veću osetljivost prema strahu i panici.

Potencijalni neprijatelj — stranac — pobuđuje u nama varvarske nagone. On nas podsvesno podseća na davno zaboravljene opasnosti, podseća nas na neprijateljske zasede iz preistorijske prošlosti. Pre mnogo vekova su ova strahovanja bila opravdana, ali sada ona izazivaju prastare reakcije koje bez opravdanog razloga opet pobuđuju paniku.

Upoznajte strance, upoznajte vaše neprijatelje, izučavajte ih, upoznajte se sa njihovim navikama. To nas istovremeno imunizuje od tih divljih strahovanja u civilizovanom svetu.

Imunitet od panike

Disciplina, moral i organizovanost grupe povećavaju unutrašnju stabilnost i samopouzdanje. Time se povećava imunitet od panike. Najbolji primer za to pružaju nam radničke organizacije. Radnički sindikati vrlo dobro znaju ove principe. Slabo organizovani štrajkovi gube u efikasnosti zbog latentnog straha učesnika. Vešto organizovani radnički sindikati doprineli su savladavanju ovog latentnog straha neorganizovanih masa. Umesto bojažljive nesigurnosti oni su pobudili među radnicima osećanje samopouzdanja i stalnosti, a rezultat toga je nastanak prakse neobuzdanog nasilja u borbi za ekonomski prava. Engleska pruža lep primer takve ekonomski evolucije koja se sprovodi mirno i disciplinovano.

Ipak, ono što se dogodilo u Nemačkoj treba da služi radničkim vodama kao opomena. Tamo je 1933. godine radništvo u nekoj zapanjenosti kapituliralo pred Hitlerovim terorom. Terorisanjem i oružjem nacistička manjina je godinama među njima pripremala latentnu paniku.

Analiza »Ludog utorka« II svetskog rata

Pokušajmo sada da analiziramo »ludi utorak«, kojim sam počeo ovu knjigu, služeći se onim činiocima za koje znamo da su uzroci i pobude panika⁸⁾.

1. Među Nemcima i njihovim saradnicima postojala je opšta sklonost prema panici. Posle pokušaja atentata na Hitlera i strahovitog kažnjavanja koje je usledilo posle otkrića zavere, nemački oficiri su sumnjali jedan u drugog. Svi su se međusobno špijunirali.

2. Pri kraju rata borba između nemačke armije (Wehrmacht, Vermaht) i SS*) zaoštrila se. Vermaht se stalno nadao da će od saveznika izvući bolje uslove kapitulacije. Ponekad je među Nemcima dolazilo i do oružanih sukoba. Navedeno naredenje za povlačenje izdao je Vermaht da bi prevario esesovce.

⁸⁾ Većinu ovih podataka dao mi je holandski vojni istoričar pukovnik T. V. Bere (Boeree), koji je objavio temeljnu studiju bitke kod Arnhema i rada holandskog Pokreta otpora u knjizi *Chronicle of Ede* (1946). On je bio istaknuti član Pokreta otpora.

3. Ako bi već morali da kapituliraju Nemci su više voleli da se predaju saveznicima. Njihov strah od Sovjeta i osećanje krivice prema njima bili su strašni; njihova savest nije mogla da nade mira.

4. Zbog savezničkih uspeha oko Brisla i Anversa, u strategiskom pogledu bilo bi pametnije da se nemačke snage povuku na neku kraću odbrambenu liniju — na Albertov kanal — da bi se time sprečilo Montgomeriju da odseče sve nemačke snage u Hollandiji.

5. Strah Nemaca od Pokreta otpora je naglo porastao, on nije bio izazvan većim partizanskim snagama, već posledicama jednog naredenja iz Londona; naime, naređeno je da sve tri razne grupe Pokreta otpora saraduju. Usled toga je njihovo skriveno neprijateljstvo i sumnjičavo rivalstvo izazvalo među njima veću neopreznost i drskost prema neprijatelju. Svako je želeo da prvi dočeka saveznike. Saveznička komanda je, međutim, snabdevala partizane većim kolicinama oružja i eksploziva.

6. Izgledi na mirno povlačenje su svakim danom bili sve manji, jer su saveznici stalno bombardovali železničke komunikacije, a Pokret otpora je sve više uništavao nemački transport. Zbog ovih preciznih dejstava Nemci su postajali vrlo nervozni.

7. Holandski izdajnici i kolaboracionisti su zarazili Nemce svojim očajanjem; oni su bili prava žarišta panike. U svojoj historičnoj uobrazilji već su videli sebe kako vise. Sajs-Inkvart (Seyss-Inquart) je naredio svim gradanima nemačke narodnosti da se vrate u Nemačku; oni su u neredu pobegli.

8. Među stanovništvom su se širile najraznovrsnije glasine. Iz priželjkivanja su ponikle i širile se glasine o oslobođenju raznih gradova. Gradani su se kretali sa pobedonosnim izrazom lica. Deca su opet pevala nacionalnu himnu i isticale su se zastave. Nemci su i sami podlegli ovim sugestivnim lažnim iluzijama.

9. Konfuzne vesti iz Londona su još samo pojačale iluzije holandskog naroda (bilo je samo nekoliko radio-aparata, stoga su se vesti prenosile samo od usta do usta i glasinama). To što je nemačka komanda istovremeno pristupila strategiskom povlačenju teške i PAV artiljerije i dalje je pojačavalo ove prepostavke.

10. SS jedinice su poljuljale moral nacista time što su se već povukle — ponekad u velikoj žurbi — iz Francuske i iz Belgije.

11. Prethodno je nemačka komanda poslala dva bataljona kolaboracionista (holandske SS jedinice) na Albertov kanal, ali su ovi zločinci masovno dezertirali čim su stigli na front.

*) Schutz-Staffel, nemačke hitlerovske partijske jedinice. — Prim. red.

Tako se moglo desiti da Montgomeri tog dana odseče Holandiju ne nailazeći ni na kakav otpor — samo da je to znao. Jake nemačke snage su napustile svoje položaje bližu obale Lamanša ostavljajući tešku artiljeriju. Aerodromi nisu bili branjeni, stanovništvo je slavilo svoje tobožnje oslobođenje sve dok se Nemci nisu vratili.

To je analiza jednog »ludog dana« II svetskog rata.

Glava IV

NAŠ PANIČNI SVET

Dejstvo terora

Savremena oružja su tako perfidna i tako savršena da je mala šaka ljudi koja raspolaže njima u stanju da vlada velikom većinom. Protiv ovakve dobro naoružane diktatorske manjine pobuna je jedva moguća; svaki udar može da se uguši u samom začetku. Ipak teror ima još i druge posledice. On na kraju prouzrokuje kod ugnjetenog psihičku paralizu, tako da psihički paralizovani počinje da se potčinjava i da sarađuje sa terorističkim kolovođama. U psihologiji se ovo naziva identifikacijom sa jačim neprijateljem i potčinjavanjem njemu. Terorizam izaziva terorizam dokle god postoji paraliza i latentna panika. Nasilje nad narodom postaje vrlo prost »manevar«. To je razlog zašto problem kontrole vlasti, a naročito demokratska samokontrola organa vlasti, u svetu postaje sve akutniji.

Hladan teror

Nemačka okupacija Evrope je bila period hladnog terora. Slobodno izražavanje mišljenja bilo je zabranjeno. Slušanje omiljenih savezničkih radio-emisija bilo je zabranjeno. Štampa je morala da ponavlja ono što je pisala ne-

mačka štampa. Mišljenje ljudi je trebalo držati pod stalnom kontrolom. Nacisti su imali sjajnu tehniku za jačanje psihičkog terora. Policijski čas je među nama izazivao osećanje da smo u zatvoru. Strogo zamračivanje je još povećavalo naš strah od neprijatelja, koji je bio svuda oko nas. Naše narodne vođe poslali su u koncentracione logore. Radnici su bili pretvoreni u robe, a svakog dana su se objavljavali novi teroristički propisi. Nacisti su hteli stalno da održavaju strah na najvećoj visini. Naša osećanja su se sve više bunila, hteli smo aktivnije da se odupremo, ali smo se osećali nemoćnim. Naša mržnja je želela da izbjije, ali smo bili primorani da se uzdržavamo da bismo izbegli neminovnu smrt od neprijateljske ruke. Ljudi su postali parni kotlovi pod visokim pritiskom, ali oduška nisu našli.

Postepeno se teror zaoštiro do najveće mere, došla je glad. Razni delovi stanovništva redom su dolazili pod pritisak. Neprijatelj je stalno birao nove žrtve za svoja teroristička nedela, on je stalno nastojao da ucenom iskoristi ljudski kukavičluk. Nesvesno smo počeli da mislimo: »O bože, neka me ovog puta ovo mimoide«. A kad je sused bio pogoden, podsvesno smo bili srećni što je žrtva on a ne mi. Tako je demoralijuće delovao svakodnevni teror.

Prvi meseci ovakvog terora bili su najteži. Ljudi još nisu našli sredstvo za psihičku odbranu. Latentna panika je uticala na njih. Neki su od straha stvarno počeli da se »identifikuju« sa neprijateljem, te su iznalazili sva moguća opravdanja za svoje ponašanje. »Možda ima nečeg dobrog u tom sistemu«, govorili su. Izmišljali su nove parole: »Pomognimo da se izgradi nova Evropa, novi poredek!« Oni su čak izmišljali laži da su rat, siromaštvo i teror stvorili nove ljudi. Primjenjivali su reč »nov«, da bi ucenili savest. Stari konzervativci su iznenada postali svesni svojih novih socijalnih dužnosti, ali samo u težnji da opravdaju svoj strah i potčinjanje neprijatelju.

Naivno gledište! Duhovno obnavljanje je dugotrajan psihički proces. Konačno su se mnogi od ovih pobornika novog nacističkog poretka upleli u mrežu neprijateljskih

parola i nesvesno postali izdajnici svoje otadžbine. Latentni strah je od njih napravio izdajnike.

Međutim, posle nekoliko meseci mnogi kolebljivi duhovi su opet našli svoj put ka aktivnosti, počeo je organizovani otpor i ilegalni pokret.

Teror — paradoksalno oružje protiv panike

Pa ipak su teror i pritisak paradoksalna sredstva za borbu protiv panike. Na početku se strogom disciplinom može obuzdati pomenost osećanja, ali se ubrzo u masama počinje dešavati štošta drugo. Došaptavanje počinje da deluje, glasovi se šire najtajnjim i najvolšebevnijim kanalima. Svako dodaje glasinama nešto od svog vlastitog straha da bi ga se otarasio. Uza sve to, ljudi postepeno postaju sve nemirniji.

Zaplašeni tiranin pokušava da uguši strah još većom brutalnošću i okrutnošću, što opet izaziva novu paniku koja traži oduška. Tirani podržava neko veštačko raspoloženje i neko veštačko oduševljenje među stanovništvom dok konačno napetost ne izbije na videlo.

Panika i paralizujuća ideja

U I svetskom ratu jedinice glavnih zaraćenih sila bile su dugo disciplinovane. Međutim, pošto je austrijski car Karlo 1918. godine ponudio mir, nastupila je izvesna paraliza volje. Misao da su sve patnje i borbe bile uzaludne osvajala je. Postepeno se paraliza volje ušunjala svuda, a austrijski front se raspao. Mada su nemačke jedinice duže ostale disciplinovane, ipak su sve moguće panične reakcije izbile čim je u otadžbini izgubljena vera u mir i pobedu. Do maja 1918. godine vera Nemačke u pobedu bila je jaka, zatim su izbili strah, razočarenje, ljutnja, pobune i neorganizovani revolucionarni pokreti — i konačno slom. Posle nevolja četvorogodišnjeg ratovanja i bombardovanja nestao je sav imunitet od panike.

Panika zbog gladi

U vezi s tim bilo bi dobro pomenuti panike u rovovima koje su bile posledica gladi. Kad su gladni nemački vojnici zauzimali britanske rovove — do marta 1918. godine oni su još nastupali — nailazili bi na odlične zalihe engleske hrane. Među njima bi izbijalo pravo raspojasano ludilo za jelom, disciplina bi nestajala, ne bi se obazirali na svoje oficire i obustavljeni bi napad. Englezi su iskorišćavali ovo iskustvo. Preko letaka koje su avioni bacali u nemačke linije objašnjavali su da nemačke ratne zarobljenike očekuje dobar postupak i dobra hrana. Ovo je bilo efikasno sredstvo za rušenje morala nemačkih vojnika.

U II svetskom ratu saveznici su bez oklevanja bacali hranu iza neprijateljskih linija, mada su znali da tu hranu neće uvek dobiti gladno stanovništvo nego nemački vojnici. Hraniti neprijatelja u psihički pravilno izabranom momentu, znači napad na njegov moral! U tom momentu je nemački vojnik postao svestan da je izgubio rat.

Panika u Africi

Sada znamo nekoliko uzroka naglog sloma nemačke odbrane u Africi 1943. godine. Već sam pomenuo kako paralizujuća ideja izaziva paniku. General fon Arnim je pretnio nemačkim vojnicima represalijama protiv njihovih rođaka ako se oni ne bi borili do poslednjeg čoveka. Teror od straha oficira je među vojnicima pobudivao sklonost da se predaju, jer su se osećali sigurnijim kod neprijatelja. Naročite osobine Nemaca su još pripomogle lakoj kapitulaciji. Nemački vojnik je uporan borac — on lako stavlja na kočku život i zdravlje — sve dok ne oseća da je izgubio rukovodstvo koje se prema njemu ponaša kao otac i zaštitnik. Bizmark je ovu nemačku osobinu nazvao nedostatkom građanske hrabrosti (*Zivil-Courage*) prosečnog Nemca;

Nemac ne brani sopstvena ubeđenja. On nema pravog osećanja simpatije za čoveka uopšte, niti osećanja lične odgovornosti. On poseduje samo neko prilično veštački usađeno hipnotičko verovanje u megalomanskog vođu. Poraz, koji su doživeli, uništio je predstavu o legendarnom očinskom vođi. Nemački zarobljenici su se žalili: »Firer nas je izdao«.

I pobedonosne armije mogu da zapadnu u paniku kada, ne predviđajući dalje opasnosti, iznenada saznaju da njihovoj bezbednosti preti nova opasnost. To se desilo, na primer, Napoleonovim trupama kod Vagrama. One su bitku dobile; neočekivano se pročuo glas da je stigla nova neprijateljska armija. Te večeri, pune radosnog raspoloženja, naglo je nestala sva disciplina. Trupe nisu bile sposobne da ponovo gledaju novoj opasnosti u oči i mnogi su se dali u panično bekstvo.

Defetizam

II svetski rat nas uči od kakvog je značaja imunitet armije i naroda prema strahu i panici. Engleska je za vreme »blickriga« predstavljala sjajan spomenik moći morala prema znatno nadmoćnjem razornom dejstvu napadača. Zajednička spremnost na patnje, radi ostvarenja visokih ciljeva, mora da postoji. Čovek može vrlo mnogo da podnese. Njegova sposobnost prilagođavanja je ogromna. To uočavamo u koncentracionim logorima. Čovek može da podnosi glad, oskudicu, žalost, bolest i siromaštvo. Njegovo telo je u stanju da izdrži neverovatne patnje — čovek ima skoro neograničenu izdržljivost. Ali ako mu se oduzmu nada, iščekivanje sreće, ideja, predstava za koju pati — čovek će umreti.

Sterilni intelekt koji se nije učvrstio u dubokim ličnim ubeđenjima teže podnosi teret i napetost rata i revolucije. On je više sklon kapitulaciji i kompromisu. Čovek sa urođenom duševnom snagom je u takvim uslovima mnogo čvršći od površnog kulturnog mislioca kome nedostaje pravo iskustvo. Moral i etičko ponašanje moraju se isto tako

vaspitati kao i telo. Izgleda da je vaspitanje omladine pre rata bilo preterano intelektualističko. Moral, smisao za fer ponašanje i čvrstina slobodnog duha često su zanemarivani. A ovo su osobine koje su u doba panika i nevolja vrlo potrebne.

Naročito za vreme izbora možemo da primetimo manifestacije panike među ljudima koji moraju da donesu odluku, a koji su zbumjeni jer ne znaju za koga i za šta da se odluče i da glasaju. Njima su dobro poznate mnogobrojne privlačne lozинke i parole, ali uviđaju da postoji nesklad između jednostavnog izbora alternativa izraženih u parolama i stvarnosti.

Jeste li za ili protiv komunizma? Jeste li za ili protiv američkog načina života?

U stvarnosti se, međutim, pojavljuje mnoštvo pitanja koja se ne mogu uvek svesti na proste suprotnosti. Bitka za komunizam ili protiv komunizma nije jedina bitka na svetu; postoji takođe bitka za ili protiv autoritativnih režima, za ili protiv agresije, za ili protiv predrasuda, za ili protiv imperijalizma, za ili protiv stvaranja trustova, za ili protiv vernosti datim obavezama, za ili protiv prastarih tajanstvenih uticaja, za ili protiv individualizma itd. Jedna jednostavna parola nikad ne daje odgovor na pitanje o sreći i sigurnosti čovečanstva, a savremeni čovek mora da vodi mnoge duševne borbe na raznim frontovima.

Jedan od najgorih uzročnika paničnog držanja ljudi jeste kolektivno osećanje inferiornosti, defetističko raspoloženje koje izazivaju parole: »Mi ne vredimo ništa«, »Mi nismo dovoljno jaki u svetu«. Mnogi narodi imaju još ovo osećanje. Ovaj vid kolektivne inferiornosti gubi bitku još pre no što je počela, da se bije. Oni koji propovedaju »nemojte da pružate otpor«, i »potpuno razoružanje« ispoljavaju nešto od ovog plašljivog držanja i pasivnog kapituliranja pred opasnošću. Mi se u tom svetu moramo boriti, ali fizička oružja treba postepeno da pretvaramo u duhovna. Svako smanjenje ugleda, svako ponižavanje našeg »ja« stvara opet od nas zaplašene ljude.

Opasno osećanje poraženosti

Mada neka država može da bude jedan od pobedonosnih saveznika, ipak se ona posle velikog zajedničkog rata može osećati poraženom. Možda je ova zemlja »izgubila obraz«, možda su njeni saveznici sa njom rđavo postupili, možda je postiđena zbog nezнатне uloge koju je odigrala u pobedi. Ona se cepa zbog unutrašnjeg nemira i želje da aktivnije ispolji svoju moć. Italija je posle I svetskog rata imala ovo osećanje poraženosti mada je bila jedna od pobedničkih zemalja. (25) Takva neka zemlja može da se oseća i uvredljena jer, je jači saveznik morao njen poraz da pretvori u opštu pobedu (Holandija). Može da postoji i neko duboko osećanje inferiornosti zbog panike i sloma (Italija, Francuska), ali uvek ostaje osećanje poraženosti »koje podsvesni duh u nama uvek tumači kao kaznu zbog krivice«. (25, strana 192)

Na ovoj osnovi mogu da se pokreću svi mogući agresivni destruktivni pokreti, a ovi mogu da se tumače samo kao nesavladano nezadovoljstvo. Nove delatnosti, revolucije i vojni poduhvati su očajnički pokušaji da se prikrije unutrašnje osećanje poraženosti. Općenito možemo da kažemo da se takav period ispunjen osećanjima krivice, stida i poraženosti pojavljuje u svakom ratniku, da može da bude uzrok vrlo paradoksalnih odbrambenih dejstava protiv osećanja koja ga tiše.

Panika i duševna higijena

Učiti ljude da se upuštaju u raznovrsne fantazije — što može biti posledica naše glupe civilizacije — predstavlja važno pitanje duševne higijene. Čovek mora da nauči da bude spremna na sve. Pravilno! Ali neka ga njegova fantazija ne oslabi. Onaj ko je paralizovan od straha — to jest od predviđanja opasnosti — nikad neće postići neki konstruktivan cilj. Onaj ko stalno živi u panici ne postiže

ništa. Fizička i psihička sposobnost su u međusobnoj vezi. Onaj ko se oseća spremjan na sve eventualnosti u životu sposobniji je za dublji umni rad.

Bolesnici često izražavaju strahovanje jer smatraju da im je život besciljan. Oni su dugo žudeli za nezavisnošću i slobodom, a ipak, u momentu kad su se oslobođili stege, našli su se pred velikom neizvesnošću.

Baš taj strah i nemir su posle rata osećali mnogi ljudi zdravih nerava. Čitava atmosfera trke za prosperitetom u svetu, bez ljubavi i bez duhovnih ciljeva, izaziva u čoveku osećanje usamljenosti. Trka isključivo za prosperitetom u svetu bez osećanja izazvala je u ljudima strah i nervozu.

Za vreme rata postojao je neki zajednički cilj, postojala je sigurnost zajedničkog cilja i zajedničkog idealja. Mir je doneo nesigurnost međusobne konkurenциje koja teži prosperitetu lišenom duhovne sadržine.

Veoma su opasna ta osećanja nesigurnosti, jer traže neko očinsko rukovodstvo. Rdavo shvaćena, ova potreba može lako da se pretvori u zahtev za autoritativnim rukovodstvom.

Jedan od najtežih problema duševne higijene biće opšta potreba za duhovno čvrstim svetom.

Panika za vreme gozbi

Stara parola za umirivanje ljudi »hleba i igara«*) ima svoj smisao. Panike imaju takođe i svoju materijalnu osnovu. Glad izaziva panike.

Iskustvo u ratom zahvaćenoj Evropi pokazuje još jednom kako navika pušenja podstiče moral. Romantičan odnos između pušača i cigarete povećava njihov imunitet od

*) *Panem et circenses*, čuvene Juvenalove reči (Satire, X, 81) upućene Rimljanim koji su se tada nalazili u dekadenciji. — Prim. red.

panike i gladi. Alkohol ima paradoksalnije dejstvo. Za vreme rata trupe su ponekad slate u krvave bitke pod uticajem alkohola. To se događalo posle velikih panika 1917. godine na frontu u Flandriji. Međutim, otrovno dejstvo alkohola prouzrokovalo je raspadanje trupa. Na početku alkohol može da osokoli vojнике, ali se istovremeno povećava njegova osetljivost prema panici. Onaj ko je prisiljen da šalje svoje vojнике u borbu koristeći alkohol, već je izgubio rat.

Hortega I Gaset (Hortega Y Gasset) u svojoj knjizi o masovnim pobunama daje primer panike za vreme gozbe koja se davno desila u nekoj maloj varošici u Španiji. (24) Prilikom proglašavanja nekog novog kralja, narodu koji se bio skupio pred gradskom većnicom besplatno su deljena alkoholna pića. Ali je slavlje brzo pošlo svojim putem. Uz klicanje i viku, ljudi su najpre ispraznili gradske magacine, a zatim i opštinsku blagajnu. Opljačkali su dućane i bacali na ulice sve korisne stvari. Čak je i sveštenstvo zapalo u paniku. Ženama su savetovali da bace sve što imaju u kući na ulicu da bi se time spasle. Na kraju u gradu nije bilo više ničega — ni hrane ni kreveta, ljudi su ostali bez svih životnih sredstava. Njihova razuzdانا zanesenost pretvorila se u paniku. Svečanost je izazvala neku vrstu opštег uništavanja kroz paniku i ekstazu.

Karakteristična je ova priča iz doba nemačke okupacije za vreme II svetskog rata: u nekom holandskom gradu je najveća fabrika prilikom svoje pedesetogodišnjice organizovala svečanost. Radnici su dobili jednodnevno odustvvo i posebnu nagradu. Usled straha i ratne napetosti to je izazvalo opštu radost i ushićenje. Nikla je iluzija da je rat završen, radost je zahvatila sve, čak je i neprijatelj bio zaražen tom iluzijom. I nemački vojnici su verovali da je zaključen mir i uzeli su učešća u opštem veselju. . . dok nisu došla stroga naredenja od nemačke komande. Ljudi su bacili u zatvor, a preuranjena radost pretvorila se u povećan strah i napetost.

Dosada i panika

I dosada — naročito očekivanje nečega što nikako ne nastupa — slabo utiče na moral i disciplinu. U okupiranim zemljama ljudi su morali suviše dugo da čekaju na oslobođenje. Mnogi su izgubili nadu, mnogi koji su gladovali i pasivno su se predavali sudbini.

Vojnik mora da prebrodi dugotrajne periode dosadne neaktivnosti. To može da deluje kao novi rat nerava. Držanje, svojstveno onom na Mažinovljevoj liniji — trašenje zaštite bez aktivnosti — parališe inicijativu. To je razlog zašto je pasivni, dosadni rovovski rat 1914—1918. god. više demoralisao trupe nego »blickrig«. U američkim jedinicama koje su u logorima u SAD čekale na dan »D«*) bilo je više slučajeva psihičkih oboljenja nego u pomorskim jedinicama koje su bile u borbi. Stoga su u svakom ratu aktivizacija, podsticanje i razonoda trupa veliki problemi. Isto vredi i za obično društvo. Ono što ljudi rade u časovima dokolice određuje opšti moral i unutrašnju disciplinu naroda. Skraćivanje radnog vremena stvara problem kako da se koristi povećano slobodno vreme, te se nameće potreba za hitnim rešenjem ovog problema. Moral naroda se stvara u slobodno vreme.

Panika posle opasnosti

Ako je moral visok ljudi dugo mogu da izdrže jak pritisak. Masovna aktivnost pojačava otpornost prema slomu i panici. Međutim, može da nastupi nešto neočekivano: neka neobična opasnost, ili iznenadan kraj neke opasnosti, ili neka proslava... i tada prigušen strah izbjiga na videlo. Da vam ispričam istoriju Dovera u letu 1944. godine. Dover je više od četiri godine bio u dometu neprijateljske vatre sa druge strane Lamanša. Ljudi su skoro stalno živeli u skloništima sve dok savezničke trupe nisu očistile drugu obalu Lamanša i dok četvorogodišnja opasnost nije naglo

*) Dan iskrcavanja na evropski kontinent. — Prim. prev.

prestala. Došlo je do nervnog potresa koji je opisao london-ski »*Njus kronikl*«:

»Otkako su učutkani neprijateljski topovi na suprotnoj obali Lamanša, u Doveru se pojavilo više bolesti izazvanih ratnim naporima nego ma u koje vreme četvorogodišnje izloženosti grada artillerijskoj vatri.

Lekarske ordinacije su svakodnevno pune ljudi koji se žale na nesanicu, na oslabljenu energiju, na strah od neke preteće opasnosti i na opštu slabost.

'Upadljivo je', izjavio je danas jedan engleski lekar, 'da u periodu stvarnih teškoća skoro i nije bilo ovakvih simptoma među našim bolesnicima.'

U toku poslednjeg meseca propisao sam više bromu nego u čitavoj prethodnoj godini'.

On je verovao da sadašnje poteškoće predstavljaju reakciju na velike napore kojima su stanovnici Dovera bili izloženi do pada Kaleda i Bulonja.

'Ljudi su bili u velikoj meri uzbudeni', rekao je, 'a napetost je vremenom postajala sve veća'.

'Na kraju, kad smo postali svesni da kanonada više ne može dugo da potraje, zavladao je užas koji je prerastao u fiks-ideju da će nas pogoditi poslednja granata.'

A sada kada je opasnost prošla, svi, uključujući lekare, 'pretrpeli su potres'.

Duševna »ronilačka bolest«

Ne shvata se dovoljno da je oslobođanje od dugotrajnih napetosti takođe napetost, jer zahteva navikavanje na novu duševnu ravnotežu putem novih prilagođavanja, koja sadrže nove psihičke funkcije. I nesvesno ljudi često vole svoja strahovanja i svoje muke. U svetu punom neugodnosti, oni često više vole žalost i abnormalnu potištenost nego olakšanje. Fizički pandan ovom psihičkom poremećaju predstavlja »ronilačka bolest«. Graditelji podvodnih tunela rade u kesonima u kojima se radi sprečavanja ulaska vode održava visok pritisak vazduha. Radnici mogu vrlo dobro da izdrže ovaj visok pritisak. Ali, ako se, prilikom napuštanja rada, atmosferski pritisak suviše brzo smanji,

pojavljuju se raznovrsni simptomi bolesti usled mehurića azota u krvi. U ovom slučaju iznenadno popuštanje napetosti i pritiska izaziva bolest. Isto se može dogoditi i u psihičkom pogledu. Zavisno od trajanja napetosti, vrste napetosti i ličnih osobina pojedinca, iznenadno popuštanje izazvaće nove probleme prilagođavanja i nova strahovanja, novu podložnost panici itd. Ovo smo primetili posle Dovera, doživeli smo to posle pobjede, a mogao bih da navedem i slične slučajevе koje sam posmatrao posle oslobođenja Holandije.⁹⁾

Pojačan seksualni prohtev za vreme latentne panike

Vrlo dobro je poznato da u vreme najvećih opasnosti i strahovanja raste seksualni prohtev. To je opštepoznato iskustvo u pozadini fronta; izgleda kao da u senzi smrti koja se približava nagon produženja vrste više dolazi do izražaja. Mada psihanaliza ima dobar uvid u kompleks koji okružuje seksualni prohtev i njegovo izbijanje u vezi sa spoljnim opasnostima, naročito je Ferenci (Ferenczi) na nov način osvetlio ovo pitanje. (17) On je opisao kako se promene u seksualnim navikama mogu ispoljavati kao reakcija na katastrofalne događaje. Mnogočlanje putem oplođavanja (snošaj) je neka vrsta uzajamnog povećanja snage, kao reakcija na krajnju opasnost i ugrožavanje opstanka. Snošaj i parenje se tumače kao neka vrsta simbioze u cilju obostrane povećane otpornosti prema opasnosti.

Suviše bi nas udaljilo od predmeta ove knjige kad bismo opisivali sve pojedinosti ove teorije. Međutim, klinički možemo da kažemo da tamo gde su seksualni prohtev i zadovoljenje suviše naglašeni mora postojati latentan strah i panika.

⁹⁾ Vidi *Some Mental Aftermaths of Occupation* (Neke psihičke posledice okupacije). (32)

Nosioci panike

Mada je panika obično masovna reakcija, nalazimo da pojedinac sa nestalnim ličnim osobinama može da unese ili izazove panične reakcije i da ih širi na druge. U teškoj situaciji on treba samo da užvikne ili vrisne, ili da ispolji znake straha, i zaraziće druge svojim vlastitim neurotičnim ponašanjem. Može da pronese neku lažnu glasinu, da predstavi neku nepostojeću opasnost i iznenada počne da beži. Njegov strah može biti zarazan i time povlači sobom druga, manje-više osetljiva lica. Ovi nestabilni psihopatski tipovi su izraziti izazivači panike, njeni nosioci, kliconoše psihičkih poremećaja. Među civilima i vojnim licima ovakvi ljudi izazivaju masovne patološke reakcije. Panika je vrlo zarazna, kao što je to na primer, slučaj sa konjima. Konji koji se otmu povlače za sobom i druge konje. Ljudi koji nagnu u bekstvo povlače sobom druge ljude. U konjici je izbijalo više panika nego u drugim jedinicama.

Evo jednog primera:

Za vreme rata 1865. godine, jedan pruski konjički puk kretao se u koloni drumom. Iznenada je jedan konjanik uobrazio da je čuo pucnjeve u blizini. U stvari druge jedinice su tresle čebad u šumi. Puk se odjednom okrenuo nalevokrug i povukao se u galopu. Nastalo je divlje bežanje i oficiri i vojnici su izgubili vlast nad konjima. Tempo je postajao sve divljiji. Jedna pruska baterija koja se kretnala iza konjice potpuno je pregažena i uništена. Tek nekoliko milja dalje panika je savladana. Izgubljeno je mnogo ljudi i konja». (12)

Jedna od dužnosti vojne psihijatrije je da izdvoji nosioce i sejače panike. Vraćanje takvih ljudi u pozadinu svakako negativno utiče na moral u njoj. Englezi su ih uvrštavali u specijalne radne bataljone.

Ogromne panike

Mnogi ne mogu da shvate kakve ogromne razmere mogu da dostignu ovakve panične reakcije, naročito na frontu gde su okupljeni milioni naoružanih ljudi. Naročito

za vreme I svetskog rata vojne komande su morale da se bore protiv ovakvih panika. To je počelo već 1914. godine kada su Nemci blizu Liježa (Liège) pucali jedni na druge. Godina 1917. je bila najgori period. Na oba fronta morale su se preduzimati mere protiv iscrpenosti, masovne histrije i panike. Opšta iscrpenost je potpuno slomila volju vojnika za borbu. Oni su odbili da se bore. Panika kod Kaporeta je bila čak gora od panike koja je obuzela jednu čitavu francusku armiju 1917. godine pod Nivelom. Ovde Italijani nisu imali dovoljno gasmaski. Usled napada bojnim otrovima i stalne vatre počelo je divlje bežanje i dezertiranje. Panika je dovела do toga da su gubici iznosili 800.000 zarobljenika i desertera i 40.000 poginulih. (5)

Sećam se panike u Francuskoj 1940. godine, kad je vojsku divljom panikom zarazilo civilno stanovništvo čiji su moral potpuno slomili petokolonaši i stalni rat nerava.

Lančana reakcija strahovanja u svetu

Sveobuhvatni strah u našem svetu, strah od rata koji preti i od misterioznih oružja, od neuspela naroda da uspostave stabilne državne uprave i sumnja u svoju sposobnost opstanka povećavaju strepnju, jer ljudi nemaju ničeg konkretnog za šta bi se uhvatili. Duh živi u nekom pasivnom stanju isčekivanja, ne verujući u ma šta konstruktivno. Iz takvog očajanja niče panično verovanje jedino u grubu silu, u uništenje i cinizam. Zato što se strah upotrebljava kao oružje, u svetu je nastala lančana reakcija strahovanja. Jedna zemlja više ne veruje drugoj, njeno sumničenje raste, druga se naoružava, uz to dolazi strah jednih od drugih — dok sve to ne izbije. Šta je njihov cilj? Šta žele da postignu? I jednima i drugima nedostaju konstruktivni ciljevi; ostao je samo strah i oružje. Totalni rat se ne može dobiti — pobedilac je pogoden isto kao i pobjedni. On mora da okupira, reorganizuje i obnovi svet. Ali kako on to može kad živi u sumnji i kada je uništenje nje-

gov motiv? Latentna panika vlada u čitavom savremenom svetu. Vredelo bi da Ujedinjene nacije proučavaju njene uzroke i način lečenja. Terapija je jednostavna. Predupređenje je jednostavno. Neka ljudi jedni kod drugih upoznaju i uvide strah i sumnje i zarazu samoubilačkog ludila koje je obuzelo čitav svet. Na žalost, u našem svetu se stvari ne mogu rešiti tako jednostavno. Latentni strah uvek komplikuje stvari.

Naša zapadnjačka komercijalna civilizacija u mnogim pravcima strahuje zbog svoje konkurentske orientacije. U poslednjim decenijama dostigli smo takvo stanje neobudanih želja, prohteva za takmičenjem, da se savremeni čovek teško rešava na korisno samoodrivanje i jednostavnost. Ma kakva bila naša politička ubeđenja, moramo uvideti da je naš sistem sve veće konkurenциje i stimulišućeg nezadovoljstva doveo preteranom reklamom i propagandom do smanjivanja naših kolektivnih osećanja solidarnosti. Slaba kolektivna svest povećava latentni strah. Za vreme poslednjeg rata Velika Britanija je naučila kako se stvara novi i jači moral u nuždi, oskudici i zajedničkim patnjama. To je bilo stvarno »njihovo najlepše vreme«.

Nagon ka panici i katastrofi

Da li u ljudskom rodu postoji neka tajna želja za propašću sveta? Postoji i neposredna opasnost da će se narodi istrebiti u budućem ratu?

U svetu insekata, masovne reakcije ovakve vrste postoje kod mrava. Kad im preti velika opasnost, mravi se pasivno predaju svojoj sudbini. Kao među insektima, ista reakcija može da se pojavi i među ljudima. Ako je suviše obuzet strahom, čovek pasivno kapitulira pred opasnošću. Vrlo dobro je poznat ovaj oblik apatijske i masovne paralize za vreme rata i gladi. Na bojnim poljima II svetskog rata bilo je mnogo primera masovnih samoubistava. Na primer

u jednom izveštaju o zauzimanju Sajpana¹⁰⁾ opisuje se kako neki japanski oficir skida svojim samurajskim mačem glave vojnicima koji kleče pred njim. Mase vojnika i civila bacale su se sa stenja ili se utapale u okeanu. Za druge se pričalo da su se sami ubijali ručnim bombama pošto su se prethodno igrali njima. »Tri žene su sedele na stenju i mirno i ravnodušno češljale svoju dugu tamnu kosu. Najzad su se uhvatile za ruke i polako ušle u more«. Stotinak mornara na stenju u Marpi Pointu poklonilo se vojnicima američke mornaričke pešadije sa vrhova stena, razvili na stenju veliku japansku zastavu, a zatim izvukli osigurače iz ručnih bombi koje im je podelio njihov starešina.

Mi pokazujemo tendenciju da pogrešno ocenjujemo ovaj masovni harakiri tumačenjem da on isključivo spada u japanske rituale. Ipak, iste tendencije — mada skrivenije — postoje gde god su mase u očajanju ili obuzete strahom.

Užas mira

Koliko osećanja ljudi prema miru mogu biti dvojaka najbolje je pokazao period posle kapitulacije Holandije pred nacistima. Ljudi su čeznuli za završetkom borbe. Sada je vladao mir. Mir u ropstvu i teroru. I postepeno se pojavljivao stid i bunt, jer su mnogi postali svesni da je put borbe za slobodu bolji nego mir u ropstvu. Ovaj strašni paradoks mira muči mnoge filozofske umove. Postoji mir — primirje — ispunjen skrivenim strahovanjem i buntom, postoji borba puna mogućnosti mira. Postoji mir usled psihičke iscrpenosti i mir kao vrhunac mudrosti.

Predstava o miru sadrži čežnju ka povratku u neaktivnost, u zemlji snova punu odmora i sna; ali ona sadrži i cilj mudrog kompromisa, potpune ravnoteže sila koje rade na istom cilju; pobeda nad ljudskom slabošću i ljudskom zabludom.

¹⁰⁾ Prema izveštaju Džeka Lindseja (*Jack Lindsay*) u Londonском »Tribjunu« od avgusta 1944.

Hitler je poznavao parališuće dejstvo koje sentimentalna akcija za mir može imati na građane budućih neprijateljskih zemalja koji nisu svesni šta se u svetu dešava. On je znao kako da organizuje i podstiče pacifizam u susednim zemljama da bi smanjio njihovu budnost. Pacifizam je spadao u njegov psihološki arsenal. Romantičarski ideali bratske ljubavi i pacifizma isuviše lako nađu izraz koji nije zasnovan na realnosti. Hitler je uvek propovedao mir svom narodu dok je pripremao rat. Parola »mir« skovana je da bi se narod uspavao.

Mir bez rešenja problema stvara nam veliku podmuklu tišinu — novi užas u kome se duh ne uzdiže. Mir u samosvesnoj duhovnoj snazi je drugi ideal koji je teško doстиći ali koji je bliži najpovoljnijoj mirnoj ravnoteži snaga. Propaganda za mir može da ima dvojako značenje u pripremi novog užasa. (Vidi: Hitler's Psychological Weapons (Hitlerova oružja) (31)

Panično skrivanje iza sitnih poslova

Bežanje u sitne svakodnevne poslove je jedan od najčešćih oblika samoodbrane u strahu. »Ako se pretvaram da ne vidim opasnost, ona me neće zapaziti« — to je rešenje. Iskustvo nam je pokazalo da se ljudi usred najveće zbrke uporno drže nečega što je potpuno nerazumno pod takvim prilikama.

Svaki put kad je neki transport Jevreja slat u logor smrti ponavljale su se ovakve scene. Usled panike i histične vike bilo je ljudi koji su potpuno mirno jeli svoj doručak. Neko drugi je objašnjavao: »Ne mogu da idem, moje rublje nije suho, moram da vodim računa o njemu«. Neka bolničarka se uporno držala svog posla i neprestano je pregledala termometre. Neki krojač je i dalje šio ogrtač nekog nemačkog oficira. Svi oni su hteli da obmanu sudbinu koncentrišući svoje misli na sitne poslove. (13)

To su bile strašne scene, skoro neshvatljive onima koji nisu sami doživeli ovakav užasan strah. No, iste reakcije

nalazimo u manje opasnim ali ipak paničnim momentima. Ljudi neće da vide stvarnost. Oni misle: »Dogod se zabavim svojim sitnim poslovima opasnost će me mimoći«.

Načelno možemo da kažemo da skrivene panike dolaze do izražaja u najrazličitijim društvenim pojavama: u uzajamnom napadanju, sumnjičenju, predrasudama, linču; u krutoj podeli društva na slojeve — ljudi se čvrsto pridržavaju društvenih lestvica. Nalazimo je u drugim kategorijama stvorenim krutim društvenim navikama; kod kancelarijskih pacova i birokrata kao nestajanje svake spontanosti. Nalazimo joj traga u preteranom zabavljanju umesto odmora, u traženju veštačkih ushićenja, u piću i kocki.

Latentne samoubilačke misli kod masa

U svakom neorganizovanom masovnom delovanju i masovnom mišljenju ima nečeg destruktivnog, nečeg mazohističkog — skrivene težnje ka slomu i propasti. U svakom naglom masovnom delovanju, kao što su panike, pobune i linčovanja, obično preovlađuju primitivni nagoni. Mase tada više vole primitivne nasrtaje i rušenja nego kulturno rasuđivanje. Pojedinac u masi u ratu ne želi samo pobedu; on hoće i da suzbije neka neprijatna osećanja kojima ga je civilizacija opteretila. Opredeljuje se za heroizam i borbenost ne samo zato što je svestan viših kulturnih ciljeva koje mora da brani, već i zato što hoće da izbegne nezadovoljstvo koje ga muči a koje je izazvala civilizacija. Stoga je za njega tako privlačno da postane ratnik.

Izgleda kao da mase vole rat a istovremeno ga se boje. One vole paniku i eksploziju, jer te eksplozije jačaju izvesna herojska i oduševljavajuća osećanja zajednice koja su ljudima još uvek svojstvena.

Ljudi koji se boje ne vole samostalnost. Zbijena grupa daje im osećanje veće sigurnosti. Kod ljudi postoji želja za potčinjavanjem koja je mnogo dublja nego što se obično

misli. Naravno da velike nacionalne razlike u ovom pogledu zaista postoje, ali osnovna tendencija da se popusti pred opasnošću postoji u skoro čitavoj našoj kulturi. Nedavno smo videli kako ljudi u diktatorskim zemljama mogu postati ponizni i kukavice. U Nemačkoj skoro uopšte nije bilo pobune protiv Hitlerove zločinačke tiranije — Nemci su postali njegovi dobrovoljni saučesnici u zločinu.

Tendencija ka masovnom samoubistvu ogleda se u mnogim formama ekstaze. Stari Grci su opisivali kao masovnu epidemiju takozvanu zaraznu satirsku opsenu u Miletu. Mlade devojke su padale u sve moguće ekstatičke i mahnite pokrete koji su se završavali epileptičkim grčevima i zaraznim masovnim samoubistvima. Neke manifestacije kolektivne ekstaze nalazile su se u masovnoj maniji plesa posle I svetskog rata.

U srednjem veku su samoubilačke tendencije preovladale u masovnim razmerama. Oko 1000. godine naše ere ljudi su po čitavom svetu sa užasom očekivali dolazak antihrista. To je dovodilo do raznih mučenja samog sebe, bičevanja i samoubistava, a to je bilo i u doba kad su se dešavali najstrašniji agresivni ekscesi i progoni »veštica« i Jevreja — baš kao u naše vlastito »kulturno« doba.

Dečji krstaški pohod pruža lep primer masovne obmane i masovne mahnitosti. Za vreme krstaških ratova, kad su vitezovi hrišćanstva u masama išli prema Palestini da spasu Svetu Zemlju od nevernika, nastala je jedna čudna paralelna pojавa. Gomile odrpanih dečaka išle su od grada do grada izjavljajući da i one idu u sveti rat. Gde god bi se one pojavljivale, drugi dečaci, zaraženi njihovom histerijom i kolektivnom ekstazom, pojurili bi da im se pridruže. Priča se da su oni na ovaj čudni način skupili čitavu vojsku, da su se ukrcali na jedan brod — i da se nikad više o njima nije ništa čulo.

Ovde su verski ideali većinom bili izgovor i opravdanje za masovno mahnito ponašanje, za masovni infantilizam i za nasilje i rušenje. Iza svega toga nalazio se isti strahoviti nagon ka samouništenju koji je ponikao iz ne-

shvaćenih osećanja krivice. Verska ekstaza se iživljavala u haosu i samouništenju.

U Rusiji je u XIX veku bilo nekoliko naročitih sekta, kao što su bili skopti, koji su osobito stremili ka samoubistvu. Buntovničke ideje i potajna verska strahovanja podsticala su na samoubistva. Mogli bismo navesti i još mnogo drugih primera.

Samoubistvo je poznato i kao simptom puberteta. Priča se o epidemijama samoubistava, na primer u internatima, kao načini bežanja od roditelja ili nastavnika ili osvete prema njima. Ova tema je obrađivana i u literaturi. U romanu *Hutten's Castle* (Hatenov dvorac) devojčica se veša da bi izbegla da njen otac sazna ono što ona smatra svojom greškom.

Panika i samoubistvo

Samoubilačko dejstvo zbog dubokih kolektivnih strahovanja doživeli smo u Holandiji posle brze okupacije od Nemaca.

U prvom periodu opšte zapanjenosti i preneraženosti i maglovite predstave o onome što se stvarno dogodilo, mnogi ljudi su izvršili samoubistvo. Oni nisu mogli da podnesu živčani šok od činjenice da su bez otpora predati Nemcima. To nisu bili samo Jevreji, koji nisu mogli da očekuju ništa dobro od nacističke okupacije, već i svi oni koji su se rečima i delima borili protiv nacista i njihovog otrovnog uticaja. Izgledalo je kao da oni sami nad sobom izvršavaju osvetu nacista.

Njihov dubok psihički šok i izbezumljenost naveli su ih da kapituliraju pred osvetom neprijatelja, mada su u mnogim slučajevima ljudi vršili samoubistva da bi izbegli još težu sudbinu koju su očekivali od bezdušnih Tevtonaca.

Ova mešavina straha i preneraženosti, predosećanja i traženja spasa izazvala je epidemiju samoubistava. (13)

Već sam spomenuo da se za vreme zemljotresa događaju mnoga samoubistva. Isti slučaj je bio za vreme poplava kod Sitla (Seattle) 1949.

Kad ljudi misle da je život mogućan samo u strahu i nasilju, samoubistvo im je poslednje pribegište. Čitava nacistička ideologija je ispunjena glorifikacijom umiranja i samopožrtvovanja u službi tih idealja, mada je to delimično nesvesno. Ova težnja ka samoubistvu preovlađuje najviše u uslovima panike. Godine 1942. posle prvih strahovitih bombardovanja Kelna ljudi su se sami bacali u reku. Ista tendencija se javlja na torpedovanim brodovima. Čak iako je spasavanje moguće, neki ljudi više vole odmah da kapituliraju pred smrću.

U kulturama koje istorija poznaje, ove samoubilačke epidemije razvijale su se s vremena na vreme do nenormalnih razmera. Ali u mnogim primitivnim narodima samoubistvo je bilo normalan izlaz u jednom prihvaćenom kulturnom načinu života. Kod nekih polineziskih plemena kao i među severnoameričkim Indijancima plemena Kvakjutl (Kvakiutl), uobičajen način kažnjavanja nekog ko je pogrešio ili nekog uvredio bio je da se dotični navede da izvrši samoubistvo. Kod drugih plemena samoubistvo je bilo tako obična stvar da član plemena koji je povredio tabu nije smeо da se ubije nego je odlazio sam da umre, takoreći automatski. Kod naroda takve kulture težnja ka samoubistvu postajala je jačom kad je uspeh nekog nasilja ili napada povećavao njihovo osećanje krivice. (To isto se dešavalo i u Nemačkoj posle poslednjeg rata). Primitivni ljudi su verovali da je njihov neuspeh izazvala neka madijska sila koja kažnjava. Strah od nepoznatog i misterioznog osvetitelja naterivao ih je na pasivnu kapitulaciju pred smrću. U mnogim primitivnim plemenima žalili su ratnog heroja kao da je umro dok je on pasivno čekao da dođe smrt da ga kazni.

Ova ista osećanja krivice postoje i u našem društву naročito za vreme rata i posle njega. Čovek koji se oseća odgovornim za zlo koje je u njemu samom i za zlo koje vlada u svetu oseća se naročito krivim. Ovim intenzivnim osećanjem krivice možemo da protumačimo mnogobrojne neočekivane slučajevе samoubistava koji su se javljali među nacističkim vojnicima posle invazije i okupacije bezopasnih

i miroljubivih zemalja. U to doba sam živeo u okupiranoj Holandiji i opisao sam ovakve reakcije u svojoj knjizi o ratu. (31) Živeći među demokratski nastrojenim neprijateljima mnogi vojnici su odjednom postali svesni svoje krivice.

Medutim, masovno samoubistvo je više nego panično pasivno predavanje sudbini, nastalo kao reakcija na osećanje krivice. To je i neki primitivni način bežanja u misteriju smrti — pokušaj da se nađe novi i bolji život. Prihvatanje smrti uništava zlo i sveti pravednika. Narod ispunjen osećanjem krivice, pun prigušenih agresivnih težnji, pokušava da izbegne unutrašnji slom bacanjem u novi osvetnički rat. »Ali ako ne uspe pokušaj da se održi strašni tempo rata i time postigne njegov cilj, gradani ostaju pred nerešivim problemom. Oni su u istom položaju kao neurotik čiju ličnost razdire nedostatak nade u efikasno delovanje, delovanje povezano sa stvarnošću koja ga okružuje. Oni su potpuno nestalni i gube se u primativnoj zrcaci pojmove u kojoj, na krajnjoj tački psihičkog pritiska i degeneracije život i smrt postaju jedno. U neurotičkim egzaltacijama bolesnik umire da bi izbegao smrt«.¹¹⁾

U Londonu, posle jednog napada iz vazduha, pozvali su me nekoj ženi koja je pokušala da se otruje. Lečenje je uspelo i kad je došla svesti slobodno je govorila o razlozima koji su je naveli da pokuša samoubistvo. Bomba je uništila zgradu iza njene kuće i ona više nije mogla da podnosi strah i stalno očekivanje bombe. Više je volela sama da odluči svoju sudbinu. »Doktore«, rekla mi je, »bog ne dozvoljava da sami izaberemo sebi bombu. Želela sam da izbegnem sudbini nasilne smrti, ali bog nije dozvolio da ostvarim svoju nameru«, završila je smešeći se. Bila je dobro raspoložena i stvarno radosna što nije izbegla svojim obavezama.

Iste neurotičke sklonosti i pojave postoje u izvesnom stepenu među svim ljudima — prenošenje straha na spoljni svet, prihvatanje krivice i potom kažnjavanja samog sebe.

¹¹⁾ Lindsej — na navedenom mestu.

Rat aktivira ove skrivene primitivne sklonosti koje postoje u svakom čoveku. Iste samoubilačke težnje se čak i dalje razvijaju u posleratnom svetu: neuroza, samoubistvo, alkoholizam, morfinizam, širenje glasina i težnja ka novom ratu — ukratko, zlo nasleđe rata.

Osećanja krivice koja stvara rat strašna su. Jedna eksplozija atomske bombe pobila je 100 000 ljudi. To su posledice ove eksplozije. Čak i ako ljudi to ne uviđaju, skrivena osećanja krivice zbog ovakvog masovnog ubijanja veoma su snažna. Atomska bomba je bila udarac nanesen čovečanstvu. Nerealno bi bilo poricati da će nastali strah i osećanje krivice imati određujući uticaj na naše svesno i nesvesno mišljenje u budućnosti.

Paradoksalna reakcija na ovo osećanje krivice može da bude samoubilačko upuštanje u novi rat, predavanje smrti. Svet u kojem živimo — svet pun nepoznatih budućih opasnosti jača ove psihičke reakcije. »Ima li potencijalni neprijatelj atomske bombe?« pitamo se stalno. »Mogu li njegove rakete dospeti do nas? Priprema li se novi rat?«

Širi se masovna zaraza ovih skrivenih emocija. Sva ova pitanja održavaju naše psihičke reakcije na primitivnom nivou. Hitlerov rat nerava izazivao je iste reakcije. Nepoznata opasnost nas iscrpljuje i stoga više volimo poznatu opasnost. Zato se predajemo predstavi o neizbežnom ratu. Teško možemo da izbegnemo začarani krug straha i prepuštanja strahu. »Dve vojske koje se bore sačinjavaju samoubilačku masu«. (Barbis)

Latentna panika kao posledica posleratne opasnosti

Nesreća je u tome što je u današnjem posleratnom svetu strah od atomske bombe i njegove posledice po čovečju psihu pomešan i sa drugim oblicima straha. Posle svakog rata obično se pojavljuju maglovit, neodređen strah i strepnja. Ovo se, naravno, delom može pripisati dugim godinama stvarnog straha i patnji, što nalazimo među ljudima koji su bili po zatvorima i koncentracionim logo-

rima i u zemljama koje je neprijatelj okupirao. Nerešen problem raseljenih lica svakodnevno kuži svet strahom.

Međutim, ove strepnje većim delom potiču iz skrivenih osećanja krivice, naročito kod osvajača koji je pobedio. Kad je ratnik bio prinuđen da se osloboди moralnih obzira i kad je godinama morao da putuje po svetu mrzeći, sve-teći se i koljući, potpuno je prirodno što po povratku kući on oseća neku vrstu krivice. Pobeđeni neprijatelj plača za svoju pustolovinu, a pobednik se vraća kući da slavi pobedu. Ovo skriveno osećanje ratne krivice nalazi se kao stalna pojava u duševnom životu primitivnih plemena. Ratnik koji se vratio kući oslobođao se raznim verskim obredima osećanja krivice za ubijanje. On se, na primer, odričao hrane za nekoliko dana i podnosiо žrtve bogovima rata. U našem društvu ljudi su manje svesni osećanja krivice. Ipak, nalazimo ga skrivenog u ratnim neurozama veterana i civila. Drugi oblici osećanja krivice ispoljavaju se u podizanju ratnih spomenika, itd.

Tako nalazimo ovu kombinaciju zbumujućih posle-ratnih osećanja:

1. Postoji neodređen i skriven strah koji proizilazi iz opštег osećanja krivice posle ubijanja i razaranja na frontovima.
2. Postoji osećanje krivice od davanja maha strahovitoj snazi atomske bombe. Ljudi osećaju da to prelazi granice normalnih zakona rata. Ta bomba je bila pretnja čitavom svetu. To je verovatno razlog tolikog interesovanja za knjigu Džona Hersija (John Hersey) o Hirošimi gde je jedna bomba pobila 100 000 ljudi.
3. Postoji specifičan strah koji je izazvala strahovita snaga misteriozne atomske bombe. Stvarno, u nekim krajevima sveća »neće biti mesta da se čovek sakrije«. To se povezuje sa našim strahom od sopstvenih rušilačkih težnji. (7)
4. Postoji veoma opravdan strah da Ujedinjene nacije neće uspeti da spreče novi rat i da će se, ako rat izbije, budući neprijatelji svetiti jedan drugom vraćajući istim sredstvima.

Predstava o budućem ratu nije ni u kom slučaju nešto mitsko. Svi ljudi osećaju neko užasavanje pred ovom opasnošću. Nema sumnje da će se atomska bomba upotrebiti ukoliko se ne izgradi neka snažna međunarodna organiza-

cija protiv rata. Naravno, zakoni takve nove svetske organizacije imaće svoje sopstvene teškoće i opasnosti. Ali nema drugog rešenja.

Atomsko samoubistvo

Čak i sa tako ogromnom tehničkom snagom u rukama kao što je atomska bomba, čovek se oseća nesposobnim da se suprotstavi svojoj slobodnosti. On ne zna kako da izđe na kraj sa opasnošću od atomske bombe, prvenstveno zato što ga, a da toga on nije svestan, ova opasnost privlači i fascinira. U nama su samoubilačke tendencije tako jake da lako možemo protiv sebe da okrenemo svoja tehnička oružja i sredstva. Atomska bomba znači ili vladanje svetom ili samoubistvo sveta. Još jedan svetski rat sa atomskim sredstvima doneće slom našem svetu prezasićenom tehnikom.

Međutim, moramo priznati da opasnost nije toliko u samoj bombi koliko u našem strahu od bombe. Jer ovaj strah može u nama da deluje isto kao što je delovao strah od madijskih sila među primitivnim narodima. Ovakav strah parališe ljudski duh, hipnotiše ga, čini ga pasivnim. U ovoj uzetosti čovek priziva zlo kojeg se plaši, to ga navodi da se pasivno predaje slobodnosti. U duši je spreman da primi smrt i razaranje. Albert Švajcer daje primer ovakvog pasivnog prepuštanja.

Posle oslobođenja izgladnelog holandskog naroda u II svetskom ratu, morali smo da se borimo protiv ove pasivnosti, apatije i uzetosti, kao što sam to pomenuo u glavi II.

Velika opasnost za budućnost sastoji se u tome što teret straha i osećanja krivice može da potkopa naše zrelo razmišljanje. Treba stalno da budemo budni, da bismo se borili protiv straha. Ovaj strah navodi štampu da svakodnevno objavljuje napise o katastrofi koja se približava; a u strahu, ona nesvesno pristaje na buduća uništavanja. Javnost se već kreće prema tački u kojoj će u borbi sa svetskim problemima biti nemoguće služiti se razumom i

inteligencijom. Na taj način ljudi pričanjem sve više zapadaju u ratno raspoloženje. Čitajte novine pa ćete postati svesni ove neodgovornosti koja razdražuje.

Budimo realni: nema odgovarajuće odbrane od atomske bombe. Ona prouzrokuje neograničeno uništenje u svom polju dejstva. Jedina fizička odbrana od atomske bombe je upotreba istog oružja; to znači uzajamno samoubistvo. Samo jedna atomska bomba, bačena na pravo mesto kao u Hirošimi, dovoljna je da parališe čitav jedan velegrad. Samo relativno mala količina materijala i opreme, prokrijumčarena nekuda u neprijateljsku zemlju, dovoljna je da se izradi takva bomba. A budući atomski rat će trajati sve dok poslednji čovek bude čekao smrt od ubistvenih zraka. Najzad će se čitav svet pretvoriti u radioaktivne ruševine.

Atomski rat neće biti rat precizne strategije. Pobednik će biti ugrožen isto kao i pobedeni. Propaganda ovog oružja koristi se neznanjem i strahom masa i parališe njihovu maštu.

Postoji još jedna strana ovog problema — zarazni karakter samouništenja. Ono protiv čega se čovek borи često okužuje i njegovu sopstvenu dušu. To je staro psihoško pravilo, dobro ilustrovano činjenicom da smo sada, mesecima posle završetka rata, još uvek nesposobni da se otarasimo nesvesno primljenih nacističkih stavova. Pod voćtvom asketskog megalomana Hitlera, Nemačka je izvršila samoubistvo u orgiji brutalnosti i zločinačke ekstaze. Više od devet miliona građana hladnokrvno je pobijeno u koncentracionim logorima i iza frontova, žrtvovano na oltar mahnitosti. Ova masovna ubistva izazvala su osećanje krivice ne samo među Nemcima, nego i u celom svetu, iako to нико nije želeo. A ovo rasprostranjeno osećanje krivice izazvalo je i skrivenu želju za samouništenjem. Predstava o smrti fascinirala je Nemce. Podsticanje njihovih nagonskih i animalnih prohteva pripremilo ih je da dočekaju sopstvenu smrt. Njihov pesimistički fatalizam je zahtevao poslednje uzdizanje pre *Götterdämme-*

rung-a*) (sumrak bogova). Nordijska mitologija je duboko prožeta mišju o pesimističkom prepuštanju slobodnosti, a to je stvorilo plodno tlo samoubilačkim tendencijama koje su se među Nemcima tako lako raširile. Oni su u duši bili spremni na to: ako ne uspeju u životu, rešenje je u smrti. U tome je bilo više fatalizma nego heroizma, više pasivnosti nego aktivnosti. Čak i ako je poraz neizbežan, oni moraju da umru za Nemačku. »Nemačka će živeti i ako mi umremo!« Ova parola je ispisana po njihovim grobovima.

Samoubilačke tendencije naših bivših neprijatelja još uvek prete svetu. Oni ú svojim grobovima možda fatalnije općinjuju nego kad su nas stvarno napadali.

Da li da primimo izazov tehnike i borimo se do poslednjeg čoveka na zemlji? Forel je pisao o mravima: »Ako su dva protivnika približno jednake snage, oni unište jedan drugog bez ikakvog određenog rezultata«. Zar smo mi, kao insekti, vezani za svoje mehaničke insekte?

Samouništenje u panici

Gоворили smo o masama koje se pasivno predaju slobodnosti, o njihovim skrivenim težnjama ka uništenju. Kakvi su psihološki ekvivalenti ovog nagona ka smrti?

Samouništenje je krajnji izraz sile. To je poslednji način da se održi osećanje vrednosti i snage. U ovom svetu često se sprečava napredak, sloboda izražavanja i volje: eksploatacijom, agresivnim i destruktivnim reformizmom, predrasudama, rasnim antagonizmom itd. Njihova posledica su pobune, ulične borbe, široko rasprostranjen kriminalitet i linčovanje. Sve te manifestacije su psihički ekvivalenti agresivnog i destruktivnog nagona — nagona ka smrti. Što se više ugušuju najvažniji životni impulsi, to se tendencije ka samouništenju više ispoljavaju.

*) Propast sveta prema nordijskim sagama i treći deo muzičke drame *Ring der Nibelungen* (Nibelunški prsten) od Riharda Wagnera (1813—1883). — Prim. red.

U II svetskom ratu, stalno su se ponavljale nesvesne težnje ka smrti. Pred neposrednom smrtnom opasnošću žrtve često pasivno očekuju uništenje kao da ih je sudbina hipnotisala. Mnogi ilegalci i borci pokreta otpora u zemljama koje su nacisti okupirali, predavali su se smrti sa ponosnom drskošću. Za njih je neprijatelj bio kao neka predstava o ocu koji privlači i odbija, a time što su se usudili da povedu rat protiv njega, osećali su da je prirodno da ih on i uništi. Još neshvatljivija je bila pasivnost mnogih ugroženih Jevreja koji nisu pokušali da pobegnu, mada su znali da ih, ako ne pobegnu, očekuje samo smrt. Izgledalo je da strah i smrt imaju neku privlačnu snagu za njih.

*Možemo li se boriti protiv
nagona ka panici i katastrofi*

Savremeni čovek pati od dubokih potresa. On stalno čeka katastrofu koja se približava. On čak želi da katastrofa dođe brzo da bi se ispunila njegova strašna očekivanja. Oseća se kao zločinac koji priželjuje da ga policija uhvati, da bi mu popustila živčana napetost. Egzistencija čoveka je poremećena i — paradoksalno — filozofi možda pišu o filozofiji egzistencije radi opravdanja svog fatalizma. Kompleksno duševno stanje, koje iz toga proizilazi, podseća na duševno stanje u stara vremena, kada su ljudi očekivali propast sveta zbog neke neodređene madjiske opčinjenosti i misterioznog straha zasnovanog na nekoj opštoj uznemirenosti kojom je tadašnji svet bio obuzet. U srednjem veku se takvo stanje širilo naporedo sa širenjem opštih epidemija toga vremena (kuga i sl.). Ovaj oblik apokaliptične vizije sada najviše možemo da vidimo u Evropi, ali u razumnoj formi. »Svršeno je sa starim kontinentom. Mi smo u opadanju«, često se govori ciničkim i fatalističkim tonom.

Možda je ovaj kompleks osećanja podstakao pokojnog H. Dž. Velsa (H. G. Wells) da napiše *Mind at the End of Its Tether* (Duh na ivici snage), u kojem očajava nad

ljudskim bićem nepripremljenim na sudbinu koja mu preti. Vels ističe da postoji neka organska veza između čovečijih oružja i njegove sudsbine. Atomska bomba znači vladanje svetom ili samoubistvo. Za nas je opasno da se suviše povedamo u svoja tehnička sredstva, u svoju inteligenciju i svoju složenu društvenu strukturu. Rušilačke snage u čoveku možda su jače nego što mislimo. Posleratni haos u Evropi pokazao nam je kako je lako ići iz klanice na sve veće i veće klanice.

Opasnost sadašnjeg atomskog rata nerava povećava se zbog toga što većina nas nije svesna da ona postoji. Ali iz dana u dan, uporedo s tim kako misao o bliskom atomskom ratu ovlađava nama, naš duh se paralizuje. Podstiče se po čitavom svetu rasprostranjen strah, a to može da ima isto dejstvo kao i primitivni strah u starom svetu — koji je hipnotisao čovečiji duh, čineći ga pasivnim i spremnim na predaju. U svetu ponetom zamahom njegovih mračnih osećanja, ovakva strahovanja najzad prelaze u samoubilačke reakcije.

Nagon ka katastrofi ne mora da poprими oblik čežnje za nekim fatalnim potresom; on može da poprими oblik duboke čežnje za momentanom i senzacionalnom promenom u čovečijem životu, koja se opravdava čovekovom željom da ostvari lepsi i bolji život. Međutim, neposredna opasnost sastoji se u činjenici da se iza očekivanja katastrofe većinom krije misao da se približava smak sveta, da je svet osuđen na propast i da se približava apokalipsa. I čovek zahvaćen ovim opasnim obmanama pasivno i nesvesno se prepusta propasti i uništenju.

Nekad, oko 1000. godine naše ere, dok su mistička ekstaza i haos agresije vladali Evropom, mase su očekivale veliku propast. Danas smo skoro na istom. Nagon ka samoubistvu obuzeo je ljudski rod.

Potreba našeg vremena je — opet oživeti. Čovečanstvo je prošlo kroz smrt, jer je prošli rat bio strahovito umiranje. Sad nam je potrebno novo duhovno buđenje. Državnici i psiholozi moraju da shvate nagon ljudskog roda

ka katastrofi i samoubilačke težnje, i moraju se boriti protiv njih. Inače će svet rezignirano čekati katastrofu koju se boji i koju predviđa.

Glava V

KAKO SAVLADATI PANIKU

Sprečavanje panike među civilima

Za sprečavanje panike su nužna sledeća tri elementa: *pripremanje, obaveštavanje, delovanje*. Kada su ljudi dobro pripremljeni, strah izgubi svoju mističnu prodornost. Kad su ljudi dobro obavešteni, nema magične moći nepoznatog. Kad ljudi moraju da rade i deluju, nemaju vremena za razvijanje strašnih predstava mašte.

Naravno, ova tri neophodna elementa treba da se primene. Pripremanje zahteva stalno poučavanje rečju i stampom. U Holandiji smo to radili za vreme dugih meseci čekanja napada Nemaca. Mada je iznenadni udarac bio strahovit, ipak nije bilo panike. *Pripremanje* znači, uz psihičko još i materijalno pripremanje. Mislim da gasmaske, obuku za prvu pomoć, upute od vlasti za postepeno pripremanje privatnih zaliha hrane. U ovo spadaju i vatrogasna priprema, novi propisi za protivpožarnu stražu, pripreme za grejanje zgrada u slučaju nužde, pripreme mere u slučaju da liftovi prestanu da funkcionišu, u slučaju da nestane petroleja, električne struje i vode, uputstva ako slučajno nestane hrane itd. *Obaveštavanje* znači davanje uvida u stvarne događaje, jačanje poverenja u obaveštenja. Ljudi ne vole da budu ostavljeni u neznanju ili da budu obmanjivani. *Obaveštavanje* znači i upotrebu sredstava veze. To jača osećanje zajednice! *Obaveštavanjem* se sveobuhvatni talas uznemirenosti svodi na umoren strah koji krepi. *Delovanje* znači organizovan rad u kojem svako zna svoj posao i svoju dužnost u momentima

katastrofe. Opšte pripreme za rat znače široku organizaciju kućnih poverenika i čuvara blokova, gradske organizacije, sredstva za gašenje požara, novu organizaciju za pružanje prve pomoći, bolji materijal, gradnju skloništa — i da nikone bude bez posla.

Centralna državna vlast mora da odredi tehničku stranu takvih organizacija, njihovu međusobnu saradnju i veze. Ništa ne smeta toliko kao konkurenčija organizacija za socijalno staranje i prvu pomoć, i zakonodavac mora da spreči ovakve smetnje time što bi uzeo sve u svoje ruke.

Sa psihološkog stanovišta, gornjim faktorima moramo dodati još dva vrlo jednostavna — hranu i spavanje. To je osnovno ne samo za vojnika već i za civila. Kad ljudi još imaju minimum potreban za njihovo zadovoljavanje, i kad se povremeno mogu povući u svoj svet snova, hrabro će izdržati sve katastrofe. *Pripremanje, obaveštavanje, delovanje, hrana i spavanje!*

Pozitivna društvena svest

Od velike pomoći je i činilac koji će nazvati »društvenom svešću«, to jest pozitivna orientacija i poznavanje sveta u kojem živimo. Kada ljudi znaju za šta se bore ili šta je konačni cilj dosadnih rasprava na konferencijama, razvija se određen oblik poverenja u sopstvenu epohu. Parole o fašizmu i demokratiji uopšte ne pomažu. To su uzbudljive reči koje izazivaju prolazna raspoloženja i ništa više. Ljudi treba da poznaju pozitivne činjenice, i za to ih treba stalno poučavati.

Štampa kao sredstvo obaveštavanja ima danas prilično negativno dejstvo na moral ljudi. Naslovi puni senzacija i nesreća izazivaju prilično panično raspoloženje. Nesrećni slučajevi i zločini, sumnjičenja i izdajstva, strasti i razočarenja su svakodnevna nadahnuća koja pružaju

mnogi »žuti«*) listovi. Oni ulivaju duboku nevericu u današnji svet. Ipak je moguće dati ljudima pozitivan uvid u njihov sopstveni svet, u njegov sklop, u njegove smernice, ciljeve i ideale, u njegov postepeni razvoj. Sloboda i demokratija su vredne da se čovek za njih bori, ali o njima se mora pisati na prvim stranama, i ti napis treba da se ponavljaju da bi postali osnova držanja ljudi.

Strah može i da jača ljude

Ako priznamo da smo uplašeni, i ako nas s vremena na vreme obuzima strah, počinju da se javljaju pozitivne posledice straha. On jača našu odbrambenu sposobnost protiv misterioznih isčekivanja. Ali, najpre je potrebno da budemo paralisani i mučeni nekim opasnostima koje bi služile za probu. Moramo da iskusimo kako isčekivanje straha deluje na naše živce da bismo se znali pripremiti za njega. Deca to vrlo dobro znaju. Ona hoće da im roditelji ponavljaju strašno tajanstvene priče. Žele da ih hvata jeza i da drhte da bi se pripremila za veća strahovanja u životu. Nemojte odbaciti sve strašne priče o duhovima!

Iskusan vojnik poznaje svoja strahovanja. On zna kako da se pripremi, gde da nađe sigurnost (u svom oružju i svojim dužnostima). Zna kako da se krepi odgovarajućim fatalizmom, zna svoje mogućnosti. On zna kako da bodri druge, kako da prenosi svoja iskustva na njih, pomazući istovremeno i samog sebe. Zna kako mu stomak reaguje, zna svoje strašne snove, ali i takođe uzbudjenja od uzdizanja iznad sopstvenih mogućnosti. On zna i kada treba da se odmori, kad postane suviše nervozan.

Svaki vojnik klone s vremena na vreme, ali u svojoj duši savladava strah od klonulosti i strah od tog spoljnog znaka kukavičluka.

*) Popularan naziv u SAD yellow press, yellow newpapers) za bulevarsku i senzacionalističku štampu. — Prim. red.

Veštačke panike

Nemci su za vreme svojih dugih priprema za II svetski rat primenjivali veštačke panike da bi vežbali svoje vojnike i građane. Međutim, napeto iščekivanje može biti opasno i može izazvati nova strahovanja. Znamo, na primer, da je njihov Afrički korpus prošao kroz forsiranu obuku u pregrejanim prostorijama da bi se vojnici navikli na suptropsku klimu. Rezultat je bio da su vojnici došli na novo ratište sa suviše napetim iščekivanjem. Ipak znamo da moramo i da pripremimo građane za katastrofalne događaje: kako se napuštaju škole, kako se izlazi iz nebodera, kako se vežba za vreme zamračenja, kako se vrši podela rada, noćne vežbe, kako se sprovode zabrana alkohola i zatvaranje kafana.

U jesen 1942. nemačke podmornice i eventualno nemački avioni pretili su Kurashau (Curaçao) u Karipskom moru. Naredeno je zamračenje i vlast je odlučila da s vremena na vreme izvodi vežbe civilne odbrane. Jedna takva uzbuna u kojoj su upotrebljena čak i pav oruđa izazvala je neku vrstu panike. Majke koje su mislile da je to stvarni napad neprijatelja, hitale su automobilima u školu po svoju decu. Nastala je nervozna jurnjava tamo-amo i došlo je do stvarnih nesrećnih slučajeva.

U ovom slučaju uzbuna je naređena bez dovoljne prethodne pripreme. Narod treba vežbati tako da ne razlikuje prave od lažnih uzbuna.

Treba organizovati savetovališta pod rukovodstvom hladnokrvnih ljudi. A pre svega, moraju se održavati veze. Mora se uspostaviti specijalna kratkotalasna radio-služba u slučaju nužde.

Svaka uzbuna izaziva mnoga stara strahovanja. Ljudi se moraju navikavati da razlikuju stara osećanja straha od neposredne opasnosti.

U velegradu uvek lakše dođe do panike nego u malim naseljima. Velegrad pruža manje prirodne bezbednosti i manje mogućnosti za rasturanje. To znači da je kod nas potrebno da ima više preventivne organizacije.

Iskustvo Velike Britanije uči da evakuacija podstiče paniku, a oduzimanje dece povećava latentni strah i među roditeljima i među decom.

Panika i heroizam

Heroizam počinje tamo gde smo u stanju da ismejavamo svoj strah. Ako ga poričemo ili ga na suviše nezdrav način prihvatom, on će nas obuzeti. Uz rizik da nešto umanjim slavu heroja, ispričaću šta se dogodilo jednoj grupi neustrašivih prijatelja koji su se dobrovoljno javili za izvršenje jednog skoro neizvodljivog zadatka iza neprijateljskih linija. Tamo su počeli da napadaju s leđa, ali, naravno, naišli su na žestok protivnapad neprijateljevih aviona i njegovih suvozemnih snaga. Jednoj grupi je bilo naređeno da odstupi duž jednog prikrivenog kanala, jer su njeni gubici bili suviše teški. Međutim, jedan član te grupe bio je suviše paralisan strahom. On nije bio u stanju da pliva, nije mogao da se miče i ostao je za svojim mitraljezom gađajući mehanički. Neprijatelj, koji je, kao i naše trupe, bio isto tako obuzet strahom i panikom, neочекivano je odstupio sa ovog dela fronta. Opšte mišljenje je bilo da je onaj jedini neučutkani mitraljez izveo ovu majstoriju i naš prijatelj je primio jedno veoma visoko vojničko odlikovanje. Ima mnogo sličnih priča, kao što sam već rekao, i u odeljku o borbi »straha protiv straha«. Pri kasnijem lečenju njegove neuroze straha i paralize straha bilo je mnogo teških momenata, jer je u njemu postojala mešavina ponosa, straha, panike i heroizma — sve dok jednog dana nije prsnuo u smeh. To je bio dan kada je mogao da shvati borbu između dve prestrašene gomile i poraz one koja je bila više prestravljenata. Njegov aforizam je bio: rat ne dobija heroj, već ga gubi kukavica. Hvalio je svoj prst koji je pritiskivao obaraču i prokljinjao svoje noge ukočene od straha, ali je umeo da ismejava sebe. Uvideo je da je tamo, na frontu, bio koristan automat. Sada je postao slobodan, nasmejan čovek, koji nema više ničeg zajedničkog sa bivšim robotom koji se bori.

Delovanje protiv panike

Kad panika počne, izgleda kao da će je upotpuniti neka hemijska lančana reakcija. Ko god pokuša da se suprotstavi biva povučen njenom elementarnom silinom, furija mora da jenja sama od sebe. Ipak, panici se čovek može suprotstaviti ako je uguši u samom začetku. Moramo na vreme da je otkrijemo i konstatujemo. Samo tada ćemo biti u stanju da je izlečimo. U nekim slučajevima možemo da izolujemo žarište zaraze, paničnu gomilu ili pojedince koji je u amoku — onda će njegov uticaj prestati. Zbog toga je tako važno da iz vojske očistimo nestabilne pojedince koji su opasni po opšti moral.

U slučaju panike, odgovorni starešina će joj se odmah suprotstaviti svim sredstvima kojima raspolaže da bi zau stavio lančanu reakciju neodgovornih postupaka.

»U momentu kad je izbila panika, general fon Bent hajm (von Bentheim) je presreo vojнике i umeo je, psovanjem i pozivanjem na njihova osećanja časti, da ih zau stavi; neki od njih su opet pošli u napad. Uskoro posle toga videli su generala kako jaše na čelu, sa sabljom u ruci, upaljenom cigaretom u ustima, a za njim su njegovi vojnici ponovo napadali.« (12)

»Za vreme bitke kod Kenigshofa (Königshof, — 1865) nekoliko granata pogodilo je 1. bataljon 2. puka koji je trebalo da zauzme južni most preko reke Labe. Major koji je komandovao zatražio je da mu se doneše naslonjača i sedeći na mostu počeo je da puši cigaru. Ovaj primer je ostavio jak utisak na vojниke, i oni su postali hladnokrvni kao njihov komandant.« (12)

Evo još jednog primera suzbijanja panike, kako ga je ispričao Rajvald (Reiwald). (40, strana 515).

»U nekom savremenom pozorištu u Petrogradu neko je odjednom primetio oblak dima. Prestrašen, zgrabio je policijskog oficira koji je sedeо pored njega za ruku i uzviknuo: 'Požar!' Da bi ga sprečio, oficir ga je uhvatio za ruku i ne podižući glas rekao: 'Ostanite gde ste!' Mašući svojim pištoljem, skočio je na stolicu

i doviknuo gomili koju je već bila obuzela panika: 'U ime cara, naređujem da svako ostane na svom mestu!' Njegova pojava je bila tako preteća, tako je fascinirala i bila je tako zapovednička, da su svi, mada je plamen već obuzeo pozornicu, slušali naredenja mladog oficira.

On je naredio publici da najpre napusti najugroženija mesta. Ali njegova ruka kojom je mahao i u kojoj je bio pištolj bila je stalno spremna da puca da se bilo ko usudio da se suprotstavi njegovim naredenjima. Niko nije to pokušao. Fascinacija je imala strahovitu snagu. Čuo se šum plamena i lomljenje drvenih konstrukcija, ali se nije čuo nikakav uzvik. U momentu kad je plamen dohvatio drvenu tavanicu, parter je bio već skoro potpuno ispraznjen».

Međutim, kad opsednutost strahom isuviše uzme maha, masa više ne prima uticaj odvažnih ljudi i strah će obuzeti čak i najboljeg vođu. Možda se elementarne reakcije mogu zaustaviti samo protivterorom i nasiljem, ali se time povećava latentna panika.

Profilaksa protiv panike

Najvažniji terapeutski zadatak je sprečavanje panike. Svako rukovodstvo ima u tom pogledu veliku odgovornost. Kada ljudi nemaju više poverenja u svoje vođe već postoje izvesni preduslovi za paniku. Prosta mirnoća i siguran nastup starešine dovodi do mirnoće i sigurnosti u masi. Kad zavlada strah i opasnost, svaka demokratija mora da preda vođstvo jednoj jedinoj izabranoj ličnosti koja je u stanju da predstavlja ova antipatična osećanja. Za vreme II svetskog rata, Ruzvelt, Čerčil i Staljin su bili ovi očinski simboli. Hitler je, uprkos svog magičnog uticaja, uvek zadavao svojim slušaocima neko naročito osećanje napesti. On je uvek izazivao neku mešavinu uobražene veličine i straha od takvog megalomana, koji je većini nemackih slušalaca ulivao iščekivanje puno straha.

Efikasno psihološko suzbijanje panike je problem demokratske vlasti. Zato što deluje sporo, demokratija u početku izaziva utisak oklevanja i nedostatka rukovodstva.

Ipak, kad su ljudi sposobni da dobrovoljno prenesu svu odgovornost na vođu, koga su sami izabrali u momentu opasnosti, demokratija će delovati sa mnogo većim osećanjem sigurnosti. Zaista, teror i diktatura stalno barataju sa oružjem straha i latentne panike, čine mase krotkim i zavisnim time što uljuljkuju narod i drže ga u stalnom strahu. Čim se ovaj oblik rukovođenja poljulja, mase se okrenu protiv svojih vođa. Setimo se Robespjera.

Demokratsko rukovođenje je trajnije i ne zavisi od provala emocija i hirova jednog čoveka. Demokratija može da pogreši a da ne propadne. Ona ne zahteva poslušnost, nego odgovornost koju je čovek sam preuzeo na sebe.

Zdrava organizacija državne vlasti i dobrovoljno prihvaćena disciplina sprečavaju paniku. Nametnuta disciplina — *Kadaverdisziplin* — povećava latentnu paniku. Sloboda i odgovornost najbolje pružaju imunitet od panike.

U vezi s tim Organizacija ujedinjenih nacija ima naročiti zadatak. U posleratnom svetu ima mnogo straha a to izaziva paradoksalni rizik da će se ljudi pasivno prepustiti situaciji koje se plaše. Ako novo međunarodno rukovodstvo bude sposobno da uliva snagu, poverenje i osećanje sigurnosti ono će moći da spreči nerazumne reakcije među ljudima.

Oslobađajuće dejstvo rada psihologa

Za vreme rata psiholožima u armijama postavljana su najraznovrsnija pitanja a na mnoga od njih oni nisu mogli da odgovore. Sa svojim drugovima iz Međusavezničke psihološke naučne grupe u Londonu pokušao sam da formulišem naše gledište. Šta možemo da uradimo kao psiholozi? Zar ne prekoračujemo svoje mogućnosti?

Došli smo do ovih jednostavnih načela:

1) Mōžemo da ukažemo na humanije i psihološko pristupanje aktuelnim problemima. To znači da tražimo

više objektivnosti u uslovima izazvanim emocijama. Psihološko pristupanje znači da posvećujemo pažnju motivima koji se skrivaju iza motiva koje ljudi navode rečju ili štampom. Uvek možemo pokazivati da ima dalekosežnih nesvesnih motiva i da su mnogi takozvani logički argumenti i diskusije rezultat vrlo konfuznih osećanja.

2) Psiholozi mogu da propovedaju *individualnije pristupanje* gorućim problemima ljudi. Iza mase stoji uvek pojedinac sa svojim ličnim i paradoksalnim reakcijama. Ovo gledište smo izrazili u svom predlogu organizaciji UNRE o postupku koji treba primeniti sa raseljenim ljudima. Više puta smo ukazivali na opasnost od takozvane »politike paketa«. Sa ljudskim bićima se ne sme postupati kao sa poštanskim paketima — mehanički. Oni su subjekti, ne objekti. Politika paketa dovodi do pobune i nasilja.

3) Psiholozi mogu da utiču na *metode izučavanja* savremenih problema u svetu. U stvari, najveći broj problema ne rešava se u kancelariji i na prilično teorijski način. Lepe reči i nacionalni ponos izgleda da su važniji nego stvarno izučavanje problema. Mi, kao naučnici, zahtevamo da se izučavanju pitanja pristupa više klinički i na licu mesta. Moguće je neposredno posmatranje. Školovani psiholozi mogu da vrše izučavanja na terenu. Moraju se koristiti ljudi koji su u stanju objektivno da posmatraju i izvlače zaključke. Na kraju rata organizovali smo posebnu diskusiju o metodima izučavanja društva i kliničkog rada na terenu u Evropi.

4) Psiholog savetuje da se *konflikt momentano* rešava. Nasuprot nekim diplomatskim metodama zabašurivanja i odlaganja stvarnih problema i konflikata, savremena psihologija savetuje da ih otkrivamo *odmah* i da ih *rešavamo odmah!* Svako otezanje u rešavanju nekog konflikta — zbog njegovih teških komplikacija — povećava skrivenu napetost i agresiju i mogućnosti eksplozije. Nerealno je

očekivati išta od srećne budućnosti. Probleme treba da analiziramo odmah. *Vreme ne leči rane*, ono ih samo skriva.

5) *Ponavljajte svoje jednostavno psihološko gledište*, čak i kad je ono nekom drugom možda dosadno. Stvarno naučno pristupanje problemima krije tu opasnost što mu nedostaje energičnost. Savremeni duh se suviše brzo zamašira. Nije dovoljan samo jedan inteligentan savet. Moramo ga ponavljati u raznim varijantama, moramo nastojati da nas javnost čuje. Savremena psihološka i nastavna tehnika je u stanju da širi svoja ubeđenja i propagira intelektualno pristupanje problemima, umesto emocionalnog. U službi sistematske borbe za mir, moramo ovu nauku da primeni-mo sistematičnije i jasnije nego što se to ikad ratom može postići.

Psihologija straha i sloboda od straha

Ljudi su još uvek u stanju da se posluže svojim zdravim razumom da bi savladali paniku i strah. Uništenje nije jedino što podstiče ljudska bića. Inteligencija i zdrav razum su još uvek sposobni da izgrađuju pozitivan svet ne protiv atomskog rata, već *za* mir, koji je pozitivna tvorevina. Ako se veri i razumu omogući da to učine, u stanju smo da rešavamo probleme poboljšanja i usavršavanja odnosa među državama. U hladnom ratu i atomskom ratu nerava vidimo slom inteligencije i svesti — slom takvih dimenzija da smo izgubili iz vida stvarnost.

Skriven strah u nama je taj koji glasa za jače i bolje naoružanje, koji zahteva sve više i sve bolje bombe — dok ne dođe do eksplozije. Jedan od najdestruktivnijih elemenata u svetu je danas svakodnevno sugeriranje cinika, fatalista i prenosilaca glasina da je nailazeća katastrofa neizbežna. To je negativan uticaj koji izaziva i pojačava primitivan i magičan strah kome ljudska bića ne mogu da se suprotstave.

Novi svet mogu da izgrade samo ljudi koji su u stanju da vide ove činjenice jasno i da misle o njima bez senzacionalnog pesimizma ili straha. Samo takvi ljudi će moći da spreče da ljudski rod izvrši poslednji akt samouništenja. Sloboda od straha je bila jedna od Četiri slobode.*)

Sloboda od paničnog straha mora postati jedan od naših glavnih ciljeva za duševnu higijenu budućnosti. Jedino oružje koje može da ima uspeha protiv atomske energije je duševna energija, mirno držanje prožeto sveštu o vlastitoj snazi i čvrstini. Tek tada možemo da prihvatimo konstruktivni mir zasnovan na međusobnom sporazumu.

Panika i strepnja su primitivne reakcije na opasnost, koje možemo da smatramo naglom psihičkom dezintegracijom pojedinca i mase. Jedinstvo akcije nestaje, a ostaje pometnja. Strah, panika i užas imaju uvek ovo destruktivno dejstvo. Može se reći da primitivni čovek brže zapada u paniku, ali u njegovom primitivnom bekstvu i amoku on raspolaže korisnijim sredstvima za oslobođanje od straha. Civilizovan čovek duže ostaje paralisan. Mahnitost i amok mu ne mogu više pomoći. Njegova tehnička uništavajuća sredstva prevazilaze početnu želju za uništenjem. Ona stvaraju goru paniku i mahnitost nego u primitivnim uslovima.

Ništa više ne umiruje ljudsko biće nego činjenica da ono postaje svesno ovih ograničenja i želja da se jača protiv straha.

Proučavanjem panike čovek može opet da nauči da vidi kako su nestalna ljudska društva i kako se ona lako mogu potkopati čak i psihičkim napadima. Međutim, čovečanstvo raspolaže oružjem protiv panike; svesnom dobro planiranom organizacijom i rukovođenjem na osnovu podele odgovornosti.

*) Četiri slobode su: 1) sloboda govora i mišljenja, 2) sloboda vere svakog pojedinca, 3) sloboda od gladi i bede i 4) sloboda od straha. Ovaj izraz je upotrebio predsednik Franklin Ruzvelt u svom govoru u američkom Kongresu 6. januara 1941. godine. Ostvarenju ovoga cilja trebalo je da teže saveznici i svi slobodoljubivi narodi sveta. — Prim. red.

BIBLIOGRAFIJA

1. BANSE, E. *Psychologie des Zusammenbruchs.* Voelkischer Beobachter. 19. jun 1932.
2. BASCHWITZ, K. *Du und Die Masse.* Amsterdam, 1937.
3. BECK, W. *Zum Panik Problem.* Soldatentum, 1937.
4. BERG, Charles. *War in the Mind.* The Macaulay Press. London, 1944.
5. BIRCHER und CLAM. *Krieg ohne Gnade.* Scientia. Zürich, 1937.
6. BONAPARTE, Marie. *Myths of War.* Imago Publishing Co., Ltd. London, 1947.
7. BRADLEY, David. *No Place to Hide.* Little Brown & Company, Boston, 1948.
8. BROUSSSEAU, Henri. *La Peur aux Armées.* Paris, 1920.
9. BULL, Nina. *The Dual Character of Fear.* The Journal of Psychology, 1935.
10. CANTRIL, H., GAUDET, H. and HERZOG, H. *The Invasion from Mars.* Princeton University Press, 1940.
11. COHEN, John. *Human Nature, War and Society.* Watts and Co., London, 1946.
12. DeGELDER. *Military Spectator* (Dutch Military Magazine) 1917 and 1918.
13. DeGRAAFF. *Op Leven en Dood* (The Struggle for Life and Death 1940—1945). W. L. & J. Brusse, N. V. Rotterdam, 1947.
14. DICKS, H. V. *The Psychological Foundations of the Wehrmacht.* 1944.
15. DIETHELM, G. *The Nosological Position of Panic-Reactions.* Am. J. Psychiatr., Vol. 13, 1934.
16. FARAGO, L. *German Psychological Warfare.* G. P. Putnam's Sons. New York. 1942.
17. FENENCZI, S. *Thalassa: A Theory of Genitality.* Psychoanalytic Quarterly, 1933—34.
18. FREUD, Anna. *The Ego and the Mechanisms of Defense.* Int. Univ. Press. New York, 1945.
19. FREUD, Anna and BURLINGHAM, D. T. *War and Children.* Int. Univ. Press. New York, 1946.
20. GOLDSTEIN, Kurt. *Language and Language Disturbances.* Grune and Stratton. New York, 1948.
21. GRINKER, R. and SPIEGEL, J. *War Neuroses in North Africa.* Macy Foundation. New York, 1944.
22. NASTINGS, D., WRIGHT, D., and GLIECK, B. *Psychiatric Experiences in the Eighth Air Force.* Macy Foundation. New York, 1944.
23. HOOK, Sidney. *On the Battlefield of Philosophy.* Partisan Review. March, 1949.

24. HORTEGA Y GASSET. *The Rebellion of the Masses*. Dutch Edition. Leopold. The Hague, 1934.
25. JONES, Ernest. *Psychology and War Conditions*. The Year Book of Psychoanalysis. Int. Univ. Press. New York, 1946.
26. KIMBALL, Young. *Handbook of Social Psychology*. Kegan Paul. London, 1946.
27. LEVI, Carlo. *For Freedom, We Must Conquer Fear*. New York Times Magazine. 3. oktobra 1948.
28. MacCURDY, J. T. *The Structure of Morale*. Cambridge Univ. Press, 1943.
29. MEERLOO, A. M. *The Passive Surrender to Fear*. Netherl. T. v. G. 1929.
30. MEERLOO, A. M. *Homo Militans*. Servire. The Hague, 1940.
31. MEERLOO, A. M. *Total War and the Human Mind*. Int. Univ. Press. New York, 1945.
32. MEERLOO, A. M. *Aftermath of Peace*. Int. Univ. Press. New York, 1946.
33. MEERLOO, A. M. *Psychological Experiences in a Small Army*. Psychiatric Quarterly, 1947.
34. MEERLOO, A. M. *Delusion and Mass-Delusion*. Nervous and Mental Disease Monographs, New York, 1949.
35. MEERLOO, A. M. *Shock as a Psychosomatic Symptom*. Journal of Nervous and Mental Diseases, 1949.
36. MEERLOO, A. M. *The Apathy of Hunger*. The Knickerbocker Weekly, 1945.
37. MILLER, E. *The Neuroses in War*. The Macmillan Co. New York, 1944.
38. PINTSCHOVIUS, K. *Die seelische Widerstandskraft im modernen Krieg*. Oldenburg: Stalling, 1936.
39. *Psychology for the Fighting Man*. The Infantry Journal, 1943.
40. REIWALD, F. *Vom Geist der Massen*. Pan Verlag. Zurich, 1946.
41. SAVA, G. *War Without Guns*. Faber and Faber. London, 1942.
42. SAYRE, Joel. *The House Without a Roof*. Farrar, Straus. New York, 1948.
43. STARK, F. *Paniken*. Beih. Militaer. Wochenschrift. 1904.
44. TAYLOR, E. *The Strategy of Terror*. Houghton Mifflin. New York, 1940.
45. VISCHER. *Die Stacheldrahtkrankheit*. Zurich, 1919.
46. WARBURG, J. P. *Unwritten Treaty*. Harcourt Brace. New York, 1946.
47. WINKLER and OELRICH, W. *Zum Panik Problem*. Soldatentum. 1937.

General-major u penziji
Hans Kisell

PANIKA U BORBI*)

O SUŠTINI PANIKE

Strah je posledica čulnih opažaja sa kojima zahvaćeno lice, s pravom ili bez prava, povezuje predstavu o nekoj akutnoj opasnosti za svoj život ili za svoje zdravlje. Pošto je on jedan od prvobitnih afekata, njemu podležu svi ljudi, mada u veoma različitoj meri, prema stepenu subjektivne osetljivosti pojedinca. Iz ovoga razloga mi strašljivim i plašljivim ljudima suprotstavljamo ljude bez straha i plašnje.

Pošto rat u posebnoj meri predstavlja pravo područje opasnosti, najpodesniji vojnici su neustrašive ličnosti. Oni se i kod najneočekivanijih i najstrašnijih događaja malo ili uopšte ne uzbuduju, vole uzbudljivo osećanje opasnosti i usled toga najmanje nagnju panici. Međutim, njihov broj je tako neznatan, da se nijedna savremena armija ne može regrutovati samo iz tipa »neustrašivih«, bez obzira na to što je i od ovih samo jedan deo podesan za rukovodioce.

Takođe nije moguće ovu ljudsku osobinu sa sigurnošću utvrditi još u mirno doba, pa čak ni pomoću psiholoških testova ili tzv. opitima hrabrosti. Ovo gledište zastupa

*) General-major a D. Hans Kissel: *Die Panik im Gefecht*, »Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift«, oktobar 1955, str. 655. Preveo sa nemackog dr Nikola Stanojević, redigovao prema originalu Milorad M. Damjanović.

vodeći psiholog ranije nemačke kopnene vojske, koji se i sam afirmisao kao borac u oba svetska rata. Takva se razlika može ustanoviti jedino u ratu.

Običan smrtnik pokazuje svoju hrabrost time, što svoj strah savlađuje snagom svoje volje. Onaj, koji pri tome može da sačuva svoju unutrašnju ravnotežu i da slobodno koristi svoj razum, ubraja se u hrubre i izjednačuje se sa neustrašivim. Prvobitan instinkt čoveka da ne izgleda plasljiv, svesno osećanje obaveze prema zajednici kao i prirodno osećanje drugarstva i uzajamnog potpomaganja u nevolji i opasnosti sačinjavaju etičke snage koje pri tome pomažu ovim smrtnicima. Usađena disciplina i strah od kazne stvaraju efikasan oslonac ličnostima sa slabijom voljom.

Pojavi li se iznenada neka opasnost — stvarna ili samo tobožnja — onda strah može da poraste do užasa i zaprepašćenja, da izazove psihički šok koji trenutno sužava polje predstava čoveka i da zakoči ili da čak isključi njegovu sposobnost mišljenja i moć volje. Čovek gubi sposobnost upravljanja reakcijama na zapažanja svojih čulnih organa. On postaje »prosto kao bez glave« kako se ovo stanje najpogodnije obeležava. Nad njime gospodari samo još nagon za samoodržavanjem koji je postao premoćan. Shodno njegovim subjektivnim dispozicijama i trenutnoj situaciji njegove okoline, ličnost zahvaćena užasom podleže ili nekoj paralizi koja ga onesposobljava za svaku delatnost ili obavlja čisto instinkтивne radnje, čija se svrha sastoji isključivo u održavanju života koji se oseća ugroženim. Da li ove radnje koje se većinom ispoljavaju kao bezglavo bekstvo imaju onda neku svrsishodnost jeste svakako pitanje na koje se u najvećem broju slučajeva mora odrečno odgovoriti.

Pojedinac, koji podleže dejstvu šoka, često i veoma brzo dolazi opet do snage sa kojom raspolaže njegov razum. Drugačije je to kod mase, pod kojom se u običnom smislu reči podrazumeva skup pojedinaca, koji mogu biti

različite nacionalnosti, različitog pola i različitih profesija. Već i nekoliko pojedinaca sačinjavaju masu. Međutim u psihološkom smislu izraz »masa« ili »gomila« imaju drugi značaj prema učenju francuskog lekara i psihologa Le Bona¹⁾ čija saznanja, u suštini, još do današnjeg dana nismo prevazišli. »Psihološka gomila«, naime, prima pod određenim okolnostima i samo pod njima nova svojstva koja se potpuno razlikuju od osobina pojedinaca koji sačinjavaju tu masu. »Hiljade ljudi koje su se slučajno sakupile na nekom javnom mestu, bez neke određene svrhe ni u kom slučaju ne predstavljaju, u psihološkom smislu, masu. Da bi one doobile bitne crte mase potreban je uticaj izvesnih draži«. Tek kada se javi takva neka draž, kao što je, na primer, psihički šok kao posledica stvarne ili samo tobožnje ugroženosti, nastaje iz zbira pojedinaca jedna celina koja sleduje svojim sopstvenim zakonima. »Svesna ličnost iščezava, osećanje i misli svih pojedinaca orijentisu se u istom pravcu. Stvara se kolektivna duša, koja se istina može menjati, ali je potpuno određene vrste«.¹⁾

Poseban karakter ovakve kolektivne duše obeležen je i određen pomoću dva fenomena. Pojedinac stiče u masi osećanje moći koja mu dozvoljava da se oda nagonima i postupcima koje bi on inače obuzdao da je ostavljen sam sebi; na njega se može u tako velikoj meri uticati da on, slično izvesnim pojavama u hipnozi, sebi prisvaja osećanja i postupke koji su njemu kao pojedincu potpuno protivrećne.

Pomoću kolektivne duše objašnjava se i to, zašto je panika *zarazna* kao epidemija i zašto je njoj — za razliku od pojedinca paralizovanog usled šoka — potrebno znatno više vremena da se smiri i da se »psihološka masa« raspadne.

¹⁾ Gustave Le Bon: »Psychologie des Foules« (Psihologija gomila), kod nas preveo Živ. Živanović a izdala knjižara S. B. Cvijanovića 1921. godine. — Prim. red.

POSEBNO O VOJNIČKOJ PANICI

Psihološkom *loi de l'unite mentale des foules* (zakon duševnog jedinstva gomila) podleže takođe i vojna panika. Oslobađanje nagona za samoodržavanjem i iščezavanje lične svesti o odgovornosti skidaju usađene stege discipline i stvaraju, u vezi sa međusobnom zarazom, od trupe gomilu bez vođstva. »Time se takođe završava svaka njena borbena vrednost kao borbene trupe; takva masa — čovek postaje opasnost za sve delove trupa u njenoj okolini.«²⁾

Mada se sa većinom važnih tačaka u izlaganjima navedenog rada časopisa »Verkunde« treba saglasiti, ipak izgleda da bi bilo dobro ovde razjasniti da se psihološka dejstva šoka ne moraju očekivati samo kod prvog borbenog zadatka neke trupe. Nesumnjivo je tačno da neočekivana pojava nekog događaja u vidu prepada izaziva veću plašnju nego neki utisak na koji se trupa već navikla. Isto tako je tačno da su trupe koje su u borbi ponajviše prverene podložne panici i da se otporna snaga jedne armije prema panici tokom rata može ne samo uvećavati nego i smanjivati.

Kao što je već napomenuto, panika se javlja u dva oblika: kao paralizujuća i kao aktivirajuća. Prva dovodi do prestanka pucnjave i do predaje bez borbe, a druga do besmislenog pucanja bez cilja ili do obasipanja vatrom sopstvenih trupa i najzad gotovo uvek dovodi do panike u vidu bekstva.

Problem *nepucanja* postao je u novije doba aktuelan i poznat na osnovu ispitivanja koja su sprovedena u armiji SAD. Prema ovima, u II svetskom ratu i ratu u Koreji nije upotrebilo svoje oružje najmanje 75% kod dobro izvežbanih i za borbu iskusnih trupa a kod novih jedinica

²⁾ Zeitschrift »Wehrkunde«, München, Heft 3/1954: »Psychologische Schockwirkungen auf die Truppe beim ersten Einsatz« Gemeinschaftsarbeit der Sektionen der Gesellschaft für Wehrkunde. (Časopis »Werkunde«, Minhen, sveska 3/1954: »Psihološka dejstva šoka na trupu pri prvom angažovanju«. Zajednički rad sekcije Društva za vojnu nauku).

čak i 85% od svih pešaka. »Starešina jedinice ubrzo primjećuje da je teško ljudi izvući iz njihovih zaklona zbog neprijateljskog zrna i straha koji ona proizvode. Lice zahvaćeno strahom nema nikakvu volju, ono se ne može ni toliko pribrati da bi moglo barem pomisliti na neku aktivnu radnju.³⁾

Pisac ove knjige, pukovnik i rukovodilac grupa za ispitivanje, čini, dakle, prvenstveno »paralizu od straha« odgovornom za nepucanje pešaka. Ali ako on povrh toga, kao dalji uzrok navodi, »strah od ubijanja a ne strah od toga da čovek lično bude ubijen«, jer »zdrav prosečan čovek ima obično u sebi neko sputavanje, koje oni ne priznaje, prema tome da on treba da ubije svoga bližnjega«, onda pisac verovatno zastupa izvesno pogrešno shvatanje u ovome pogledu. Prema opštem iskustvu strah kod čoveka da će biti ubijen nadvlađuje sve druge životne manifestacije. Ukoliko taj strah duhovno ne blokira pojedinog strelca onda on suviše lako proizvodi svesnu reakciju koja se sastoji u tome što strelac nastoji da se ne oda sopstvenim pucanjem, da bi, ako je moguće, ostao u životu. Takvo ponašanje treba očekivati naročito tamo gde je »strelac u borbi protiv neprijatelja prepušten sam sebi«, kao što je to mogao da bude redovan slučaj, prema opisu autora, kod američke pešadije (rastresite streljačke linije i samo streljački zakloni za pojedine strelce).

Sigurno da je i kod nemačke pešadije bilo mnogo-brojnih »nepucača«. Mada njihov procenat nije poznat, ipak se može pretpostavljati da je bio niži od procenta kod američke pešadije, već i zbog toga što su nemačka streljačka odeljenja bila manja, usled čega su se mogla lakše kontrolisati i što je njihova obuka u velikoj meri bila usmerena na saradnju kao kod neke ekipe (borba va-

³⁾ L. S. A. Marshall: »*Soldaten im Feuer*« (Vojnici u vatri), Huber & Co., Frauenfeld. VIZ JNA »Vojno delo« izdao je ovu knjigu (originalni naslov *Men against fire*) pod naslovom »Ljudi protiv vatre«. Mala vojna biblioteka, sveska 6, 1951. godine. — Prim. red.

trom u okviru odeljenja; u odbrani; »odeljenjska gnjezda« namesto zaklona za pojedinačnog strelca).

Do predaje bez borbe dolazi kada je napadač udario na branioca koji je psihički paralizovan usled straha ili nekih drugih razloga. Ovo se dešavalo često u hladnoj zimi 1941/42. godine, kada su nemački vojnici bez zimske odeće u svojim snežnim rupama apatično dremuckali, nesposobni više ma za kakvu aktivnu radnju.

Besmisleno pucanje bez cilja, a pre svega uzajamno obasipanje vatrom sopstvenih trupa, stvara često velike gubitke i redovno znači gubitak vremena, a pre svega izaziva moralno i materijalno slabljenje. Od kada postoji rat, uvek su se ponavljali slučajevi u kojima su sopstvene jedinice među sobom vodile »borbe«. Svi frontovski vojnici iz oba svetska rata poznaju slučajeve ovakve vrste iz sopstvenog doživljaja. Verovatno da velika većina takvih događaja nije zabeležena, jer istorija ratova ima običaj da zatvara oči pred takvim nemilim pojavama.

Često obostrano obasipanje vatrom unutar sopstvenih trupa izaziva paniku bežanja. Ovo je najpoznatiji oblik vojničkog zatajivanja, jer je panika bežanja daleko najčešća i najviše pada u oči i što ona često ima znatnog uticaja na celokupan tok borbe. Iz ovoga razloga dalja izlaganja baviće se pretežno fenomenom »panike bežanja«.

Nasuprot pojedinačnom strelcu, koji se po pravilu vrlo brzo može opet urazumiti, kod panike neke »psihološke gomile« to traje znatno duže dok se talas bežanja ne smiri usled delovanja sopstvene svesti o moći gomile i njihovog uzajamnog uticaja. Ovo većinom nastupa tek onda, kada su iscrpljene fizičke snage učesnika i kada jedan ponovni, suprotno delujući šok razreši postojeću sugestivnu vezu. Prema tome, može se postaviti kao zakon da su snaga i trajanje pokreta kod bežanja utoliko trajniji, ukoliko je bila veća i kompaktnija gomila u trenutku, u kome je podlegla psihičkom šoku.

Iz ovoga zakona se može shvatiti zbog čega panika, koja je izbila na jednom jedinom mestu, kod vojnih jedinica, koje su kompaktно prikupljene na uskom prostoru,

može nezadrživo da povuče sve za sobom, kao neka reka koja se preliva preko svojih obala i zbog čega je ranije, kada su se još vodile borbe u kompaktnim formacijama, takva neka »panika bežanja« bila u stanju da, takoreći, cijavu armiju »zbrisne« i time trenutno prouzrokuje gubitak bitke a često i čitavog ratnog pohoda.

U doba »decentralizovane« borbe i armija koje se bore u vidu malih jedinica, većina panika ostaće, naprotiv, lokalne epizode usled umanjenog sugestivnog uticaja, ako podje za rukom da se one odmah obuzdaju. U tu svrhu je stvarno potreban veliki broj sposobnih starešina koji je u stanju da svojom energijom i svojim primerom pozitivno utiče u odlučnom trenutku. Ukoliko to nije slučaj, ipak će se iz pojedinih panika razviti talas bežanja koji će se možda u manje oštrog formi ali zato na najširem frontu valjati u nazad.

Kurt Hese navodi u svom majstorskom prikazu bitke kod Gavaiten-Gumbinena*) primer kako je iz mnogobrojnih lokalnih panika nastao opšti talas bežanja, koji je doveo do gubitka bitke. Slično se može oceniti i slom francuske armije godine 1940. Bezbrojne pojedinačne panike oko prekretnice 1941/42. godine pred Moskvom, dovele su nemačke armije na ivicu sloma od kojega se nikada više nisu mogle u potpunosti oporaviti.

Pukovnik Pfifl (Pfülf)⁴⁾ priznaje samo takve događaje za panike koji »u slici bitke koja se normalno odvija nemaju svoje mesto«. Ako je neka trupa istrošila svoju energiju i usled psihičkog i fizičkog zamaranja odstupa pred neprijateljem i ako pri tome »pruža sliku ispreturne mase u bekstvu«, onda to nije panika. Odlučujući kriterij treba ugledati u tome što »ne postoji prihvatljiv, razumni uzrok za povlačenje«.

Pa, i onaj bataljon koji je 1944. godine trebalo da još jednu noć održi mostobran na Bugu bio je, prilikom povla-

*) Bitka između 8. nemačke i ruske Njemenske armije koja se odigrala 19. i 20. avgusta 1914. godine i završila porazom Rusa.
— Prim. red.

⁴⁾ Die Panik im Kriege (Panika u ratu), Minhen 1908.

čenja, premoren mnogobrojnim borbama koje su danima trajale kao i neprekidnim marševima noću.⁵⁾ Kada je nekoliko neprijateljskih tenkova prodrlo u njegov položaj on se počeo povlačiti kao bez glave. Na Bugu su se mongobrojni vojnici bez ikakvog ustezanja bacali u reku i tom prilikom su se podavili, mada su tri gaza bila označena tablicama. Celokupno teško i gotovo celokupno ručno naoružanje bilo je pri ovom »divljem bekstvu« izgubljeno. Tek se na zapadnoj obali mogao ovaj bataljon opet da pribere pomoću »glasnih dovikivanja u vidu hora« i glasno izdatih naredjenja preko reke, čime je komandant puka sebi ponovo obezbedio vlast. Uprkos prodrlih tenkova, mostobran je uspeo da se održi na ovostranoj obali reke.

Prema Pfilfu zamor trupe i njenu oskudnu opremljenost oruđima koja uspešno probijaju oklop trebalo bi oceniti kao »prihvatljive, razumne razloge za povlačenje« i zato se takvo povlačenje ne bi trebalo nazivati panikom. Ako smo ipak skloni da ovaj događaj označimo kao tipičnu paniku, onda to činimo zbog toga što razlozi za odstupanje nisu bili prinudni i što se bezglavo bekstvo nikada ne sme povezati sa »slikom borbe koja se normalno odigrava«.

Pfilfova definicija »panike« kao pojma je, dakle, nesumnjivo preusko shvaćena. Jer prema iskustvu, psihičke i fizičke snage trupe koja se nalazi u borbi, skoro uvek su do krajnosti napregnute tako da ova redovno ima osećanje da se nalazi »na kraju svojih snaga«. Takođe će uvek postojati utisak, da se oskudeva u nekakvim oružjima. S druge strane su »iznenadenje i uobraženje da postoji neko ugrožavanje, koga nema ili se pojavljuje samo u maloj meri« veoma retki uzroci uzmicanja, nasuprot drugih uzroka u koje se uvrstavaju radnje hotimične neposlušnosti i kojima ne možemo odreći naziv »panika«. U vezi sa ovim treba napomenuti i tobožnja »naredjenja« koja se prenose anonimno »s desna« ili ma sa koje strane i kojima su se

⁵⁾ »Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift«, oktobarska sveska 1953: general-major u penziji Maks Saksenhajmer (Max Sachsenheimer) *Panzerabwehr der Infanterie* (Protivoklopna obrana pešadije).

često suviše spremno povinovale čitave jedinice kada su smatralе da će se na taj način moći časno da izvuku iz »gustиšа«.⁶⁾

Dok strategija i taktika podležu stalnoj promeni, ljudi ostaju isti sa svojim slabostima i greškama. »Takođe i u vremenima u kojima plameni patriotizam pokreće sve duše, umukne oduševljenje većine na pragu smrti, egoizam nadvlađuje idealizam, telesna slabost duševnu snagu a težnja za životom volju da se žrtvuje život« kako to glasi u jednoj proceni psihičkih snaga nemačkog vojnika u ratu 1870/71.⁷⁾

Pošto postoje skoro uvek »prihvatljivi« razlozi za neko odstupanje ili se barem kao takvi mogu podmetnuti, a pri tome je često nemoguće praviti razliku između neposlušnosti i duševnog defekta, potrebno je da se pojам vojne panike znatno proširi. Kao »panike« treba, prema tome, označiti sve one borbene reakcije, za koje ne postoji nikakva prinudna materijalna nužnost na osnovu borbene situacije. Prema tome, »panike« počivaju ili na psihičkom zatajivanju ili — pri nepridržavanju važećih zapovesti — na nedovoljnoj spremnosti vojnika za borbu; sem toga one se odigravaju u takvim oblicima — kao što je, na primer, bezglavo bežanje — koji nemaju nikako svoje mesto u slici sredene borbe.

Najzad, treba još ukazati i na dve pojave koje se mogu ustanoviti u svim slučajevima panike a koje je tokom oba svetska rata lično doživeo pisac ovog članka.

Bekstvo unazad obuhvata doduše po pravilu masu, ali ni u kom slučaju sve vojnike. Manji ili veći broj ovih ostaje uvek na položaju i hrabro se i dalje bori, kako izgleda, netaknut bežanjem svojih drugova. Ukoliko je njihov broj bio dovoljno velik trebalo bi ovim neutrašivim

⁶⁾ Jedan takav događaj opisuje pisac ovoga članka u svojoj knjizi *Gefechte im Osten* (Borbe na istoku), odeljak *Südlich Saposhje im September 1943.* (Južno od Zaporožja u septembru 1943). Izdanje E. S. Mittler & Sohn GmbH, Darmstadt.

⁷⁾ Fric Henig (Fritz Hoenig): *Untersuchungen über die Taktik der Zukunft* (Ispitivanje o taktici budućnosti). Berlin, 1890. godine.

vojnicima zahvaliti što se mogla izbeći izvesna katastrofa. Naročita briga svakog oficira mora da bude da njihova imena utvrdi i zabeleži, jer ovi hrabri ljudi su ti, koji obrazuju kostur svake jedinice i određuju njenu stvarnu borbenu vrednost.

Kao naročito osetljivi na paniku pokazali su se svi pozadnji delovi, pošto oni obično nemaju dovoljnog borbenog iskustva, nedostaje im potrebna pažnja i što njihove, često, kompaktne formacije idu na ruku sugestivnom prenošenju duševnog šoka. Jedan od najvećih izvora opasnosti obrazuju gomile »zalutalih« ili »razbijenih«, u čijim su se redovima prirodno već zajedno našli plašljivi karakteri i svi zabušanti. Sprečiti obrazovanje takvih »gomila« je hitno potrebno a ono je moguće, na osnovu iskustva, i u najtežim situacijama, ukoliko oficiri i drugi valjani vojnici postupe dovoljno pažljivo i energično.

PRIMERI PANIKA IZ ISTORIJE RATOVA

1) 18. avgusta 1870. godine došlo je u klancu Mans (Mance) kod *Gravelota* (*Gravelotte*) do čitavog niza panika na nemačkoj strani. Bitka kod Gravelota Sen Priva (St. Privat) je ipak bila dobivena, pošto se nemačko težiste nalazilo na severnom krilu kod Sen Priva gde je na koncu i pala odluka. O tome piše Fric Henig⁸⁾ (citirano u izvodima):

Pred osvajanje majura Sen Ibera (St. Hubert) do 5 časova posle podne situacija je bila sledeća.

»General Frosar (Frossard) je tačno uočio proređivanje pruskih baterija kao i delimičan gubitak kamenoloma kod Rozerijela (Rozerieulles) i pripremio je pešadijsku rezervu u nekoliko kolona

⁸⁾ Fric Henig: *24 Stunden Moltkescher Strategie, entwickelt und erläutert an den Schlachten von Gravelotte und St. Privat am 18. August 1870* (24 časa Moltkeove strategije, izloženo i protumačeno u odnosu na bitke kod Gravelota i Sen Priva 18. avgusta 1870), Berlin, 1891.

kod Poen di Žura (Point du Jour) iščekujući pogodan trenutak... Dok se 4. ulanski konjički puk udaljavao, ove trupe sa Poen di Žura su izbile pravo na širokom frontu. Napad je izведен sa izvanrednom energijom i brzinom, kamenolomi su povraćeni a i 33. brigada je izgubila rudnike sumpora... 1, 2. i 8. četa 33. brigade bile su pregažene, ostali delovi II bataljona kao i 1. i 2. čete 33. brigade krenuli su prema istočnoj ivici šume. Međutim, u trenutku nastale pometnje, prilikom svog približavanja, oni upadoše u žestoku vatru izazvanom od 60. brigade koja se tamo nalazila tako da je došlo do raspadanja i poslednjih veza reda i discipline i do naglog povlačenja u darmaru i paničnom strahu 33. i 60. brigade».

Između 5 i 7 časova posle podne:

»U prostoru počev od Sen Ibera pa unazad, skoro do istočnog ruba šume, nalazila su se oko 5 časova zbijena i u darmaru dva i po pešadijska puka, u kolonama koje su bile u potiljak jedna za drugom, nepovezani i bez jedinstvene komande. Mase koje su u ovakvom stanju bile izložene vatri sa Poen di Žura i Moskua (Moskou) predstavljale su za Francuze prave mete za gađanje. U toku dva časa, između 5 i 7 časova, nikome nije palo napamet da povuče ove mase koje su samo kočile razvoj i kretanje drugih trupa koje su hitale ka bojnom polju, da ih ponovo dovede u red i drži pripredljene za izvršenje drugih zadataka na istočnom rubu šume... Ove trupe koje su dva časa predstavljale pravi živi zid prema Poen di Žuru i Moskuu, bile su, usled poslednjeg ofanzivnog udara Francuza i prilikom ubacivanja našeg 2. armijskog korpusa, toliko moralno istrošene, da većina od njih nije znala ni šta je spreda a šta pozadi. Kada je treća divizija uz lupanje doboša i zvuke rogova, sada u ovakvoj situaciji stigla do podnožja Mansa i na nesreću još od pozadi osula paljbom moralno istrošenu našu pešadiju, tada se ova tako naglo rasturila, kao kada se ruši kuća od karata i rasula se unazad u divljoj panici, trčeći, vičući, lišena svakog razuma; slika kakva se retko može naći u istoriji ratova...«

Posmatrano sa položaja kraljevske Vrhovne komande na uzvišenju kod Gravelota, panika se razvijala na sledeći način:

»Šarena mešavina pešadije svih pukova, gonjena panikom, rasula se naglo duž čitavog fronta južno od puta sa zapadnog ruba šume, u pravcu nemačke artiljerijske linije sa koje se dejstvovalo vatrom. U prvome trenutku se čak nije moglo ni razlikovati da li se ova »istrošena šljaka« sastojala iz prijatelja ili neprijatelja. Iz ovog razloga se javila zabrinutost na artiljerijskoj liniji 7. armijskog korpusa, gledalo se unazad prema 2. armijskom korpusu, odlučni oficiri izleteli su van baterija da bi izvideli situaciju. Oni su prepoznali sada samo još nemačku pešadiju. Ali, kakve mase! Moralno istrošene, njih se nije ticala nikakva komanda niti nare-

đenja. Razni artiljerijski oficiri bacali su se među njih sa isukanim sabljama i pretili im da će ih slistiti sopstvenom artiljerijskom vatrom. Ništa nije pomoglo. Vojnik je neuračunljiv u takvima situacijama. Pošto nije bilo moguće da se prikupe ove razbijene grupe, onda se nastojalo da se one barem skrenu u pravcu iza fronta artiljerije. Ali i to nije bilo moguće. Zastrašeni i gonjeni strahom, jurili su begunci pravo na sopstvene topove, provlačili se između njih tako da čak ni energična dozivanja tobdžija nisu mogla da urazume ljude. Tek daleko iza artiljerijskih linija zau stavilo se ljudstvo uz intervenciju oficira svih rodova oružja, počev od generala do poručnika.«

Posle 7 časova uveče:

»Kada se preko dana lovi divljač, onda obično sva divljač koja je uspela da pobegne iz opkoljenog prostora šćućuri se iza zaklona koji je zaštićuje. Ona ništa ne čuje i ne vidi usled bojazni i straha, nego se potpuno vodoravno priljubi uz zemlju. Ako u tom trenutku čuje neki pucanj ili neki šum divljač se onda diže i beži bez razmišljanja. Tako se isto ponaša moralno istrošena »gomila strelaca« i iza nje »zalutalo ljudstvo«. Ostaci od poznate 43 čete u i kod Sen Ibera porasli su u međuvremenu sa 16 daljih četa na 59 četa. Od ovih četa se pod okriljem započetog mraka »kap« po kap kao iz nekog rezervoara sa visine »cedila« u dolinu tako da se za vreme prolaza lovaca i 54. brigade u podnožju Mansa skupio veliki broj »zalutalog ljudstva«. Bučno kretanje ovih svežih trupa predstavljalо je za ove ljude znak da se podignu i sakupe pozadi. »Zalutalo ljudstvo« bilo je do te mere izbezumljeno da nije bilo u stanju da razlikuje kretanje sopstvenih trupa od neprijateljskih i pobeglo je unazad. Kada su pri tome trupe još i kod Sen Ibera i od pozadi bile izložene vatri (rukovodstvo opet nije imalo pojma o stanju na prednjim položajima) raspale su se već i onako slabe veze reda i discipline i čitav se talas izbeglica slio prema 54. brigadi. Pod udarcem bezglavih i izmešanih masa koje su formalno probile 54. brigadu, čak je i pregazile, takode su i sveži bataljoni skrenuli sa predviđenog pravca, što je razumljivo.«

Nemački gubici u mrtvima i ranjenima kod Gravellota bili su za 2,5 puta veći od francuskih gubitaka.

2). U bici kod Adue 1. marta 1896. godine Etiopljani su iznenada napali istaknuto levo krilo italijanske vojske. Zahvaćeno užasom ovo je krilo pojurilo unazad u bezglavom bekstvu. Nikakve pretnje, molbe ni naredbe, pa čak ni položaj centra koji je pružao izvesnu bezbednost u sklopu italijanskog položaja, nisu mogli da zadrže begunce. Oni su projurili pored centra, sprečavali ih u pucanju, smatrali

svoje oficire koji su že leli da ih spasu za svoje najgore neprijatelje, bacali oružje, municiju i prtljag i dozvolili da ih bespomoćno ubiju. I kada se kasnije i centar čiji je bok također bio ugrožen povukao došlo je i ovde do divlje panike.

Tako se desilo da su jednu dobro obučenu armiju, snabdevenu najsavršenijim oružjem potukle i potpuno uništile pomoću demona »panike« gomile naoružane samo kopljima, mada brojno nadmoćne. Kao što je poznato, Italija je morala mirovnim ugovorom da prizna nezavisnost Etiopije.

3.) Iz I svetskog rata treba napomenuti paniku u bici kod *Gavaiten-Gumbinena* 20. avgusta 1914. godine.⁹⁾

17. armijski korpus (von Makenzen) nastupao je u noći 20. avgusta sa 36. divizijom zdesna i 35. divizijom sleva, prema Valterkemenu (Walterkehmen) i severno od njega. U rano jutro toga dana je 71. brigada 36. divizije, koja je sa svoje desne strane ubacila 5. grenadirski puk, a sa leve angažovala 128. pešadijski puk, zauzela Švigeljn (Schwiegeln) i Grinvajčen (Grünweischen). Pošto su prešli Šventičke (Schwentischke) oba puka su bila izložena tako snažnoj neprijateljskoj vatri da su bila prinuđena da se prosto prilepe za zemlju i da obustave dalje napredovanje. Iznenadujuće je bilo to što se Rusi uopšte nisu mogli da primete, pošto su se očigledno izvanredno vešto ukopali i kamuflirali.

Slično je prošao i severni sused, 35. divizija. I on je ubrzo odbio ruske prethodnice, smatrao je da pobedu već ima u rukama kada je iznenada naišao na vatreni zid nevidljivog neprijatelja.

2. bataljon 5. grenadirskog puka ulogorio se prвobitno kao pukovska rezerva u poljima istočno od sela Šmulken (Schmulken). Oko 9 časova komandir 7. čete pozvao je

⁹⁾ Kao izvor piscu za ovaj opis služi knjiga Kurta Hesea: *Der Feldherr Psychologus* (Vojskovođa kao psiholog). Hese je učestvovao u ovoj bici kao vodni oficir 7. čete 5. grenadirskog puka. Citati su stavljeni u navodne znake (Izdanje E. S. Mitller & Sohn, Berlin, 1922).

svoje vodne oficire i pokazao im sa uzvišenja kako četa treba da napada.

»Nije potrajalo dugo a već se 7. četa spuštala duž blage padine — onako kako je to njen komandir oduvek želeo, kao prava slika reda, poslušnosti i ispunjavanja dužnosti.

Daleko napred koračaju oficiri, a i poručnik iz 1. voda. Kroz ulegnuće, u koje sada ulaze, teče Šventiške, jedna mala rečica. Žbunovi i drveće se nalazi тамо. Ovde ima i ljudi; poručnik prepoznaće dva ranjenika. On im prijateljski klimne glavom. Ali, tu ima još i drugih. Oni ne odgovaraju i zbunjeni su. Sada se obrenuo na njih i nareduje im da se priključe njegovom vodu a jednog podoficira opominje da pripazi na njih.«

Posle ovoga se vod probijao u skokovima unapred duž nagiba koji se blago povećavao. Pri tome je došlo do prvih ispada.

»Gde li se samo nalazi neprijatelj? Poručnik zuri kroz staklo, voda mu curi iz očnih uglova, sve treperi. Negde ipak mora da je! A napred se nalaze još naši! Eto jedan dolazi u trku.

Poručnik mu maše rukom. Zar ga ne vidi? Sada ga zove glosno. Pa zar je gluvi? On dolazi sve bliže i bliže. »Ovamo«, dovikuje mu poručnik još jedanput. Ali ovaj projuri sa strane oko 30 koraka od njega, zureći kao ludak ispred sebe. Već je dole kod šibljaka. — Tek tada zapravo primećeće poručnik da ovaj nije imao ni pušku, ni opasač, ni kapu. Kad sad poručnik opet pogleda unapred, vide da dolaze i drugi. U divljem bekstvu.

Poručnik je podskočio. On stoji visok i širok. Ne primećeće više žestoku vatru oko sebe. U ruci on ima pušku. Nišani na prvoga: »Stoj!« Sada su blizu na 50 koraka. Jedan se sruši, vičući. Mora da ga je pogodio metak sa one strane. Ostali jure dalje. Poručnik raširi svoje ruke, viće, ne, on urliče kao životinja. Oni su gluvi.

On uzima pušku i upravi je na prvog od njih. Još jednom svom snagom glasa on dovikuje; »Ovamo sedmina! — Stoj!« Pošto još uvek niko ne staje, čuje se pucanj. Poručnik je pucao, poslušao je jedno izvesno naredenje. Nekolicina njih se baca na zemlju, većina i dalje trči.

Komanda poručnika za sledeći skok je kao neki neartikulisani krik. Još je možda 15 ljudi oko njega. Ostali su verovatno svi ranjeni ili mrtvi.

Kada je on sa ovima stigao na uzvišicu, tamo su ležali borci. Ali sopstveni — hvala bogu! I ovde se još izdržao jedan dug, težak dan.«

Kod 35. divizije, suseda sleva, dogodila se, pored manjih pokušaja bekstva i jedna naročito teška i dugotrajna panika. Ne tako mali broj »zalutalih« iz mnogobrojnih pu-

kova nađen je dockan uveče 20. avgusta kod Angerapa (Angerapp), dakle, više nego 15 km od bojnog polja.

Posledice ovoga zatajivanja trupa su bile veoma ozbiljne. Komanda 17. armijskog korpusa smatrala je situaciju tako ozbiljnom da je donela odluku da povrati svoje divizije na zapadnu obalu Rominte. Ne manje povoljan ishod bitke kod drugih korpusa 8. armije pobudio je njenu komandu da se povuče iza Visle, odluka koja je, kao što je poznato, dovela do smenjivanja komandanta armije. Bitka kod Gavaiten-Gumbinena bila je ipak izgubljena.

Kurt Hese završava svoj izveštaj o ovoj bici sledećom opaskom:

»Gubitak bitke od 20. avgusta, kao što je već svima poznato, bio je povod da se više od dva nemačka korpusa prebace u prvim septembarskim danima sa zapadnog na istočni front. Oni su stigli prekasno za bitku kod Tannenberga (Tannenberg) a nisu mogli odlučno da utiču ni na operacije kod Mazurskih jezera koje su započele 8. septembra.

Ovo prebacivanje trupa koje je sigurno osetno oslabilo desno krilo zapadne nemačke vojske, označile su eminentne vojne ličnosti kao glavni uzrok za gubitak bitke na Marni a time uopšte i za nesretan ishod rata.«

4) Neočekivano brza nemačka победа nad Francuskom godine 1940. bila je uglavnom posledica slabog francuskog borbenog morala. Ova se posledica ispoljavala kao latentno postojanje unutrašnjeg uzroka za mnogo-brojne lokalne panike koje su dovodile do gubitaka borbi i bitaka a tim u odlučujućoj meri i celokupnog rata. Živilav otpor koji je pružan mestimično nije mogao da izmeni rezultat u celini. Nemački vojnik koji je učestvovao u I svetskom ratu, u II nije mogao prepoznati svog nekadašnjeg protivnika. »Nemci su gro svojih neprijatelja nadmašili uglavnom u moralnom pogledu; i kao što je Polib još davno pre ovoga pisao: od svih sila koje utiču na rat, naj-odlučujući je duh rata. Nemački je bio fantastično dobar a francuski fantastično slab. Francuska se nije htela boriti. Narod i armija su u jednakoj meri bili demoralisani Blumo-

vim narodnim frontom i prožeti komunističkom propagandom. U Holandiji je postojao jak nacionalsocijalistički pokret a u Belgiji nešto slabiji fašistički pokret — reksisti pod Degrelom.¹⁰⁾

Cinjenica o nepostojanju dovoljne spremnosti za zalađanje u borbi francuskog vojnika vidi se već iz mnogobrojnih opisa borbi u stručnoj literaturi. Tamo gde se ne govori otvoreno o bekstvu ili predaji bez borbe iskusan vojnik sa fronta može pročitati među redovima da je reč o »panici«. Samo nekoliko primera uz ovo:

U opisu prelaska preko jako utvrđenog Albertovog kanala 12. i 13. maja stoji: »Iz bunkera br. 3 je pobegla posada«.¹¹⁾

Kada su u nedelju, na dan Duhova 1940. godine, nemачke jedinice kod Houa (Houx) obrazovale mostobran preko reke Mas, napali su Francuzi sa oklopnim jedinicama delove jednog bataljona motociklista strelaca koji su upravo prešli preko reke:

»Kao neman koja bljuje vatru valjali su se teški francuski tenkovi prema prednjim delovima čete motociklista strelaca koji su ovde ležali rasuti i razvučeni duž obalskog zemljишta. Oni pri sebi nemaju ničeg sem svojih ručnih granata, svojih pušaka, mašinskih pištolja i mašinskih pušaka. Ovde se nalazi general koji svojim ličnim primerom pokreće ljude iz njihove ukrućenosti: »Vadi signalne pištolje«. Oštros, sekući, doseže njegovo naređenje do njihove svesti. Oni uzimaju u ruke svoje signalne pištolje, sve signalne pištolje koji se tu nalaze. Oni pucaju iz njih, ali ne u vazduh kao obično nego tačno i sa nišanjenjem na neprijateljske tenkove. Jedan metak za drugim. Kiša signalnih metaka pljušti u susret neprijateljskim tenkovima kao neki vatreni projektili koji se kreću po razantnoj putanji. I uspeva ono što je izgledalo neverovatno, ratno lukavstvo deluje. Francuzi smatraju da su ove bezopasne vatrene kugle zrna sa svetlećim tragom mnogobrojnih nemачkih protivtenkovskih oruđa. Oni skreću, okreću se i povlače unazad.«¹²⁾

¹⁰⁾ General-major J. F. C. Fuller (Fuller): *Der Zweite Weltkrieg 1939—1945.* (Drugi svetski rat 1939—1945), izdanje Humboldt, Beč — Stuttgart, strane 70/71).

¹¹⁾ »Militärwissenschaftliche Rundschau«, sv. 3/1940, str. 246.

¹²⁾ »Militärwissenschaftliche Rundschau« sveska 3/1940., str. 252/53.

I kada su docnije motociklisti — strelcii, potpomognuti sopstvenim lakiim tenkovima produžili sa napadom, slomio se odmah francuski otpor: « Zarobljenici se kreću unazad, prvo u grupama pa onda u gomili. Njihova siva lica izražavaju užas». ¹²⁾

Prilikom nastupanja u pravcu reke En (Aisne) dolazi kod Festjea (Festieux) do borbe. »Sada je 15.30 časova. Komandir ojačane 5. čete odlučuje se da napadne Festje. Tu pružaju otpor samo pojedinačni neprijateljski borci. Najveći deo pada u zarobljeništvo. Četvoro oklopnih izviđačkih kola i mnoštvo motorizovanih vozila padaju bez borbe u naše ruke. Sopstvenih gubitaka nemamo«. ¹³⁾

Prilikom bombardovanja najjačeg odseka Mažinovljeve linije, ansambla Hohvalda (Hochwald) i Šeneburga (Schöneburg), pomoću »štuka«, dolazi, prema docnijoj izjavi francuskog komandanta, do pojava panike. Samo s mukom uspeva oficirima da povrate svoje ljude u bombardovane spoljne objekte. Nastala oštećenja su bila neznačajna i beznačajna u odnosu na odbranu objekata. Samo moralno dejstvo nemačkih aviona za obrušavanje prouzrokovalo je da su francuski vojnici u bekstvu napuštali svoje objekte.

5) I u ratu protiv SSSR 1941—45. godine, događale su se od početka pa do kraja, na obema stranama, nebrojene panike, koje su često imale odlučujući uticaj na ishod pojedinih borbi i bitaka. Radi ilustracije toga izneće se zimski period 1941/42. godine.

Jaka zima svojim posledicama pripremila je psihički teren za panike. To je naročito učinilo njeno paralizujuće dejstvo na sve životne manifestacije kao i kriza poverenja unutar trupe, pošto i pored datih objašnjenja od strane političkog vrhovnog rukovodstva nije se uspelo da se pobedi neprijatelj uprkos neizmernih napora i najvećih žrtava. Staviše neprijatelj je mogao preći u protivofanzivu. Da bi se ove panike izazvale bio je često dovoljan i najneznatniji povod. Ponekada su bile dovoljne i uobražene pretnje. »U tim danima početne krize izvesna bojazan zahvatila je srca i duše, delimično trupe a i ponekog pripadnika štaba. Slika francuske armije iz 1812. godine iskrsla je u se-

¹²⁾ »Militärwissenschaftliche Rundschau«, sveska 3/1940, str. 260.

čanju«.¹⁴⁾ Borbeni duh je skoro svuda popustio. Pojedini delovi trupa koji su se dosada izvanredno tukli »jednostavno dalje više nisu mogli da izdrže«. Usled toga je dolazilo do neuspeha koji su mogli da se izbegnu a koji su i sve više rasli i za čije su sprečavanje drugi odredi morali da podnesu žrtve za koje se osećalo da su po svojoj prirodi nepotrebne i koje su po pravilu dovodile do naknadnog slabljenja.¹⁵⁾

Pre svega je pred Moskvom pretila opasnost da front neodrživo počne da klizi unazad. U tome bi se slučaju »trupa potpuno iscrpljena u snegu i ledu raspala već posle nekoliko marševa.«¹⁶⁾ U jednom drugom radu navodi se: »Pretnje od strane neprijatelja u pravcu Terjajeva izazvale su pojave raspadanja . . .« »Rastući pritisak, vatra sa boka na putu povlačenja, preteća opasnost da se bude odsečen, pojačao je kod slabih priroda nagon za samoodržanjem. Iz ovoga razloga se ubrzo pogoršalo stanje na jednom drumu za povlačenje koji je stajao na raspoloženju 3. oklopnog grupe. Ostali delovi armijskih trupa pokušavali su da svojevoljno požure unazad na osnovu dobivenih naređenja ili možda naređenja koja su sami sebi izdali. I sve više i više su pojedinci ili manje grupe vojnika nastojali da se sa oružjem ili bez oružja na pojedinim vozilima sklone pozadi u sigurnost. Jedva da su još osećali koliko oni nedostaju u borbi.«

I pored uzdržane kritike ovaj opis dozvoljava da se uoče mnogobrojne lokalne panike koje su dovele do ozbiljnog zabušavanja. Između komora koje su se povlačile

¹⁴⁾ »Wehr-Wissenschaftliche Rundschau«, Darmštat, sveska 3/1954. Ginter Blumentrit (Günther Blumentritt): *Die Überwindung der Krise vor Moskau 1941—42, dargestellt an der 4. Armee.* (Kako je sprovedeno savladivanje krize pred Moskvom 1941/42. god. u 4. armiji).

¹⁵⁾ Pisac ovoga članka bio je više puta ovlašćen da na licu mesta ispita uzroke ovakvih zatajivanja.

¹⁶⁾ »Vehrkunde«, Minhen, sveska 9/1953. i »Allgem. Schweizerische Militär-Zeitschrift«, sveska 6/1954. General-pukovnik Hans Rajnhart (Reinhardt): *Panzer — Gruppe 3 in der Schlacht von Moskau und ihre Erfahrungen im Rückzug.* (3. oklopnna grupa u bici za Moskvu i njena iskustva pri povlačenju.)

jurile su grupe »zalutalih« ili »razbijenih vojnika« prema zapadu. Pretio je opšti raspad i pobuna.

Tek, u ovome slučaju ispravno naređenje »ni koraka više nazad!« i lični primeri oficira a naročito komandanata praćeni brutalnim merama mogli su da potisnu paniku i da se učini kraj pojavama raspadanja. Uobičajena borbena spremnost trupe se povratila, i front se ipak učvrstio pored ogromnih ljudskih i materijalnih gubitaka i pored toga što se nije mogla izvršiti neka značajnija pobuna. Time izgleda da je dokazano da je nemačke armije do ivice katastrofe u manjoj meri dovelo materijalno protivdejstvo Sovjeta, nego psihičko, a sledstveno tome i fizičko zatajivanje ljudi koje je imalo svoj vojni oblik manifestovanje u bezbrojnim lokalnim paralizujućim panikama i panikama bežanja.

6) *U korejskom ratu* obeležene su 1950. a delom i sledeća godina skoro neprekidnim nizom panika. Njima su podlegle južnokorejske divizije, američka vojna savetodavna komisija i američke divizije koje su nedavno pre toga bile dovedene u Koreju.

O povlačenju preko reke Han dobija se prava slika kroz sledeći opis:

»Kada smo se približavali obali naišli smo tamo na masu begunaca i južnokorejskih vojnika koji su se nalazili u potpunom rasulu. Pojedini vojnici pucali su na ljude u čamcima i na one koji su bili utevorenici na splavove sa uzaludnom nadom da će ih prisiliti da se oni ponovo vrati na našu obalu. Drugi vojnici su upropastili svoje sopstvene namere time što su se u čamce, koje su mogli dostići, sjurili u tako velikom broju da su se ovi odmah prevrnuli. Bilo je potpuno jasno da se na ovom delu fronta Korejci nalaze u potpunom rasulu.«¹⁷⁾

U drugoj polovini jula boravila je Higgins kao ratni dopisnik pri štabu 27. američkog pešadijskog puka u Čindongni (Chindongni):

¹⁷⁾ Margerit Higgins (Marguerite Higgins): *Kriegsschauplatz Korea, Das Tagebuch einer Kriegsberichterstatterin, Rat u Koreji*; (dnevnik jedne ratne dopisnice), 1951, izdanje Parma-Edition, Frankfurt na Majni.

»Šestorica oficira iz pukovskog štaba, ja i Martin iz »Saturday Evening Post«-a upravo je trebalo da se u školskoj zgradi prihvati srazmerno luksuznog doručka, kada su odjednom počeli da zvižde meci sa svih strana. Oni su prolazili kroz prozore i rasprskavali tanke zidove zgrade. Snop iz mašinske puške zbrisao je sa stola lonac sa kafom. Jedna ručna bomba eksplodirala je na drvenom ležaju na kome sam provela noć.

Misli su mi ludački jurile kroz glavu: Pa to ne može biti neprijateljska vatra? Mi se nalazimo kilometrima udaljeni od linije fronta. Ova je granata ipak morala biti bačena sa odstojanja od 15—20 metara. Da li je moguće da je jedan od naših ljudi postao nervozan i izazvao ovaj celi spektakl?

Medutim, ubrzo više nije bilo sumnje da se radi o neprijateljskoj vatri. Bili smo opkoljeni. U toku noći provukli su se crveni kroz naše linije. U kamufliranim uniformama ispuzali su se na stranu uzvišenja iza školske zgrade dok su nas drugi opkolili i svoje mašinske puške ukopali u pirinčano polje s druge strane škole.

Odjednom reče jedan od oficira: »Sada ću gledati da se izvučem napolje!« Iskočio je kroz prozor koji je gledao prema dvorištu na suprotnoj strani. Mi smo iskočili za njim i našli se napolju iza nekog kamenog zida iza koga smo barem bili zaštićeni od jake vatre, koja je dolazila sa uzvišenja.

U dvorištu smo našli na pravu gužvu od oficira i podoficira, koji su nastojali da se sklone i koji su se istovremeno trudili da sakupe svoje ljude i unesu nešto reda u ovu gužvu.

Nekoliko vojnici pucalo je u svom uzbudjenju bez cilja na svoje drugove, koji su se povlačili sa onog uzvišenja. Ludačko urlikanje se javilo iz suprotnog ugla dvorišta. Podigla sam još upravo blagovremeno glavu da bih mogla prepoznati jednog oficira koji je tačno nanišanio na jednog od naših sopstvenih puškomitraljezaca. Bio je to veoma dobar pogodak, pogodak koji je, na žalost, bio neophodan. Puškomitraljezac je od užasa iznenadnog napada poludeo i počeo pucati na naše sopstveno vozilo i svoje drugove.

Vojnik sa ratnim iskustvom sklon je da iz ovog opisa zaključi da se ovde razvila skoro isključivo bitka između američkih snaga i shvatljivo je da su takvi događaji stvorili znatne brige američkim generalima. General Voker (Walker) izdao je svoju poznatu zapovest: »Održati se ili poginuti!« Iz docnjeg doba poznata su naređenja kao: »Nema više povlačenja!«, ili: »Sit sam toga da još nešto čujem o ispravljanju fronta. Nema više povlačenja. Morate objasniti svojim ljudima da imaju da izdrže ili da poginu«. Što Koreja ipak nije bila u potpunosti izgubljena

i što se mogao održati mostobran Fusan (Pusan), manja je zasluga bila kopnenih trupa od zasluge američkog vojnog vazduhoplovstva. Pošto ovo nije imalo nikakvog značajnijeg protivnika u vazduhu, ono je i moglo da snabdevanje crvenih skoro potpuno spreči koje se uostalom moralo da odvija preko mnogo stotina kilometara.

I u sledećim godinama dolazilo je, mada ređe, ipak iznova do panika, pa čak i do masovnih dezertiranja. Bekstvo jedinica 65. pešadijskog puka sa Džeksonovog (Jackson) brežuljka u oktobru 1952. godine, njihovo odbijanje da se vrate na svoj položaj, panike kod drugih divizija, veliki broj dezertiranja i »živčanih slomova« doveli su najzad do stvaranja Istražnog odbora pod predsedništvom general-majora G. A. Blejka (Blake). Kao što je poznato ovaj je odbor sproveo pooštrenje discipline što je dovelo do znatnog poboljšanja prilika.

Ovih nekoliko primera treba da pokažu da je problem panike isto toliko star koliko i istorija i da je on i danas od najvećeg značaja. Panike u ratu nikako nisu retke. One su skoro svakodnevna pojava u borbi. Samo što se istorija ratova ne bavi rado njima. Pobednik se očigledno plaši da bi slava o njegovoj hrabrosti mogla ispasti manja ako se utvrdi da je njegov protivnik napustio bojno polje u bekstvu; pobeđeni prečutkuje ili bagateliše neki takav događaj, jer — možda s pravom — pretpostavlja da bi mu se to prebacilo kao kukavičko zatajivanje.

SPREČAVANJE PANIKE

Jedan primer iz svakodnevne borbene delatnosti nekog pešadijskog puka na istočnom frontu.

Situacija i zemljište

Krajem oktobra 1943. godine mostobran kod Nikopolja predstavljao je još jedini nemački položaj na donjem Dnjepru. Trebalo je da se održi po svaku cenu.

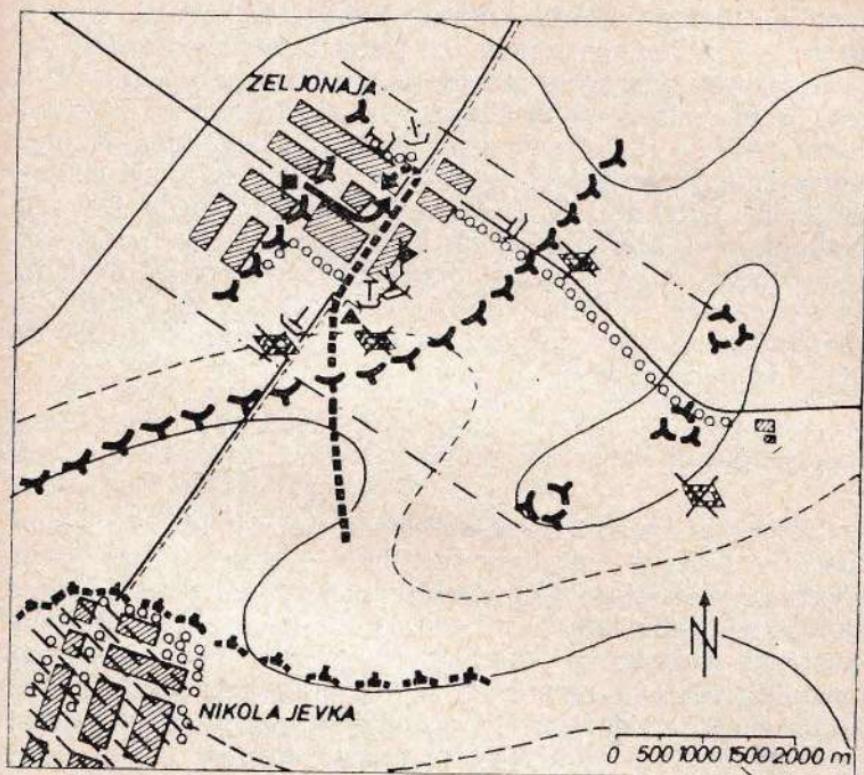
Na ovome mostobranu od 31. oktobra odmah jugoistočno od sela Zeljonaja priprema se za odbranu 683. pešadijski puk 335. pešadijske divizije. Ovaj se u to vreme sastojao samo od svog 1. bataljona, svoje 13. čete (pešadijske artiljerije), 14. čete (lovci tenkova) i štabne čete. Njegov 2. bataljon je pre kratkog vremena morao da bude pridodat nekoj drugoj diviziji, gde je upravo »gorelo« i odakle se taj bataljon još nije vratio.

1. bataljon je sa svojim dvema streljačkim četama raspoređen na glavnoj borbenoj liniji na preko 3 kilometra širokom pukovskom odseku, dok je treća streljačka četa posela položaje borbenog osiguranja. Oni se nalaze na 2.500 m ispred glavne borbene linije na jednom brežuljku, koji istina ne štrči nešto naročito, ali se ipak sa njega na sve strane pruža dobar vidik. Svi se ovi delovi nalaze danju i noću bez smene pod vedrim nebom, što već i ima zbog osetno hladnih noći i pojedinih kišovitih dana za posledicu premorenost trupa.

Zbog jačine četa od prosečno 85 ljudi glavna borbena linija se sastoji iz grupnih gnezda koja se nalaze na međusobnom rastojanju od najmanje 150 m. U dubini položaja postavljeno je bilo samo teško pešadijsko naoružanje i komanda mesta četnih komandira i oba komandanta.

Od teškog naoružanja puka, postavljena su oba laka artiljerijska voda (75 mm) 13. čete tik južno i severno od naselja. Oba voda 14. čete zajedno sa pet srednjih protivtenkovskih topova postavljeni su na drumovima koji vode iz sela u pravcu jugozapada i istoka. Sem toga je u jugoistočnom uglu naselja postavljen jedan vod iz sastava divizijskog divisiona lovaca tenkova sa tri teška protivtenkovska topa, koji, međutim, nije bio potčinjen puku.

Pešadijski pionirski vod smešten je kao pukovska rezerva u blizini pukovskog komandnog mesta koje se nalazi blizu zapadne ivice naselja na drumu koji pozadi izlazi iz sela. Sve pukovske komore se nalaze u Zeljonaji, dakle, veoma blizu glavne borbene linije. Komandant puka je prinuđen da zbog slabih borbenih snaga odredi i sve pripadnike komora za odbranu položaja. Sa tim za-

datkom se upućuju ovi ljudi kao posada na liniju položaja koji je izviđen pozadi zapadnog dela naselja i kao dopunska rezerva za protivudar.

Mada teren oko naselja izgleda skoro ravan, na jugoistočnom delu sela, gde se kao jedina kamena građevina nalazi mali, ali neobično masivno izrađen voćni ambar, pruža se izvanredan pogled na glavnu borbenu liniju sopstvenog i desnog susednog puka. Jedino se ne može videti selo Nikolajevka, od koga se uočavaju samo krune mnogo-brojnog drveća. Istočno od Zeljonaje zemljište se penje jedva primetno sve do brežuljka na kome se nalazi borbeno osiguranje puka.

Već tokom noći 1. novembra dolazi na celom frontu do dodira sa neprijateljem. Pri tome je neprijatelj koji je nadirao uspeo da skoro svugde odbaci borbeno osiguranje, koje je bio određeno za čitav front mostobrana. I Nikolajevka koja je trebalo da ostane obuhvaćena tom linijom fronta bila je prve noći izgubljena. Jedino borbeno osiguranje 683. puka održavalo se još više nedelja, mada je skoro svakodnevno bilo napadano. Na taj način su mogli svi delovi puka, koji nisu bili neposredno zauzeti odbranom, da se posvete uređenju položaja. U selu su se počeli da obezbeđuju sigurni zakloni za konje i vozila, koji bi ih štitili od parčadi zrna.

Tok borbe

Pošto se otklonio opasan năpad neprijatelja kod leve susedne divizije, borbeno osiguranje puka javilo je o snažnim pokretima neprijatelja sa severa prema jugu. Dobija se utisak kao da bi Sovjeti hteli na nekom drugom mestu da produže svoja nastojanja za ovlađivanjem mostobrana. Stvarno, 5. novembra započinju sa prostora Nikolajevke snažni napadi protiv desnog susednog puka ponajčeće potpomognuti oklopnim jedinicama.

Ove je napade efikasno suzbijala divizijska artiljerija, zahvaljujući izvanrednim mogućnostima osmatranja sa jugoistočne strane Zeljonaje a naročito sa ambara koji je u međuvremenu bio ojačan u vidu bunkera i pripremljen za blisku borbu. I pored češćeg dnevnog ponavljanja, napadači su retko dopirali do glavne borbene linije i nikad nisu postigli neko značajnije uklinjenje.

U toku prepodneva 7. novembra Zeljonaja je češće bila izložena vatri sovjetskog oružja srednjeg i teškog kalibra. Oko 14 časova započela je snažna neprijateljska vatra prema ambaru i predelu južno od njega. Komandant 1. bataljona javlja telefonom da se neprijateljski napad razvija u pravcu jugoistočne ivice sela. Kratko vreme posle toga javlja se da snage napadača sačinjavaju jedna

do dve čete i šest tenkova. Ovu vest potvrđuju i osma-traci 13. čete sa ambara.

Otpočinje odbrambena vatrica iz teškog pešadijskog oružja i artiljerije. Kao i obično potrebno je, na žalost, štedeti municiju.

Na to javlja komandant bataljona da se neprijateljska pešadija zaustavila sa svojim prednjim delovima na 150 m od glavne borbene linije, ali da je pet tenkova T-34 prešlo preko prednje linije. Prednje grupe strelaca se drže i odbijaju sovjetsku pešadiju.

Nekoliko minuta dognje javlja se ponovo kapetan iz 1. bataljona: »Tenkovi se upravo kreću ispred cevi 3 teška protivtenkovska topa«. Posle toga se više niko nije mogao dobiti telefonom; očigledno da su svi izašli napolje da bi posmatrali očekivano uništenje T-34.

Tek posle izvesnog vremena, ponovo se javlja bataljon: »Tenkovi su prodrli u selo«.

Na pitanje komandanta puka kako se to moglo desiti, izveštava kapetan koji je lično posmatrao događaj. Protivtenkovska artiljerija je iznenada otvorila vatru na oko 250 m. Posle 3 ili 4 izbačena metka, posada je naglo pobegla i ostavila svoje topove. Na to su tenkovi T-34 skrenuli prema njima i pregazili sva tri topa. Kapetan nije znao da kaže iz kojih je razloga pobegla posada, zahvaćena panikom. Pukovnik je o ovome odmah izvestio komandanta divizije koji je naredio istragu od strane ratnog suda.

5 tenkova krivudaju okolo po istočnom delu naselja i očigledno očekuju dolazak svoje pešadije. Uništiti se ne mogu pošto puk ne raspolaže protivtenkovskim oružjem za blisku borbu kumulativnim zrnima, protivtenkovskim minama niti pancerfaustum. Prema tome ostaje samo nada da će se jedan ili drugi T-34 zaglaviti ili da će otvoriti svoje otvore. Najzad, tenkovi ne mogu ostati večno u selu i možda će prilikom napuštanja sela da produ ispred artiljerijskih cevi 14. čete. Vojnici puka su u poslednje vreme imali češće posla sa tenkovima, i zbog toga im je poznato

da se i kako se mogu zaštiti od njih u nekom selu. Prema tome sve ostaje mirno i puno pouzdanja; gubitaka nema.

Najzad, niko ne može reći da li je u međuvremenu prošlo 30 ili 60 minuta, tenkovi se spremaju da napuste selo. Tri tenka se kreću prvo u severoistočnom pravcu a zatim duž puta prema istoku, ostala dva odlaze u južnom pravcu. Međutim, kod oba izlaska iz sela nalazi se na položaju po jedan vod 14. čete. Istina, srednja protivtenkovska artiljerija ne može ništa frontalno da uradi, ali će možda da je posluži sreća ili od pozadi a možda i sa strane. Ljudi gore od nestrpljenja da stupe u borbu i pripremljeni su na osnovu telefonskih podataka.

I stvarno! Tenkovi T-34 prolaze veoma povoljno u pogledu dejstva blizu vatrenih položaja tako da se mogu zahvatiti i s boka i od pozadi. Kod tri tenka izbjiga plamen na glavnoj borbenoj liniji i oni sagorevaju. Četvrti tenk, koji je takođe pogoden zaustavlja se kod borbenog osiguranja, ali nije se zapalio. Ubrzo ga, čim je pao mrak, uništava jedna izvidnica 14. čete. Izgleda, da je samo peti T-34 mogao neoštećeno da pobegne u istočnom pravcu.

Oko 18 časova nastala je noć. Tako je mračno da se jedva može osmatrati na 30 m. Tada se začu neka borbena vreva — puščana vatra i detonacije ručnih granata — sa južnog pravca kod pukovskog komandnog mesta. Komandir voda pešadijske artiljerije koji se nalazi na svojoj osmatračnici na ambaru javlja o borbi na glavnoj borbenoj liniji. On daje uzbunu u svome vodu, čiji se vatreni položaj nalazi nedaleko u severoistočnom pravcu.

Uskoro se, iza toga, javlja ponovo narednik: »Neprijatelj nepoznate jačine je prodro i približuje se ambaru«. Komandir 13. čete, čuvši to, naređuje da se ambar i vatreni položaj moraju održati po svaku cenu. On pored toga daje uzbunu i za ljude iz sastava komore svoje čete koji treba da se skupe na već ranije određenom mestu.

Prema zajedničkom dogovoru komandant 1. bataljona, komandiri 14. i štabne čete orijentisani su o situaciji i naređeno im je da daju uzbunu kod svih delova zaključno sa komorom i da posednu određene položaje. Bataljon,

koji više nema nikakve veze sa svojom desnom četom, šalje oficirsku patrolu koja treba da izvidi situaciju kod ove čete i da se pobrine za to da ne dode ni do kakvog rascepa na bojištu.

Vodni oficir javlja iz ambara da Sovjeti nastoje da daleko brojno nadmoćniji zauzmu osmatračnicu na juriš. On ne zna da li će se moći održati. Pukovnik čuje preko telefona još borbenu larmu i posle toga se veza prekida.

Sa pukovskog komandnog mesta može se videti približavanje neprijatelja. Prema belim i obojenim signalnim mećima koje on stalno izbacuje i njegovog vikanja »ura« može se zaključiti da je on stigao do glavnog seoskog druma koji se pruža od jugozapada prema severoistoku i da nadire po njemu. Prema tome, uvlači se klin između bataljona i štaba puka, skoro 4.000 metara iza sopstvenog borbenog osiguranja i preko 1.000 metara iza glavne borbene linije.

Upravo, kada pukovnik izdaje naređenje rukovodstvu štaba i obaveštajnom vodu da posednu položaje za neposrednu odbranu pukovskog komandnog mesta, koji delom predstavljaju i zadnje položaje po dubini, približava se topot konja i buka vozila. U panici nom galopu jure vozila komore i nameravaju da napuste selo. A i pešaci jure pešice. Ne reaguju oni ni na poziv ni na naređenje. Panika! Ako se odmah ne interveniše energično mogu nastupiti nepregledne posledice za puk a možda i za ceo mostobran.

Komandant zahteva da se zatvori seoski drum vozilima koja su u tu svrhu odranije pripremljena i naređuje jednom od prisutnih oficira da isto to sprovode i u sporednim ulicama s tim da se ovaj pobrine da iz mesta ne mogu da pobegnu nijedno vozilo, niti ijedan vojnik.

Blokirana ulica i pištolj u ruci pukovnika primoravaju zaprežna vozila koja se približavaju u galopu, kao i pojedine vojnike, da se zaustave. Stišava se opšte uzbuđenje; ljudi i konji se smiruju. I komandir štabne čete, koji je, takođe, bez daha dojurio, dobija naređenje da sa svojim ljudima posedne pozadnju liniju i da je po potrebi brani.

U međuvremenu su Sovjeti prodrli kroz selo i svojim čelom dostigli severoistočni izlaz. To se zaključuje na osnovu borbene buke koja se čuje odande i prema uzletanju svetlećih zrna. Po brzoj paljbi jasno se mogu uočiti teški mitraljezi 4. čete čiji se položaji nalaze nedaleko od tog izlaska i koji mogu ometati izbijanje neprijatelja iz sela.

U tom trenutku stiže na poprište borbe iz poljske bolnice jedan poručnik, sposoban komandir čete sa oko dvadeset ozdravelih. Posle kratke orientacije o situaciji on dobiva naređenje: »Odmah preuzmите četu koju treba formirati; prvi vod, pešadijski pioniri; druga dva voda obrazujte od pridošlog ljudstva i od pripadnika komore 14. čete koja treba odmah da stigne. Naređenje za dejstvo sledi.«

Komandanta puka zovu na telefon koji se nalazi u kući. 1. bataljon javlja — srećom je telefonska veza ostala sačuvana — da je sve u redu u sektoru, izuzev desnoga krila odakle nedostaje izveštaj. Bataljonske rezerve i pripadnici štaba poseli su front prema zapadu da bi sprečili opkoljavanje bataljona od nazad.

Komandir 13. čete javlja da je njegova komora spremna za borbu. On dobija naređenje da sa svojim dežurnim vodom nastupa preko ambara i spreči naknadno prodiranje neprijateljskih pojačanja kroz eventualnu brešu u glavnoj borbenoj liniji.

Posle toga borbenu zapovest dobija poručnik koji je došao iz poljske bolnice: »Neprijatelj je, jačine najmanje jedne čete, prodrio do severoistočnog izlaza iz sela. Naknadno prodiranje neprijateljskih pojačanja treba sprečiti. Kod 1. bataljona je sve u redu. Sa Vašom četom zauzećete glavni drum, udarićete zatim u severoistočnom pravcu neprijatelju iza leda i uništite ga. Posle toga se vratite na borbeni položaj puka.«

Pošto je u selu borbena buka u više mahova oživljivala pa se opet stišavala, vraća se oko 21 čas poručnik sa svojom četom i mnoštvom zarobljenika i izveštava o izvršenom zadatku.

U toku noći čuje se po neki pucanj iz puške u selu; inače se sve opet umirilo. Kada je pukovnik sledećeg dana, rano izjutra, budio svog ordonansa, koji je spavao u pred soblju na klipi, lupio je nogom u nešto meko pod klu-pom. Na njegovo ne malo iznenađenje on otkriva jednog sovjetskog vojnika koji je spavao sa svojom puškom u naručju. Straži ispred kuće je izmaklo iz vida kako je jedan zalutali neprijatelj izabrao sebi za sklonište baš borbeni položaj. Radi svog kurioziteta se spominje ova mala epizoda.

U toku dana se i dalje dovode zarobljenici. Kod amba-ra, koji je sa uspehom bio odbranjen, leže šest mrtvih so-vjetskih vojnika, među njima i jedan oficir. Puk ima samo jednog mrtvog i tri ranjena.

Razmatranje ova tri slučaja panike

Ispitivanje prvog slučaja sa teškim protivavionskim vodom dala su sledeći rezultat: jedan top je tri puta pucao, bez ijednog pogotka. Kao razlog za to naveo je nišandžija teško određivanje pravca što je onemogućavalo da se do-voljno prate ciljevi. Drugi top je, već posle prvog pucnja, imao kvar pri punjenju pošto se nije mogla izbaciti čaura od metka a treći uopšte nije mogao da puca, nije se moglo utvrditi zašto.

Topovi su bili tek pre nekoliko dana isporučeni i od-mah dovedeni na položaj. Oni još nisu bili korišćeni za do-voljnu obuku a nisu nikada bili ni rastavljeni. Obe ove stvari bile bi moguće na vatrenom položaju. Zatajivanje topova izazvalo je šok koji je doveo do bekstva posade. Otežavajuća okolnost bila je, takođe, i što postojeće protiv-tenkovske mine nisu postavljene za zaštitu vatre ног položaja a o čijem postojanju komandant puka nije znao. Sud je utvrdio da su se svi prepostavljeni ovoga voda grubo ogrešili o svoje dužnosti u pogledu službene kontrole i od-redio osetne kazne odgovornim starešinama.

To što panika posluga protivtenkovskih topova nije prešla i na delove 683. puka, koji su se nalazili u blizini, prvenstveno je zasluga upornog držanja komandanta bataljona. Osim toga su svi pripadnici puka znali da je zaštita od tenkova relativno dobra u nekom naselju. Najzad kod ljudi je ovladalo, posle kao i pre, osećanje nadmoćnosti, pošto je puk i pored stalnog povlačenja čak i pre nekoliko nedelja uspeo da na svom sektoru jedanput uništi 17 a potom još jedared 31 tenk T-34.

I na desnom krilu glavne borbene linije bilo je došlo do panike, kada se neprijatelj posle pada mraka iznenada pojavio pred položajem njegovog odeljenja. Pokušaj da se neprijatelj odbije lakim mitraljezom nije uspeo usled zastoja u punjenju. Zahvaćeni šokom, pobeglo je na to 6 strelnaca iz odeljenja kod svoga vodnog oficira. Ovaj je uspeo odmah da uguši nastalu paniku i doveo je odeljenje opet na njegov položaj. Istina da se neprijatelj u međuvremenu probio, ali se uspelo, zajedno sa uskoro pridošlim delovima komore 13. čete, da se zaustavi naknadno pridolaženje neprijateljskih pojačanja.

Zatajivanje jednog oružja bilo je, dakle, i u ovom slučaju uzrok za nastanak panike. Na žalost, takvi slučajevi, su učestali, pošto je jedva još bilo dobro obučenih mitraljezaca. Popuna iz domovine dolazila je sve slabije obučena na front usled nedostataka u oružju, municije za vežbanje, a takođe zbog kratkoće vremena. Po pravilu ovde više nije bilo moguće da se nepotpunosti u obuci brzo i temeljno otkloni.

Glasno i trajno vikanje »ura«, koje nije bilo svakodnevno za pripadnike komore, tamna noć i za običnog vojnika nepregledan položaj izazvali su treću paniku. Što se ova nije proširila treba zahvaliti odmah brižljivo preduzetim merama i trenutnom intervencijom komandanta puka. Naročito su bili dobro odabrani položaj komandnog mesta i pripremljeno zatvaranje ulica u selu koje su vodile unazad. Veoma se povoljno ispoljilo što je veza uvek bila nedirnuta. Usled toga su mogli komandant puka i komandant bataljona da održavaju trajnu vezu među sobom i sa svo-

jim oficirima i da se obaveštavaju o situaciji. I, najzad, bilo je od veoma velikog značaja što su oba komandanta mogli lično da intervenišu.

UZROCI PANIKE I MOGUĆNOST ZA NJIHOVO SPREČAVANJE

Kao što se vidi iz navedenih primera, za izbjijanje panike potrebni su izvesni udari ili povodi koji dejstvuju spolja. Za to, na žalost, u ratu postoje bezbrojne mogućnosti, čija skala ide od najjačih stvarnih ugrožavanja sve do običnih obmana čula i pogrešnih opažanja. Ukoliko je ovakav udar manje pripremljen, utoliko on može da bude beznačajni.

No, na postanak i opseg panike utiče i još jedan drugi faktor, naime subjektivna dispozicija vojnikâ. Ukoliko su ovi labilniji, odnosno ukoliko je teren na koji nailazi takav udar više psihološki pripremljen utoliko se jače ispoljava dejstvo panike.

Svaka panika se prema tome zasniva na dva *Uzročna kompleksa*, latentno prisutna, subjektivnu *unutrašnju naklonost* i objektivni *spoljni povod*.

U narednom izlaganju treba prvo da razmotrimo one okolnosti koje — pojedinačno ili više njih — uslovljavaju unutrašnju naklonost, a potom spoljne povode koji stvaraju paniku.

Unutrašnja naklonost

a. — U prvom redu je važan *karakter naroda*. Kao što nas uči istorija ratova, postoje narodi koji oduvek naginju panici, i drugi kod kojih je to redi slučaj. Armija u čijim se redovima nalazi veliki postotak neustrašivih i čvrstih karaktera, koji su u stanju da »u borbi postignu potpunu hladnokrvnost i prirodnu elastičnost duha« (Klauzevic) — slabo će naginjati panici.

Treba se suprotstaviti ovde-onde izraženom mišljenju da visoki stepen civilizacije povećava sklonost ka panici. Englezi su se, na primer, uvek pokazivali kao ljudi koji nipošto ne naginju panici, dok su primitivniji Južni Korejci — bar u prvim godinama korejskog rata — bili vrlo skloni panici. Nemačke trupe su u oba svetska rata bile znatno otpornije protiv dejstva panike, nego li trupe većine njihovih saveznika, čija se civilizacija nalazila na nižem stepenu.

b. — Slab *duh* armije stvara podesno tle za paniku, dok vojska sa dobrim duhom slabije podleže panici. Dobar duh se u prvom redu zasniva na tome da je vojnik prožet opravdanošću vlastite stvari i ubeđenjem u potrebu borbe, i da veruje u mogućnost pobeđe.

U jednom američkom pravilu službe¹⁸⁾ stoji: »Good morale in war time will occur when most citizens are agreed that an enemy is attempting to rob them of their basic human rights« (Dobar moral će u ratu postojati onda, ako većina stanovništva veruje da neprijatelj hoće da je liši njenih osnovnih ljudskih prava).

Odličan borbeni moral, kojim se odlikovao nemački vojnik u I i II svetskom ratu, se zasniva uglavnom na tome, da je on — da li opravdano ili neopravdano, a o tome se ovde ne diskutuje — bio ubeđen da mora braniti svoju domovinu. Ovu tvrdnju dokazuju dokumenti iz toga perioda: oduševljenje s kojim su trupe pošle u rat 1914. godine i borile se, i stotine hiljada dobrovoljaca, koje su pohrlile pod zastavu. U II svetskom ratu nije, doduše, bilo oduševljenja, a bio je i samo neznatan broj dobrovoljaca. Ali, »nemački borbeni duh bio je fantastično dobar«, kaže engleski general Fuler.

Narod i armija Francuske nisu bili u II svetskom ratu ubeđeni u potrebu borbe, odnosno nisu bili u nju potpuno ubeđeni. Radi toga je njihov duh bio »fantastično slab« (Fuler).

¹⁸⁾ *Psychology and Life* (Psihologija i život — EM 426) — za ljudstvo kopnene vojske, ratne mornarice, korpusa mornaričko-desantne pešadije i obalske straže.

Kod Sovjeta se povećala pripravnost za vođenje borbe i otpornost prema panici u onoj meri, ukoliko su postojali ubedljiviji da moraju braniti svoju domovinu od jednog verolomnog agresora i ukoliko je rasla njegova vera u pobedu.

U kolonijalnim ratovima i u vojnim pohodima, koji se mogu smatrati kao takvi, retko se može očekivati odličan borbeni moral.

Osim toga na *duh* povoljno utiče i svest vojnika da pripadaju jednoj dobroj, moderno opremljenoj i obučenoj vojsci. To olakšava prvo stupanje u borbu. Veliku istinu predstavlja izreka jednog starog generala: »Najbolje sredstvo protiv panike su odlični uspesi«.

No, vera u pravednost sopstvene stvari, vera u pobedu i ubeđenje u to da vojnici pripadaju dobro pripremljenim oružanim snagama, pretpostavljaju najvažniji osnov za poverenje vojnika u svoje oficire, kao predstavnike državnog autoriteta. Ako ovo poverenje bude opravdano držanjem oficira u borbi i njihovim znanjem, tada se to odražava u većoj bojnoj gotovosti i dovodi do one dragovoljne, intelligentne i prave vojničke poslušnosti, što predstavlja najefikasnije sredstvo protiv panike.

c. — Dežurne jedinice koje su zbog mnogih kritičnih situacija u ratu protiv SSSR bile sastavljene od lica, koja su se nalazila na dopustu, od pripadnika pozadinskih službi i od drugih vojnika svih robova oružja koji su slučajno stajali na raspolaganju, i koje su potom uskoro bile bacane u borbu, uvek su bile vrlo sklone panici. One su retko bile u stanju da izvrše postavljene im zadatke, jer su se, one većinom već kod prvog jačeg pritiska, bezglavo razbežale i bile uništene. Dešavalo se, da su se sa smanjenom borbenom sposobnošću borili i oni delovi trupa, koji su usled nastalih teških situacija morale da budu izvučene iz organskog sastava svojih jedinica, da bi se odvojeno i pod drugom komandom privremeno borili na nekom drugom mestu.

Najbolju otpornost protiv panike su pokazale čvrsto povezane jedinice, dakle, one koje po svojoj formaciji pri-

padaju jedne drugima, i koje su se srodile na osnovu zajedničke obuke i doživljaja. Vojnici ovakvih jedinica se međusobno poznaju i svesni su da se i u borbi i u nevolji mogu osloniti jedni na druge. Drugarstvo i tradicija nisu nikakve fikcije nego realnosti, koje se na odlučan način odražavaju na bojnu gotovost i na borbeni efekat. Svaka prava jedinica ima svoju vlastitu dušu, koju treba negovati. Ako se, naprotiv, dozvoli da jedna ovakva jedinica »sagori u šljaku« umesto da se ona stalno popunjava, tada se ona tako ubija da se posle jedva može oporaviti. Pošto je to saznanje bilo zanemareno u II svetskom ratu kod nemackih divizija, došlo je do stalnog opadanja njihovog borbenog morala.

Značajno je, nadalje, da je posluga teških oruđa uopšte manje podlegala panici nego odeljenja streljačkih četa. Ovo u pogledu američke pešadije proizlazi iz Maršalove knjige Soldaten im Feuer (Vojnici u vatri). Za nemačku pešadiju važi slično na osnovu mnogobrojnih opisa borbi, kao i na osnovu ličnih zapažanja autora ovog dela. Međusobna saradnja i stalno uzajamno praćenje i pažnja u okviru posluživanja oruđa, prisiljavaju svakog vojnika da bude pribran, jer čak i onaj najplašljiviji ne želi da ispadne kukavica pred svojim drugovima. Već je Cezaru bila poznata ova prirodna nastrojenost ljudi kao i važnost uzajamnog nadzora. Stoga on primećuje prilikom postrojavanja za smotru svojih jedinica kod Alezie: »Čitava vojska je bila svedok bitke te nijedno pohvalno ili pokudno delo nije moglo ostati nezapaženo.«

Naprotiv, brojčano jaka streljačka odeljenja i rastrešite streljačke linije omogućuju pojedinom vojniku da se pritaji. Obustavljanje gađanja predstavlja jedno ovakvo izneverivanje. Sledeći oblik zatajivanja predstavljalo bi vrlo često »nestajanje iz trupe« ili »rasturanje trupe«. U iste komplekse spada takođe i deo takozvanog »duha Mažino-linije« kome je podlegla francuska armija 1940. godine. Vojnici koji su imali da se bore u međuprostorima, koji su bili izgrađeni samo u tipu poljske fortifikacije, često su se zavlačili u sigurnije betonske položaje, te su na

taj način doveli u pitanje celokupnu odbranu. Već je Fric Henig tvrdio u vezi sa događajima u klancu Mans, kao i u vezi sa »nestalima«: »Svi su pokazali svoje ljudske slabosti time što su podlegli zamamljivom pozivu koji dolazi od strane šume, koja pruža zaštitu.«

Stoga je važno da se, na osnovu gore navedenih činjenica, organizacija, naoružanje i način borbe streljačkih četa podese za pravo zajedničko sadejstvo unutar pojedinih streljačkih odeljenja.

d. — Nedovoljna obuka vojnika i oficira predstavlja, kao što sam već spomenuo na raznim mestima, sledeći unutrašnji razlog, koji omogućuje nastupanje panike.

Kod Gravelota za paničnu atmosferu u klancu Mans je, u prvom redu, bio kriv slab srednji starešinski kadar koji nije posvetio dovoljnu pažnju tačnom izviđanju zemljišta i borbenog položaja.

Kod Gaajten-Gumbinena je slika bitke sa nevidljivim ruskim braniocem bila toliko drukčija nego na vežbama u mirno doba, da nije bilo moguće suprotstaviti se dovoljno efikasno dejstvu neprijateljskog oružja. Posledice su bile nesigurnost i dvoumljenje kod trupa, čime je psihološki bio pripremljen teren za paniku, za čije su izbijanje bili dovoljni i najmanji povodi.

Primer Zeljonaje i mnogi drugi primeri, iz oba svetska rata, ukazuju na to da slabo rukovanje oružjem predstavlja unutrašnji uzrok za jaku naklonjenost panici.

Zbog labilnog stanja u koje, više ili manje dospeva svaka trupa u smrtnoj zoni bitke, a čemu se vojnici mogu suprotstaviti jedino angažovanjem svih svojih moralnih i telesnih snaga, mogu se celishodno kretanje po zemljištu, pravilno zauzimanje položaja i rukovanja sa oružjem i sigurno rukovanje sa komplikovanim nišanskim spravama, ukratko besprekorno savlađivanje svih borbenih radnji očekivati samo onda, ako su sve ove radnje dobro uvežbane. One moraju ući svakom vojniku u krv tako da ih on može i u slučaju podsvesnog delovanja, takođe, i automatski da izvršava. Stoga se ni ubuduće neće nijedna armija moći odreći solidno izvedene borbene obuke. Svakako, da

to nema ničeg zajedničkog sa formalnim egzercirom u dvo-rištu kasarne i sa paradnom upotrebom oružja, osnovnim zahtevima iz ere zatvorenih borbenih formacija.

Osim zanatsko-tehničke rutine i taktički osnovni pojmovi moraju, takođe, da postanu jasna duhovna svojina svakog pojedinog vojnika. Kod običnog vojnika je pri tome štetna svaka komplikovanost. Odbrana znači da se dodeljeni položaj mora braniti »do poslednjeg čoveka i do poslednjeg metka«. U napadu se mora postići određeni cilj napada. Ako se to pokaže nemogućim, zbog neprijateljevog protivdejstva, tada treba putem odbrane zadržati u rukama zauzeto zemljište. Položaj sme da se napusti samo na osnovu primljene zapovesti. Od trupe, kojoj ovi pojmovi nisu razumljivi, samo po sebi se ne može očekivati da će ona smatrati kao neuspeh povlačenje bez zapovesti ili čak i samo bezglavo bekstvo.

Zbog toga što im je pojam odbrane bio nejasan dolazilo je, na primer, u jesen 1944. godine kod mađarskih bataljona, koji su se nalazili pod komandom autora, uvek do toga da su se oni već i pri najslabijoj vatri povlačili sa svojih odbrambenih položaja prema pozadini, da bi na taj način »izbegli« vatru. Da je trebalo da se od nje zaštite i na koji način, to im je bilo više-manje nepoznato.

Za vojničkog komandanta uvežbana šema komandovanja predstavlja psihološki oklop, koji treba da zaštitи njegove odluke i reči, koje treba da ispune ovu šemu, od duševnih potresa borbe.

No, ipak ni najbolje izvedena obuka nije u stanju da zaštiti vojnika od dejstva psihičkih potresa, ako *vaspitanje vojnika*, koje se bavi jačanjem njegove volje i duševne snage, nije takođe postiglo visoki stepen. Vaspitanje i obuka su dve komponente, koje se dopunjuju i koje stoga idu zajedno.

Svakako bi bila iluzija ako se očekuje da je moguće vojnika potpuno vaspitati u toku njegovog vojnog roka službe. Otkako su ratovi postali totalni, obuhvataju oni totalno i čoveka te mu i daju duhovno-politički žig, iako samo u konvencionalnom partijsko-političkom smislu.

Stoga je jedva moguće nadoknaditi u trupi ono što je propušteno da se učini u pogledu vaspitanja u okviru porodice, za vreme školovanja, a potom i od političkih organa zajednice. U trupi će biti potrebno da se ograniči na čisto vojničku stranu vaspitnog problema, što, uglavnom, obuhvata stegu ljudi, dakle, disciplinu.

Ako s tim u vezi govorimo o disciplini, tada ne mislimo na spoljni lik »krute« trupe nego na njen unutrašnji sadržaj, koji sačinjava svaka »uvek spremna i intelligentna a ipak vojnička poslušnost«. Najvažniji zadatak vaspitanja sastoji se u tome da se u vojniku razbudi smisao za neminovnu potrebu poslušnosti i da mu se to utuvi u glavu kao nešto što je samo po sebi razumljivo, isto tako kao što je to i tehnički borbeni dril.

S druge strane treba takođe jasno reći da i u najboljoj trupi ima vojnika, koji slušaju samo na silu i da se »na pragu smrti« najbolje namere većine ljudi ruše kao kuće od karata. Stoga će se u teškim situacijama naići na dobrovoljnu poslušnost još samo kod manjeg broja ljudi: većina sluša stoga što je strogom vežbom ulivena poslušnost postala običajem i što je strah od kazne jači od straha od neprijateljskog metka. A gde se ipak ovaj poslednji pokaže jačim, tu treba preduzeti drakonske mere. Oficirima se u tu svrhu ne smeju oduzeti pravne mogućnosti za njihovu primenu.

Gotovo legendarna gvozdena disciplina ruskih vojnika nije bila nikakva neobjasnjava zagonetka. Njegova se poslušnost zasnivala, na odlučujući način, na tome što je on osećao da se stalno nalazi pod nadzorom sa »pištoljem na leđima« i da njegovo popuštanje donosi ne samo za njega, nego i za pripadnike njegove porodice ozbiljne posledice.

Vrlo je mnogo američkih vojnika, u Koreji dezertiralo — 46 000 u prve dve i po godine — a od onih koji su se nalazili na frontu obolelo je u početku više od jedne trećine od »frontovske neuroze«. Tek pošto slučajevi živčanog sloma nisu više bili lečeni u bolnicama u dalekoj pozadini nego na frontu, pošto su simulanti i zabušanti bili podvrg-

nuti egzemplarno strogim kaznama, vojna stega se popravila brzo i u velikoj meri.

Od svih mera predostrožnosti protiv panike najveću važnost imaju disciplina i bezuslovna poslušnost. »Svako ratno istorijsko razmatranje sa gledišta sadašnjice, kao i sa gledišta bliže i dalje prošlosti, uči nas da je u ratu protivnik jače discipline pokazao uvek veću čvrstinu, da je izvršio veća dela i da je na taj način pobedama ovenčao svoje zastave.«

S druge strane treba prema zahtevu za bezuslovnom poslušnošću vojnika postaviti najviši stepen svesti o odgovornosti svakog vojnog komandanta. Nikada se nisu morale da izvrše zapovesti, koje su imale jasno izraženi nezakoniti karakter. No moraju se takođe isključiti i očito besmislene i neizvodljive zapovesti. Naravno da je teško a često i nemoguće da se jasno razdvoje pojmovi »besmisleno« i »neizvodljivo«. To se mora prepustiti komandantu i njemu treba pokloniti puno poverenje. Osim toga komandantu pripadaju i »reči upravljenje prema gore«, koje ga ovlašćuju i obavezuju »da se bori svom snagom svoga srca, kao na bojištu, za od boga dato pravo za snošenje odgovornosti i za svoju duševnu slobodu«¹⁹⁾. Ovo odlično delo, iz koga je izvađen ovaj citat, može se naročito preporučiti. A kada je potom pala odluka od strane prepostavljenog komandanta, tada može važiti još samo princip »bezuslovne poslušnosti«.

e. — Važnost *naoružanja i opreme vojske* smo takođe već jednom dotakli. Saznanje da se raspolaže lošim oružjem deluje deprimirajuće i podstiče naklonost ka panici. Naprotiv dobro oružje pojačava osećaj pouzdanja i sigurnosti.

Moderno naoružanje nemačke vojske u prvoj godini II svetskog rata je bilo uzrok za često izbijanje panike kod protivnika. Kasnije je nadmoćni ruski tenk T-34, kome se u prvo vreme osim protivavionskog topa kalibra 88 mm

¹⁹⁾ »Wehr-wissenschaftliche Rundschau«, sveska 3/1954, Hans Doerr: *Truppenführung und Feldherr* (Komandovanje sa trupama i vojskovoda).

nije moglo suprotstaviti nijedno drugo protivtenkovsko oružje — bio uzrok za često izbijanje panike na nemačkoj strani. Prikladnost celokupnog ruskog naoružanja za zimske prilike — ruski tenkovi su bili sposobni za pokret i pri najvećim hladnoćama dok je masa nemačkih motornih vozila zatajila — doprinela je 1941. godine znatno nemačkim zimskim panikama, a time i preokretu ratne situacije.

Dakako, da se faktor »naoružanja i oprema« ne sme preceniti ako se i ostali faktori pokažu kao neotporni i slabici. U Koreji »brojna nadmoćnost Kineza nije ni izdaleka bila tako velika kako se to tvrdilo. Prema najmanje 150 000 gotovo bez iznimke odlično opremljenih vojnika borbenih snaga Ujedinjenih nacija, koje su pored toga raspolagale sa ogromnom vazdušnom nadmoćnošću, stajalo je ne više od 200 000 do 250 000 slabo naoružanih crvenih Kineza. Pri ovakovom odnosu snaga bilo je moguće, bez dajnjeg da se organizuje sigurna odbrana«²⁰⁾). Stoga turski kritičar smatra nerazumljivim da je tako brzo došlo do sloma čitave armije izuzev kod turske brigade.

f. — Zamor kao latentni uzrok panike je već odbijen kao neodgovarajući, jer je takvo stanje u ratu normalno. To je moguće savladati čvrstom voljom, osobinom koju treba naročito zahtevati od oficira. Stoga se ne može odobriti stanovište Pfila i Hesea, kada oni za mnoge slučajeve panike svaljuju odgovornost na zamor kod trupe, iako oni to ne smatraju jedinim faktorom.

S druge strane, ima slučajeva kada se zamor poveća do potpune *iscrpljenosti* i kada ova zahvati i komandni kadar. Ovakvo stanje predstavlja, naravno, vrlo povoljan teren za paniku. Pored neobično velikih telesnih opterećenja, u prvom redu nenormalne metereološke prilike, kao prevelika hladnoća, dovode do stanja letargične *iscrpljenosti*, a potom i do panike u obliku obamrlosti. Ravnodušnost prema svim drugim spoljnim zbivanjima postaje veća od straha pred smrću. »Bolji je strašan kraj nego beskrajni

²⁰⁾ »Nation Europa«, sv. 2/1951.: *Korea, die Türken und wir* (Koreja, Turci i mi).

strah«. Jedan primer iz zimskih borbi 1941/42. god. pri hladnoći od 50° neka posluži kao objašnjenje ovakvog stanja:

»U streljačkom rovu glavne borbene linije (duboki jarak železničkog nasipa) stoje dobro zaklonjene dnevne straže i vrše osmatranje i osiguranje prema ivici šume, koja je udaljena samo 50 metara.

Izlazi sunce u punom sjaju i — odjednom odzvanja prasak pušaka iz svih krošnji iz šume koja se nalazi prema nama.

Zaboga? Šta je to? Sastvom blizu nas već vidimo nesreću. Svi stražari, koji su se nalazili u jarku punom snega, na čitavom rejonu nekadašnje 11. čete, leže na dnu jarka pogodeni metkom u glavu koji su ispaljeni iz krošnji jela u koje su se noću bili čvrsto privežali Rusi (Mongoli)«.

U isto vreme je započeo ruski napad u obliku klina prema železničkom nasipu.

»Većinu posade u rejonu 11. čete, koja je bila skrpljena iz pet jedinica, obuzela je panika zbog događaja u jarku, gde su straže bile pobijene mećima u glavu. Zima i strah su delovali tako da su ljudi prosto postali paralizovani, te su u svojim snežnim zaklonima pokriveni šatorskim krilima, stajali neaktivni, neodlučni, prestravljeni i spremni da bez odbrane podu u smrt, koju bi im naneo nemilosrdni neprijatelj. Ovo je bio veliki nedostatak, kod ljudi, kod kojih je bio prepregnut luk njihove duševne čvrstine. Dobronamerno nagovaranje nije ništa pomagalo. Ljudi su u mene buljili odsutni duhom, puni straha i napola ludi.

Radilo se o sekundima i mi bismo svi propali. Sve nas je bio spasao samo grubi, gotovo brutalni postupak, koji je bio primjenjen da bi se ljudi urazumili.«²¹⁾

g. — Kao poslednji unutrašnji razlog koji doprinosi izbijanju panike može se navesti strah od poznate *brutalnosti dotičnog protivnika*.

Okrutnost Mongola Džingis-kana i njegovih naslednika još pre početka bitke izaziva jezu i stravu kod napadnutih vojski. Bezobzirni način ratovanja Rusa, kao i jeziv postupak koji se mogao očekivati u slučaju pada u njihovo ropstvo doveli su u II svetskom ratu u nekim slučajevima do toga da su neke manje nemačke jedinice u bekstvu napuštale svoje položaje, kada su mislile da su došle u bezi-

²¹⁾ Časopis »Alte Kameraden« (Stari drugovi), sveska 4/1954.: Otto Lais: Die 215. Inf. Div. bei Polistij (215. pešadijska divizija kod Polistija).

zlagnu situaciju. Pa i mnogobrojne panike kod trupa Ujedinjenih nacija u Koreji su gotovo uvek imale kao razlog strah da se ne padne u ruke brutalnog protivnika.

Spoljni povodi

a. Sva stvarna i navodna ugrožavanja, bez obzira na to da li su ona jaka, slaba ili se zasnivaju na čistoj čulnoj obmani dovode konačno do panike samo onda ako se dešavaju iznenadno. Ako se ovaj događaj ne desi neočekivano, tada to, doduše, može da izazove strah ali redovito ne dovodi do psihološkog potresa. Stoga faktor *iznenadenja* igra odlučnu ulogu kod svakog spoljnog povoda.

b. *Stvarna ugrožavanja* su ponajčešća pa njima treba posvetiti najveću pažnju. Do njih može doći usled neprijateljskog destva ili zbog sopstvene greške. Ovo poslednje može imati svoj uzrok u nemarnosti ili u nemarnom kršenju discipline.

Iznenadni protivnapadi Francuza u klancu Mans kod Gravelota doveli su kod Nemaca do panike. Kod Gavajten-Gumbinena je neočekivano jaka vatra nevidljivog protivnika prvo dovela do sloma nerava najplašljivijih lica, zbog čega su ona pobegla potpuno prestrašena. Kao što nam je poznato, strah je prelazan, pa je on prešao i na mnoge druge vojнике, a među njima i na takve koji su se rado prepustili da ih »bujica ponese sobom«. Godine 1940. su munjeviti i uporno zadavani udarci nemačkih oklopnih snaga, vazduhoplovstva i drugih jedinica — što se inače nije smatralo mogućim da se izvede — izazvali kod Francuza, koji su i onako bili zadojeni slabim duhom, takav strah i zaprepašćenje da su oni često napuštali svoje položaje u bezglavom bekstvu i bez stvarne potrebe. Vrlo je verovatna pretpostavka kod Cindongni (Chindongni) da su samo nezнатне snage crvenih izviđačkih trupa, koje su se bile probile — autoru je ovaj način borbe crvenih poznat iz sopstvenog iskustva — bile povod što su pripadnici 27. američkog pešadijskog puka stupili u međusobnu krvavu borbu.

Neprijatelj može, dakle, da bude vrlo opasan u nepoznatom času, na neslućenom mestu, iz neočekivanog prav-

ca i sa nepredviđeno snažnim napadom svojom vatrom ili samo svojom pojavom na mestu događaja.

I oružja nove vrste i nepoznati borbeni postupci deluju kao iznenadeњe te su u stanju da izazovu snažne potrese. Prva gađanja zrnima sa bojnim otrovima i tenkovi u I svetskom ratu, gađanje na rikošet nemačke artiljerije, pojava nemačkih aviona »štuka« i ruski tenkovi tipa T-34, koji se u početku gađanjem nisu mogli da unište, u II svetskom ratu predstavljaju primere novih borbenih sredstava, koji su ponovo izazvali ozbiljne panike.

Otkazivanje sopstvenog oružja je u slučaju kod Zeljona je bio spoljni povod za dve panike. Namerni nepropisni postupak je bio dostavljanje »zapovesti«, koja nije bila nikada izdata, što je južno od Zaporožja dovelo do panike. Zbog nemarnog i pogrešnog držanja mnogih komandanata, došlo je u klancu Mans kod nemačkih trupa do međusobnog puškaranja i do panike.

c. Uzvik »Japanci«, kao posledica čulne obmane, bio je dovoljan, da 1904. godine natera jednu čitavu rusku streljačku brigadu, koja se nalazila mnogo kilometara daleko iza fronta na odmoru, da se dâ u divlje bekstvo. Ako trezveno razmotrimo situacije kod drugih panika »stvarne« opasnosti bile su tako neznatne, da bi ih isto tako mogli uvrstiti u rubriku »navodne opasnosti čulne obmane i kriva zapažanja«.

d. Nastojanja koja idu za tim da što više isključe spoljne povode su stoga identična sa borbom protiv »iznenadeњa«. Najvažnija sredstva za to su opsežno izviđanje i stalno osiguranje. Najstrože sprovodenje ovih mera, koje se već i za vreme obuke ne mogu u dovoljnoj meri uvežbavati, mora stoga biti jedan od najvažnijih zadataka i neminovna dužnost svake trupe.

S druge strane, iskustvo nas uči da pre dolaženja u dodir sa neprijateljem, većinom vlada prilično neizvesnost i da u toku borbe dolazi malo vesti do komandanta. »Stoga u pokretnom ratu male jedinice moraju uvek biti spremne na to da će se morati boriti bez poznavanja situacije ni na

sopstvenoj ni na neprijateljskoj strani.²²⁾ Njihov je zadatak, kako kaže Lidel Hart, da se obaviju tamom, da se kreću i da se sukobe sa neprijateljem. Ovo staro iskustvo se potvrdilo u II svetskom ratu a ponovilo u Koreji i u Indokini. Stoga neće biti moguće ni u buduće na zadovoljavajući način isključiti iznenađenja kao uzroke za izbijanje panike. Bilo bi nerealno ako bi se i očekivalo nešto drugo.

Primer Zeljonaje trebalo bi da nam i nadalje pokazuje s kakvim se tehničkim i taktičkim mogućnostima moglo onde sprečiti dejstvo nastalih »spoljnih povoda« i na koji je način postupljeno protiv njih u akutnoj situaciji. Na taj način je bilo moguće da se spreči — možda veliki — slom. S obzirom na neograničeno mnogo mogućnosti, koje su u stanju da izazovu paniku, ne može naravno postojati nikakva šema, koja bi odgovarala za sve slučajeve.

Radi toga je najvažnije da je svima oficirima i nižem komandnom kadru poznat fenomen »panika« i da se oni s njim upoznaju već u toku obuke. Oni moraju biti svesni toga da je u prvom redu u njihovom sopstvenom interesu i da je jedna od njihovih najvažnijih dužnosti da se stalno bave mogućnostima prema predostrožnim merama i da svako izbijanje panike odmah i najenergičnije suzbijaju. Pored toga moraju znati da se u kritičnom momentu nađu na odlučujućem mestu, što predstavlja bitnu sposobnost za veština komandovanja trupom na bojištu.

Panika kao cilj borbe

»Ovo je suština celishodne ratne istorije u pogledu problema panike do čega sam došao na osnovu svojih studija. Cilj ratovanja mora biti da se panika kod neprijatelja izazove i da se spreči u sopstvenim redovima.²³⁾

²²⁾ Georges C. Marshall: *Infanterie im Kampf* (Pešadija u borbi), izdanje Ludwig Vöggenreither, Potsdam 1936. Ovo je delo objavljeno 1940. god. kao dodatak Pešadijsko-artiljerijskom glasniku (sv. 43). — Prim. red.

²³⁾ »Wehr-wissenschaftliche Rundschau«, sveska 10/1952.: divizijski pukovnik Eugen Birher, Arau: *Zeitgeist und Wehrgeist* (Duh vremena i vojni duh).

Sadržaj dosadašnjih razmatranja se sastojao u tome da se pokaže na koji se način može sprečiti i kako ugušiti nastala panika. U narednim izlaganjima treba da se razmotri kako se mogu smanjiti bojna gotovost neprijatelja, sputati njegove moralne snage u borbi i izazvati panika.

Pre više od 3000 godina je Gideon usmerio svoj borbeni plan protiv Miđana na to da kod njih izazove metež i užas, da bi na taj način odneo pobedu nad daleko nadmoćnjim neprijateljem. Rimske vojskovođe Publike Kornelije Spicic i Gaj Julije Cezar su bili majstori za primenu psiholoških borbenih sredstava. Okrutno ratovanje Džingis-Kana i njegovih naslednika u krajnjoj liniji imalo je za cilj da se kod naroda, koji je trebalo napasti, već unapred izazove strah kako bi se na taj način ukočila ili barem smanjila njihova otporna snaga. Izgleda, da azijska brutalnost teži za ovim ciljem sve i do danas.

Verovatno je u I svetskom ratu pri upotrebi bojnih otrova prvenstvena namera bila u tome da se pored stvarnog dejstva izazovu moralno dejstvo i panika. Ova je namera bila jasna, jer su pri povlačenju bile ostavljane tablice sa natpisom »zaraženo«, a da hemijska borbena sredstva uopšte nisu bila upotrebljena. Verovatno su i Englezi prilikom prve masovne upotrebe tenkova 1917. god. kod Kam-brea imali nameru da izazovu paniku.

U II svetskom ratu je svesno pokušano da se načinom na koji su upotrebljeni nemačko ratno vazduhoplovstvo i oklopne snage kao i pomoću propagandnih borbenih sredstava, oslabe moralne snage neprijatelja i da se izazove panika. Ova namera se pokazala naročito korisnom u ratu na zapadu 1940. god. čiji su brzi tok uglavnom omogućile bezbrojne panike protivnika. Koliko je mnogo nemačko ratno vazduhoplovstvo računalo sa faktorom »panike« pokazuje činjenica da su avioni tipa Ju-87 bili u početku opremljeni sirenama, čije je urlanje trebalo moralno da dejstvuje na napadnutog protivnika. A kada su sirene morale iz tehničkih razloga da se odstrane, fijuk elisa sa prevelikom tužnjom a u prvom redu i samo obrušavanje aviona još uvek su vršili dovoljno moralno dejstvo koje je redovno znatno

premašivalo stvarno dejstvo. Pri forsiranju reke Meze u maju 1940. godine Hitler je u štabu armijske grupe maršala Rundšteta izjavio da bi ratno vazduhoplovstvo trebalo radi izazivanja panika da upotrebljava bombe koje urlaju.

Saveznici su u proleće 1942. godine počeli sa bombardovanjem područja »čiji je cilj bio (kako je to bilo utvrđeno na konferenciji u Kapablanki), da se podrije moral nemačkog naroda«. Načelo da prvenstveno treba moralno dejstvovati na civilno stanovništvo sa ciljem slamanja otporne snage izazivanjem paničnog zaprepašćenja istakao je već italijanski general Duet, koji je 1929. god. objavio svoju doktrinu o odlučujućoj ulozi ratnog vazduhoplovstva u ratu i o prednostima vazdušnog rata.

Pošto je to vrlo važno treba na ovom mestu dodati da se u odnosu na nemačko stanovništvo Duetova očekivanja nisu ispunila. Bez formiranja u vojne jedinice i bez pretvodne obuke nemačko stanovništvo je pokazalo uzornu disciplinu i nije podleglo panici. Čini se da je na taj način pružen dokaz da za sprovođenje discipline nisu neophodne blisko povezane jedinice i da nije potrebno ni da se disciplina isteruje pomoću drila u obliku obuke. Razboritost ljudi i svesnost da se nalaze pod stalnom oštrom kontrolom javnih organa bili su dovoljni za održavanje morala. Odatle je moguće izvući kao sledeći zaključak da disciplina jedne armije koja se zasniva na milicijskom sistemu može biti isto tako dobra kao i disciplina neke stajaće vojske, ukoliko postoje spomenuti preduslovi.

Mine opremljene tempirnim upaljačima i upaljačima na potres, koje su 1941. god. Rusi ostavljali za sobom, većinom u gradovima koje su evakuisali, trebalo je da poljujaju borbeni moral nemačkih trupa, a time i da povećaju njihovu sklonost ka panici.

Od nemačkih vojskovođa treba naročito spomenuti feldmaršala Romela, iz čijih se postupaka često nazire namera da se pored materijalnog postigne i veliko moralno dejstvo, kako bi se na taj način izazvala panika.

Pošto je svaka panika u stanju da višestruko poveća stvarno dejstvo sopstvenog oružja i da smanji sopstvene

gubitke trebalo bi kod svakog plana borbe ili bitke voditi računa o mogućnostima za izazivanje panike. U ratu se to može očekivati samo onda, ako su se svi komandanti još za vreme mira sasvim upoznali sa ovim fenomenom i ako se s njim stalno bave u toku obuke. Pošto dalje *iznenadenje* stvara svaku paniku to problem kako iznenaditi protivnika dobija najveću važnost a to važi od najvišeg strategijskog nivoa pa sve do najmanje taktičke jedinice. »Iznenadenje predstavlja ključ pobede i najvažniji preduslov za ma kakav uspeh.«²²⁾

Zaključak

Ne može se u jednom srazmerno kratkom članku iscrpno razraditi tema o panici u borbi. Za to bi ovaj rad trebalo da bude daleko veći. Autor se morao ograničiti na to da pruži samo jedan pregled. Ovaj pregled bi mogao biti dovoljan da oficire — i to naročito one koji imaju malo ratnog iskustva — upozna sa jednim fenomenom koji je, i pored svoje važnosti, nedovoljno razrađen u službenim pravilima i u stručnoj literaturi.

Na početku ovog članka je pokazano koliko je u velikoj meri u ratnoj istoriji pridavana važnost panici kao odlučujućem faktoru u bici a često i u vojnem pohodu, i da se ta važnost nije smanjila ni do današnjeg vremena. »Pošto se danas strah pred budućim ratom nadvio nad svet kao tamni oblak, a uloga — i u običnom svagdašnjem životu — takozvane panike postaje sve značajnijom u ratu, to bismo hteli da ukažemo samo na to da su većinom ili uvek panike bile te koje su donosile odluke u borbi.«²³⁾

Vojnička panika predstavlja, kako smo to nadalje videli, jedan fizički i disciplinski, dakle, *ljudski problem*, te je ona stoga — u suprotnosti sa promenama u strategiji i taktici koje uslovljava tehnički razvoj — *vremenski neograničena*, s obzirom na oblike u kojima se ona pojavljuje

²²⁾ Ibid.

²³⁾ Ibid.

i dejstvuje. Pošto je ona u najužem odnosu sa duševnom i svesnom bojnom gotovošću vojnika trebalo je razmotriti sve faktore koji su u stanju da utiču na jačanje ili slabljenje vojničkog morala. Zbog odlučnog uticaja, koji ovi faktori vrše na borbenu vrednost trupa, odgovorne državne ustanove ne bi trebalo da im pridaju manju pažnju nego tehničkim pitanjima organizacije i opreme, jer će i najbolja materijalna oprema neke trupe biti od slabog ili nikakvog dejstva, ako je duh ove trupe slab. Zato danas uobičajeno preveliko naglašavanje važnosti materijalnih faktora krije u sebi znatne opasnosti.

Ako u borbi neke trupe popuste, što se na pragu smrti lako može dogoditi uprkos najboljem naoružanju, obuke i iskustvu i uprkos njihovog dobrog duha i uopšte visoke bojne gotovosti, onda kao poslednje sredstvo ne preostaje ništa drugo nego da se poslušnost iznudi silom. To je uvek bilo tako, a neće ni u buduće biti drugačije. Oficiri moraju da budu sposobni i da budu ovlašćeni da održavaju disciplinu svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju, a u zadatke društveno-političkog i vojničkog vaspitanja spada buđenje razumevanja da i najgrublje mere mogu postati potrebne. Jer, u krajnjoj liniji, samo stroga disciplina svakog pojedinca i oštra disciplina trupe su u stanju da savladaju taj fenomen — paniku. To je iskustvo koje su potvrdili poslednji ratovi.

Bezuslovna poslušnost i dobra disciplina uopšte nisu u suprotnosti sa demokratskim principima zapadnog sveta. 26. jula 1946. god. je, na primer, izjavio engleski feldmarsal lord Montgomeri: »Treba da je jasno da armija ne predstavlja skup individua, nego da je ona borbeno oružje koje disciplina odlikuje i koje kontrolišu starešine. Bit demokratije je sloboda, a bit armije je disciplina! Armija bi izneverila naciju ako se ona sama ne bi navikla na to da smesta izvršava dobivene zapovesti.«

Dr Džon Dolard

STRAH U BICI*)

ZAHVALNOST

Ova studija o strahu i hrabrosti u uslovima borbe stvorena je zahvaljujući, pre svega, razumevanju 300 veterana brigade »Abraham Linkoln«, od kojih je svaki utrošio bar pet časova na popunjavanju jednog teškog upitnika, zatim Jelskom univerzitetu i Rokfelerovoj fondaciji, koji su pružali obimnu administrativnu i finansijsku pomoć, i mnogim neimenovanim prijateljima koji su pomogli svojom diskusijom i radom. Ovaj istraživački posao nije obavljan po uputstvima Ministarstva rata, već s nadom da bi ovi rezultati mogli imati vojne vrednosti.

GRUPA OD 300 VETERANA

Kada je, pre 18 meseci, počeo rad na ovoj studiji, teško je bilo pronaći pešake sa borbenim iskustvom. Avioni za obrušavanje, munjeviti rat i savremeni tenkovi toliko su promenili borbene uslove od 1918. godine da su iskustva veteran I svetskog rata bila gotovo nekorisna. Ovaj pokушaj zahtevao je ljude koji raspolažu iskustvom stečenim u savremenim borbenim uslovima i našao ih je u pripadnicima brigade »Abraham Linkoln«, Amerikancima

*) John Dollard, Ph. D: *Fear in battle*, Washington, The Infantry Journal, 1944. Redigovao prema originalu Milorad M. Damjanović.

koji su služili kao dobrovoljci u španskom građanskom ratu i koji su bili spremni za saradnju. Njihovo učešće u ovom opitu stajalo ih je mnogo dobrovoljno datog vremena i uloženog truda.

Pripadnici ove grupe razlikovali su se po dobu strosti, socijalnom položaju i političkom uverenju. Zajednička im je bila svest da se, stupanjem u dobrovoljce, bore za demokratiju. Uzeti iz raznih delova američke armije, pod uticajem stečenog iskustva, svi su postali prekaljeni vojnici, a vojnici svih armija imaju mnogo zajedničkog. Pošto su borbeni uslovi slični, vojnici koji vode ratove stiču ista iskustva. Tvrđenja ovih vojnika izgledaju razumna i vojnička.

Tipičan davalac ovih obaveštenja bio je vojnik strelac, podoficir, po američkim vojnim merilima slabo izvežban, ranjenik. Svi posmatrači se, izgleda, slažu u tome da je dotični bio žilav borac.

Ova studija odnosi se samo na vojničko iskustvo davalaca obaveštenja i nije slika njihovih političkih pogleda.

NALAZI — UKRATKO

1) Strah koristi vojniku kad ga nagoni da bolje uči na obuci i smišljeno postupi u bici.

2) Najobičniji simptomi straha bili su: lutanje srca i ubrzan puls, zategnutost mišića, utučenost, suva usta i grlo, drhtavica, znojenje. Nekontrolisano vršenje nužde ređe se dešavalo.

3) Sedmorica od deset ljudi izjavili su da su osećali strah kad su išli u prvu akciju.

4) Strah se najjače oseća pred samu akciju.

5) Šezdeset četvorica odsto su se složili u izjavama da su se sve manje bojali ukoliko su više puta išli u akciju.

6) Strah od »biti kukavica« smanjio se ubrzo posle prve akcije.

7) Rane od kojih su se najviše plašili jesu povrede stomaka, očiju, mozga i polnih organa.

8) Vrste oruđa od kojih su se najviše plašili bile su bombe, mine iz bacača, artiljerijske granate, bajonet, nož i dum-dum meci.

9) Strah od bombi usredsređen je na zvuk bombe koja pada i na njen tresak pri rasprskavanju.

10) Glad, žđ, umor, nepoznavanje planova i nezauzetost poslom povećavaju opasnost od straha.

11) Osam od deset ljudi kažu da je bolje priznati postojanje straha i pre bitke o njemu *otvoreno* razgovarati.

12) Sedamdeset petorica od stotine smatraju da u bici sva ispoljavanja straha treba obuzdavati.

13) Sa iskusnima koji popuste treba blago postupati, deztertere streljati a neiskusne primorati da ostanu i čuju »muziku bitke«.

14) Najvažniji činioci za obuzdavanje straha su odaност stvari za koju se bori, rukovodstvo, obuka i materijalna sredstva.

15) Samo jedan čovek od četvorice smatrao je da osećanje fatalizma ili vere u sreću ima veliki značaj za podnošenje straha.

16) Veterani kažu da biti zapošljen znači manje se bojati. »Kad je osećanje straha jako, koncentrisati pažnju na posao koji radiš!«

17) Pomisao da se i neprijatelj boji isto toliko koliko i ti pomaže pri obuzdavanju straha.

18) Osmorica od deset ljudi smatraju da je mržnja značajna komponenta dobrog vojnika, ali mržnja prema neprijateljevim ciljevima borbe, a ne prema neprijatelju lično.

19) Strah može da podstiče vojnika da se bori češće i bolje ako opasnost kojoj je lično izložen istovremeno predstavlja i opasnost za jedinicu i ciljeve borbe.

20) Najbolja disciplina zasniva se na dragovoljnem prihvatanju naređenja koja izdaju odlučni i obučeni ljudi.

I DEO

NEKOLIKO ČINJENICA O STRAHU

Strah je jak podsticaj koji se stiče, i normalna reakcija na opasnost. U nekim okolnostima i u izvesnoj meri on je koristan a u nekim opasan.

STRAH JE NORMALNA POJAVA

Strah je normalno osećanje u bici. Iskusni ljudi ga priznaju i ne stide ga se. Sedamdeset četvorica odsto naših davalaca obaveštenja izjavili su da su se bojali u prvoj akciji. Izgleda da su se mnogi takođe bojali i u kasnjim.

Iako je strah jako reagovanje, on ne treba da bude odlučujući za ponašanje. Osamdeset petorica odsto su rekli da je bilo situacija kada su se mnogo bojali, a ipak su išli napred.

Strah je koristan zato što primorava ljude na obazrivost kad se nalaze pod dejstvom vatre. Razlika između heroja i neobazrivog čoveka je često vrlo malena. Ali strah može da odvede i u preteranu obazrivost. Pedeset devetorica odsto veterana izjavili su da su u izvesnim prilikama bili suviše obazrivi i da im je strah tada umanjio aktivnost.

Čak ni trenutna panika nije izuzetna pojava. Šezdeset jedan odsto izjavili su da su »trenutno« gubili glavu, nisu se mogli obuzdati i da su bili nekorisni kao borci.

Izgleda da je ispravan zaključak da se ne treba sramiti što se oseća strah. Niko ne treba da misli da je on »jedini koji se boji«.

SAMO MALI BROJ LJUDI NIJE SE BOJAO...

...kad je prvi put išao u akciju

PITANJE: »Da li ste osećali strah kad ste prvi put išli u akciju?«

Procenat odgovora

Osećalo je strah

74%

Nije osećalo strah

26%

A MNOGI SU I DALJE OSEĆALI STRAH

kad su i docnije išli u akcije

PITANJE: »Ako ste učestvovali u više akcija, da li ste osećali strah kad ste išli i docnije u akcije?«¹⁾

Procenat odgovora

Uvek se plašilo

36%

Ponekad se plašilo

56%

Nikad se nije plašilo

9%

¹⁾ Grafikon je sastavljen na osnovu odgovora samo onih ljudi koji su bili u više akcija.

STRAH JE KORISTAN PRI OBUCI

Strah je poriv koji podstiče na akciju. Akcija koja proističe iz straha može sa vojničke tačke gledišta biti korisna ili nekorisna.

Strah može da se podstakne i pri obuci da bi se upotrebio za neki koristan cilj. On može biti podsticaj ljudima da steknu navike koje će umanjiti opasnost u bici.

Naši davaoci obaveštenja bili su jednodušni u mišljenju da je važno imati veterana koji će vojnicima na obuci objašnjavati zaštitnu vrednost pojedinosti koje se uče. Ispravna motivacija potrebna je svakom nastavnom procesu, a strah, ako se dobro iskoristi, jak je motiv.

Da bi se razumela vrednost obuke, trebalo bi da ljudi imaju predstavu o situaciji u kojoj će se obuka primenjivati. Zbog toga, očigledno, naši davaoci obaveštenja ističu vrednost pružanja vaspitanicima stvarne slike opasnosti u bici. Naši davaoci obaveštenja, čije su jedinice zbog slabe obuke pretrpele velike gubitke u prvim akcijama, utoliko su više svesni značaja pažljivog pripremanja.

Iz izveštaja sadašnjih časopisa jasno se vidi da američke vojne vlasti nadležne za obuku dobro iskorišćavaju strah kao motiv.

PREDOČAVANJE OPASNOSTI MOŽE POSLUŽITI...

...kao motiv učenja

Naši davaoci obaveštenja kažu da »DAVANJE ČOVEKU PRAVE SLIKE O OPASNOSTI BITKE« kao metod nastave doprinosi da od njega stvori boljeg vojnika.

Procenat ljudi koji kažu da će strah napraviti od njega boljeg vojnika

neće imati uticaja

97%

... a ako postoji veteran koji će na osnovu sopstvenog iskustva da objasni ljudstvu spasonosan značaj stvari koje uče... to ima tendenciju da od njih napravi bolje vojnike.

Procenat ljudi koji kažu da će ovakva tehnika obuke imati uticaja da od čoveka stvori

boljeg vojnika

*da bude
bez uticaja*

99%

STRAH SE NAJČEŠĆE POJAVLJUJE PRE BITKE

Ljudi se razlikuju u određivanju vremena pojavljivanja straha. Skoro tri četvrtine (71%) veterana izjavljuju da su češće osećali strah neposredno pre borbe, 15% u toku borbe, a 14% kad akcija prođe.

PITANJE: »Govoreći uopšte, da li ste češće osećali strah neposredno pre polaska u akciju, u toku akcije ili posle akcije?«

Procenat odgovora

Osećalo je strah češće ...

... pre polaska u akciju

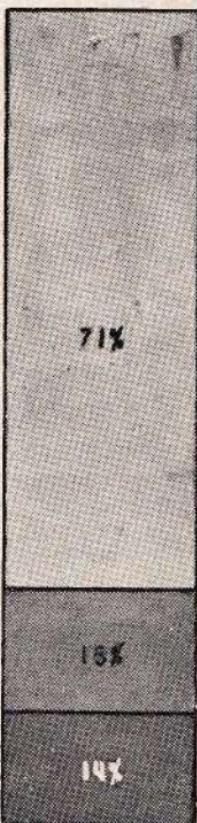
71%

... u toku akcije

15%

... posle akcije

14%

UZROCI STRAHA U TRI FAZE AKCIJE

Proučavana su objašnjenja ljudi da bi se pronašli stvarni razlozi zbog kojih se oseća strah u nekom određenom vremenu. Ti ljudi izjavljuju:

UZROCI STRAHA PRE AKCIJE

»Jer se ne zna šta će se dogoditi.«

»Kad se motate okolo očekujući da se nešto dogodi, možete se uznenimiriti.«.

»Zbog zastrašujuće slike o ratovanju koja mi je ulivena u toku višegodišnje obuke, ja sam se mnogo više bojao pre akcije nego kad sam ušao u akciju.«.

UZROCI STRAHA U TOKU AKCIJE

»Zavisi od toga koliko ste zauzeti poslom. Ako ste besposleni više se bojite.«.

»Strah je najjači u toku žestoke akcije, kad vojnik nije ničim zauzet. Na primer: za vreme bombardovanja ili artiljerijske vatre.«.

»Bio sam ranjen i ležao sam između naših i neprijateljskih linija više časova. Pošto sam bio bespomoćan, strah od protivnapada bio je velik.«.

»Naročito pri povlačenju.«.

UZROCI STRAHA POSLE AKCIJE

»Misli o opasnostima kojima se izlagalo posmatrane sa strahom.«.

»U smirenju posle napregnutosti obično sam bio utučen«.

»Iako sam svesno prestao da se bojam, još dugo sam noću imao strašna prividanja«.

SIMPTOMI STRAHA U BICI

Mnogi ljudi misle da je »strah u razumu«. To je greška. Strah počinje jakim telesnim reagovanjima pa se zatim registruje u svesti.

Ako ljudi moraju da nauče da obuzdavaju strah, oni moraju poznavati njegove najobičnije simptome.

Najčešći znak straha u bici, prema onome što kažu naši svedoci, jeste lupanje srca. S tim se, po učestalosti pojavljivanja, mogu uporediti jako osećanje zategnutosti mišića i »osećanje praznine u stomaku«.

U treću grupu, sa manjom učestalošću pojavljivanja, dolaze tri simptoma: suva usta, drhtavica i »vlažne ruke«.

Osećanje nesvestice je češće od pravog onesvećivanja.

Nekontrolisano vršenje velike ili male nužde, tradicionalni znak straha u bici kod novajlija, srazmerno je retko.

STRAH POČINJE KOD VEĆINE LJUDI...

...LUPANJEM SRCA

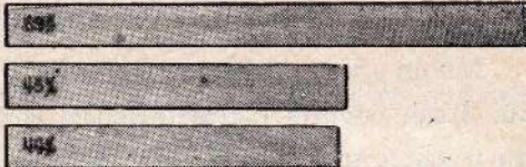
ALI STRAH SE ISPOLJAVA I U MNOGIM OBLICIMA

Naši veterani su zamoljeni da nabroje simptome straha koje su osetili u bici. Odgovorili su ovo.

SIMPTOM STRAHA

Procenat ljudi koji su osetili taj simptom¹⁾

Lupanje srca
i ubrzan puls
Jako osećanje zategnutosti mišića
Osećanje praznine u stomaku

Suva usta i grlo

Drhtavica

Znojenje dlanova

»Nervno« znojenje
(«hladan znoj»)

Gubitak apetita

Osećanje svraba na temenu i leđima

Nesvestica ili slabost

Slabost u stomaku

Brujanje ili zvonjenje u ušima

Nekontrolisano mokrenje

Nekontrolisana velika nužda

Povraćanje
Onesvećivanje

manje od 1%
manje od 1%

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer su davaoci podataka obično navodili više simptoma.

STRAH OD RANJAVANJA

Najveći strah pobuđuje mogućnost ranjavanja u stomak, oči, mozak i polne organe.

Uprkos pričama iz detinjstva, izgleda da je mali broj ljudi koji se boje od toga da će biti »prostreljeni kroz srce«.

Opasne rane na stomaku, koje odnose mnoge živote, opravdano ulivaju strah. Probušivanjem creva, otrovna tečnost koja izaziva infekciju izliva se u telo.

Strah od gubitka vida je bojazan od onog pipanja po mraku, pri kome je čovek odsečen od svih znakova i signala bezbednosti i orijentacije.

Ljudi cene svoj mozak kao simbol same ličnosti. Misli o povredi mozga pobuđuju strah o besciljnosti, bespomoćnosti i neuračunljivosti.

Ljudi smatraju da je nivo njihove muškosti i integriteta dobrim delom zasnovan na posedovanju polne snage. Zbog toga oštećenje polnih organa i spada u jednu od njihovih najstarijih i najdublje ukorenjenih vrsta straha.

Ljude može mnogo da umiri fakat da baš rane od kojih se oni ponajviše boje nisu i najčešće.

NAJVEĆI BROJ LJUDI BOJI SE OD RANJAVANJA U STOMAK

PITANJE: »Da li ste osećali neki naročiti strah da ćete biti ranjeni u neke određene delove tela?«

Veterani koji su imali naročiti strah od ranjavanja...

Procenat ljudi koji su odgovorili¹⁾

... U stomak

29%

Oči

27%

Mozak

22%

Polne organe

20%

Noge i stopala

12%

Šake i ruke

12%

Lice

7%

Grudni koš
(grudi, srce, pluća)

6%

... Ali dvadeset dvojica odsto podjednako su se bojali svake rane.

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer su ljudi pomenuli više od jednog dela tela.

RANE OD KOJIH SE NAJVIŠE PLAŠI

Oružje i zrna koja izazivaju strah dele se na tri grupe. Na čelu liste nalaze se parčad od vazduhoplovnih bombi.

Zatim u grupi od četiri nalaze se minobacači, artiljerijske granate, bajonet i nož, i dum-dum meci.

U poslednjoj grupi po jačini izazivanja straha nalaze se ručne bombe, mitraljeska vatra iz niskog leta, mitraljezi, tenkovi i avioni za obrušavanje.

Neko oružje može se nalaziti na vrhu liste zbog toga što je vrlo uobičajeno i opasno, kao što je možda slučaj sa artiljerijskim granatama, ili zato što kod njega nešto izaziva bezrazložan strah, kao što je možda slučaj sa bombardovanjem iz vazduha. Trebalo bi da se mitraljez nalazi visoko na listi, jer je stvarno opasan, ali ljudi mogu osećati, i pored toga, da on spada u grupu dobro poznatog oružja i da znaju kako se treba protiv njega boriti.

Ako bi se lista »najopasnijeg oružja«, sastavljena prema gubicima koje ono nanosi, mogla uporeediti sa listom »oružja koje najviše izaziva strah«, pronašlo bi se da se oružja koja su iako relativno manje opasna ipak nalaze visoko na listi izazivača straha. Za ta oružja bi se mogle pronaći neke profilaktičke mere protiv straha.

LJUDI SE NAJVIŠE PLAŠE RANJAVANJA PARČADIMA VAZDUHOPLOVNICH BOMBI

PITANJE: »Da li je bilo nekih oružja ili zrna koja su kod vas izazivala naročiti strah od ranjavanja?«

Procenat odgovora¹⁾

STRAH OD RANJAVANJA...

... parčetom
vazduhoplovne
bombe

36%

Minobacačem

22%

Artiljerijskom
granatom

18%

Bajonetom i nožem

16%

Dum-dum mecima

14%

Ručnim bombama

6%

Ostalo (mitraljiranje
iz niskog leta,
mitraljeska zrna,
tenkovi itd.)

13%

... Ali 16% ljudi podjednako se bojalo svakog oružja.

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer je nekoliko ljudi navelo više od jednog oružja.

ZVUKOVI IZAZIVAJU NAJJAČI STRAH

Za četvoricu od desetorice... *zvuk vazduhoplovnih bombi koje padaju*

Za trojicu od desetorice... *zvuk i tresak eksplozija*

Za jednog od desetorice... *zvuk bombardera*

Od ljudi se tražilo da odrede jačinu straha za razne vidove bombardovanja. Odgovorili su ovako:

Procenat odgovora

VIŠE SE BOJALO OD...

...zvuka bombi koje padaju

98%

...zvuka i treska bombi
koje eksplodiraju

82%

...zvuka aviona

11%

...gledanja bombi
koje padaju

4%

...gledanja štete
nanete bombama

1%

Nije pravilo razliku

10%

STRAH OD VAZDUHOPLOVNIH BOMBI

Kad je opasnost bliska, prizori i zvukovi povezani sa njom da izazovu strah. Velika većina ljudi jako reaguje na *zvukove bombardovanja*, tj. na zvukove bombi koje padaju i tresak bombi koje eksplodiraju. Samo osmorica odsto smatrali su da prizor padanja bombi ili gledanje štete nanete bombardovanjem izazivaju veći strah.

Ukoliko se padanje bombe duže čuje, ono utoliko više izaziva strah. Pedeset šestorica odsto izrazili su to mišljenje, a samo sedamnaestorica odsto smatrali su da veći strah izaziva »kad se bomba čuje samo kratko vreme pre nego što udari«. Ostatak se nije opredelio.

Zatim su ljudi izneli mišljenje da se veći strah oseća kad se čovek nalazi u gradu koji se bombarduje nego kad ga bombardovanje zadesi na frontu, ali da dnevno i noćno bombardovanje izaziva strah otprilike u istoj meri. Avioni koji kruže pre bacanja bombi izazivaju veći strah od onih koji se iznenada pojave i bace bombe.

Ako nije bilo protivavionske odbrane, osamdeset dvojica odsto osećali su da »otvaranje vatre na avion sopstvenom puškom« ima dobar uticaj na moral. Razlog da pučanje iz puške deluje umirujuće možda je u tome što je to tako često efikasno i u drugim situacijama i što »raditi nešto« odvraća pažnju od straha.

II DEO**PROMENLJIVOST STRAHA**

Strah se može primiti u izvesnoj meri . . . samo utoliko da ljudi postanu pažljivi . . . ali ne toliko da postanu pačni. Vrste straha smenjuju se u uslovima borbe, ali izvesna količina straha mora se podneti.

NEKE VRSTE STRAHA U BICI SE MENJAJU, DRUGE NE

Od ljudi se tražilo da odrede rang izvesnih tipičnih vrsta straha koje oseća vojnik u prvoj i kasnijim akcijama da bi se utvrdilo da li se te vrste straha menjaju u jednom periodu vremena.

Na primer, strah »da se može postati kukavica« očigledno izumire kod veterana. Trideset šestorica odsto stavlja tu vrstu straha na prvo mesto u prvoj akciji, ali samo osmorica odsto stavlja je na prvo mesto u kasnijim akcijama. Čovek koji je dobro obavio posao u izvesnom broju akcija očigledno gubi strah od toga da će popustiti u idućoj akciji.

S druge strane, veterani se izgleda više boje »da će biti osakaćeni ili unakaženi za ceo život«. Samo dvadeset petorica odsto stavlja ovu vrstu straha na prvo mesto u početnim akcijama, a trideset devetorica odsto daju prvenstvo ovom strahu u kasnijim akcijama. Izgleda da veteran stiče neposredniju predstavu o posledicama teških rana. Strah od *bola* i strah da će se poginuti ne menjaju se, već se osećaju i u prvoj i u kasnijim akcijama.

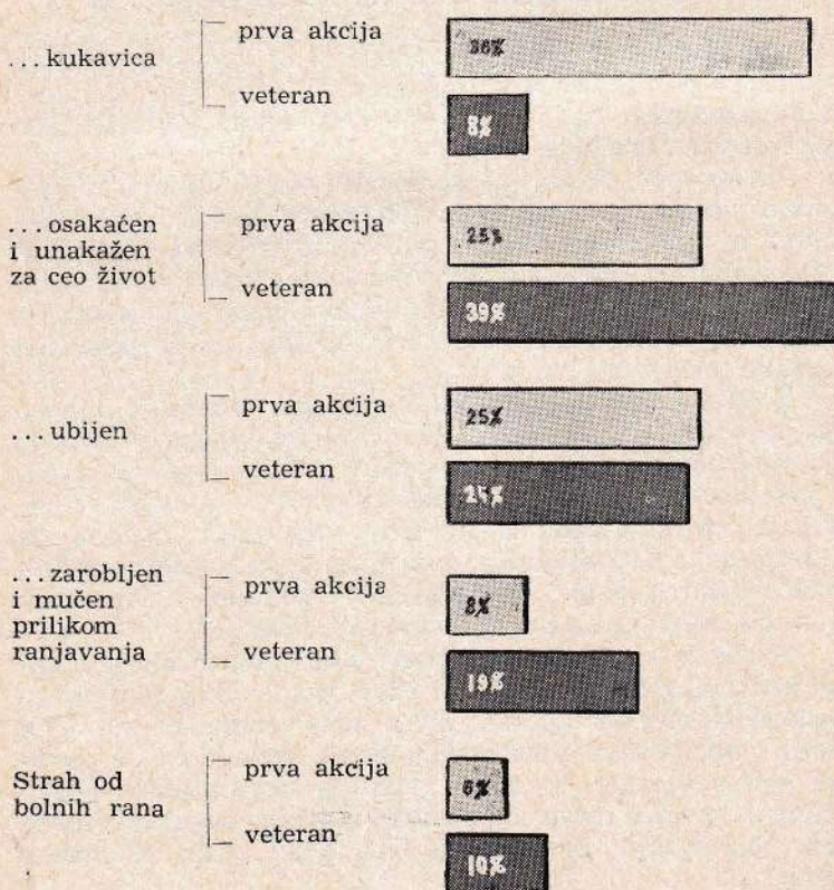
Strah da će se pasti u ropstvo i biti mučen bio je stvaran kod mnogih od ovih ljudi. Užasi građanskog rata dobro su poznati; medunarodne trupe su bile veoma omrznute od svojih neprijatelja. Strah od mučenja izgleda da se povećao kod veterana, jer su se devetnaestorica odsto bojali mučenja prema osmorici odsto novajlija. Japanci možda sada pokušavaju da izazovu baš takav strah u našem ljudstvu.

NOVAJLIJE I VETERANI RAZLIČITO PROCENJUJU STRAH

Od davalaca podataka tražilo se da kažu koja je od pet običnih vrsta straha koju su oni najjače osećali kad su išli u prvu akciju ostala u njima i kad su postali veterani.

STRAH DA BUDE...

*Procenat ljudi koji su to osećali
kao svoj najjači strah*

VRSTE STRAHA ČIJI JE INTENZITET OPADAO

Kad civil očekuje bitku, njegov strah je mešavina onoga što je naučio u detinjstvu, izvukao iz ratnih romana, neprijateljske propagande, bioskopa i mnogih drugih izvora. Neke od tih vrsta straha žive i dalje, a neke izblede pod uticajem ratnih uslova.

Kad im je rečeno da navedu vrste straha koje su se umanjile u samoj borbi, ljudi su najpre naveli grupu od pet vrsta straha, od kojih se sve, otprilike, pojavljuju sa istom učestalošću. Pravi značaj ovih odgovora leži više u njihovom celokupnom zbiru nego u redu učestalosti. Neki ljudi su, očigledno, shvatili da avioni nisu tako opasni za borbene trupe kao što se to obično misli. Artiljerijska vatra, kiša granata, isto tako pokazuje tendenciju da izgubi nešto, iako, dabogme, ne sve, od svoje zastrašujuće moći.

Prema opštem shvatanju, klasična proba za vojnika je »da pređe preko najviše tačke«. Petnaestorica odsto uviđali su da lakše izdržavaju ovu probu nego što su to pretpostavljali. Možda veliki fizički napor pri nastupanju u borbenim uslovima ima tendenciju da odagna strah iz svesti vojnika.

Pogled na ranjenike i njihovi jauci, prizor krvi, prisustvo onih koji umiru i mrtvih su iskustva neobična za civilni život. Vojnici se ponekad prilagođavaju takvim prizorima i zvukovima bolje nego što su mislili da će to moći.

Oni smatraju da takvi prizori, mada su strašni, deluju samo na čovekovu svest.

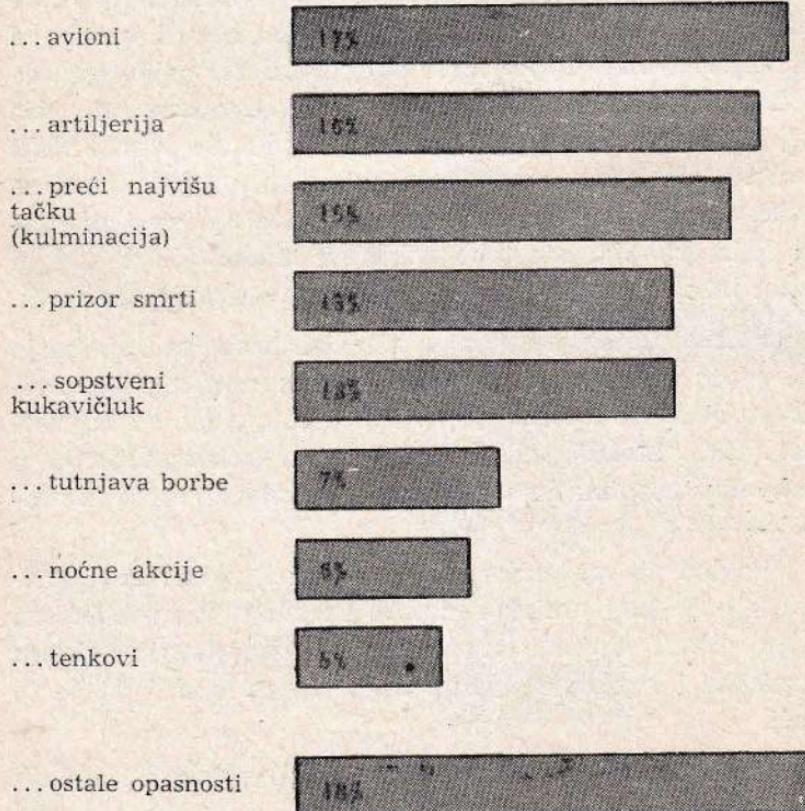
Kao što je već rečeno, »strah od kukavičluka« naglo slabi kad ljudi postanu veterani.

OPASNOSTI BITKE MOGU BITI PREUVELIČANE

PITANJE: »Iz koga se primera najjasnije vidi da vam ona vrsta straha za koju ste smatrali da ćete je najviše osećati u bici nije mnogo smetala u samoj borbi?«

Očekivali su da će se njih bojati
ali stvarno nisu mnogo smetali...

Procenat odgovora¹⁾

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer su pojedini ljudi naveli više vrsta straha.

LJUDI SA BORBENIM ISKUSTVOM MANJE SE PLAŠE

U nedostatku dokaza, mišljenja bi mogla lako da se razlikuju u odnosu na stepen jačine straha koji se osećao u ponovljenim akcijama.

Naši davaoci podataka se u tome i razlikuju, kao što se to može i očekivati. Većina, šezdeset četvorica odsto, oseća da se ljudi sve manje boje ukoliko više puta idu u akciju. Njihova objašnjenja, izgleda, ukazuju na dva razloga za ovo smanjivanje straha. Prvo, ljudi su bili izloženi opasnosti i ranije pa su ostali u životu; zbog čega ne bi opet ostali? Kad su se bojali a ostali nepovređeni, njihovo reagovanje strahom ima tendenciju opadanja. Drugo, oni nauče kako da se bolje zaštite i tako posredno smanjuju stepen opasnosti kojoj se izlažu.

Četrnaest odsto osećaju da se kod ljudi pojavljuje tendencija da se više boje ukoliko više puta idu u akciju. Logičan razlog je izgleda u tome što se neki ljudi nervno istroše, tj. ne mogu da produže reagovanje protiv straha. Takvo popuštanje odbrane od straha može da se dogodi tamo gde su ljudi izloženi velikom broju različnih strašnih prizora i mnogim neprilikama iz kojih su jedva izvukli glavu. Možda, isto tako, ranjeni ljudi, imajući potpunu predstavu o bolu, ispoljavaju tendenciju da se više plaše u kasnijim akcijama.

Treća grupa, dvadeset dvojica odsto, nije zapazila никакvu promenu u pogledu jačine straha u ponovljenim akcijama. Kod njih, možda, suprotne sile koje izazivaju i umanjuju strah teže da se izjednače.

PITANJE: da li se ljudi plaše više ili manje ukoliko više puta idu u akciju?

Procenat odgovora¹⁾

ODGOVOR:

Manje se boji

64%

Više se boji

14%

Bez promene

23%

KOMENTARI LJUDI...

...KOJI OBJAŠNJAVA JUZ RAZLIKE U MIŠLJENJU

ZAŠTO SE MANJE BOJI

»Većina se manje boji, naročito ako izide iz bitke nepovredjena.«.

»Ukoliko sam više znao kako da se zaštитim, utoliko sam se manje bojao.«.

»Razvija se poverenje u samog sebe i postepeno se gubi strah.«.

»Kad vojnik neprekidno ide u mnoge akcije, sve manje se plaši.«.

»Sticanjem iskustva na to se privikava.«.

ZAŠTO SE VIŠE BOJI

»Njihovi nervi su potpuno istrošeni.«.

»Strah što se izgledi za opstanak u životu umanjuju prilikom svake akcije.«.

»Postepeno ljudi se sve više plaše, pošto vide razne vrste umiranja, svih tih raznih načina pogibija i osakaćivanja.«.

»Naročito oni ranjeni.«.

»Pomisao da je, ,ovog puta red na mene' postaje sve češća u svakoj akciji.«.

III DEO

RAZNI NAČINI OBUDZAVANJA STRAHA

Ljudi mogu da nauče da obudzavaju strah. Oni kažu:
 »Posmatraj ga! Nemoj o njemu mnogo razmišljati! Pripremi se za njega unapred! Raspravljam otvoreno o njemu!

UOČI STRAH BLAGOVREMENO

Može se desiti da čovek uoči strah tek onda kada je on tako jak, kao u panici...

Ako je on dотle čekao, onda je suviše dugo čekao. Ako se zapaze prvi znaci straha, reagovanja radi njegovog obudzavanja mogu odmah stupiti u dejstvo. U tome i leži značaj poznavanja opštih, telesnih reakcija koje obeležavaju strah.

Čovek koji zna da će se bojati i pokušava da se pripremi za to, postaje bolji vojnik. Pedeset osmorica odstodele ovo mišljenje.

Slično tome, devedeset osmorica odsto naših veterana kažu da je korisno unapred napraviti plan za predusretanje opasnosti na koje se može naići u bici. U tom slučaju strah navodi čoveka da stvori sliku opasnih situacija i često izmisli načine pomoću kojih će ih otkloniti.

Izgleda da ljudi žele da budu upozoreni na opasnost koja se približava da bi bili spremni na nju. Četrdeset devetorica odsto kažu da se ljudi više plaše kad im se iznenada naredi da idu u napad, dok samo dvadeset sedmorica odsto veruju da se ljudi više boje ako se unapred upozoren na napad.

Ljudi više vole da se dobrovoljno jave za neki opasan zadatak. Pedeset četvorica odsto kažu da odlazak na takav zadatak, zbog toga što se potčinjavaju naređenjima, čini da se ljudi više plaše, a svega dvadeset osmorica odsto veruje da »sopstveno odlučivanje« da se pode u takvu akciju čini da se ljudi više plaše. Očigledno, kad se ljudi sami rešavaju, oni mogu da se pripreme za strah, proračunaju rizik i korist i da se tako odlučnije ponašaju.

KAD POĆNE PANIKA...

...ONDA JE SUVIŠE KASNO

Šestorica od desetorice veruju da je dobar borac onaj čovek koji očekuje da će se bojati u bici i pokušava da se pripremi za to.

Procenat davalaca podataka koji misle da će takav čovek biti

dobar borac	slab borac	bez uticaja
-------------	------------	-------------

Većina veterana veruje da kad se unapred napravi plan kako da se otklone opasnosti koje se mogu pojaviti u bici čini čoveka boljim vojnikom.

Procenat davalaca podataka koji misle da ranije pravljenje plana za otklanjanje opasnosti čini od čoveka

boljeg vojnika	bez uticaja
----------------	-------------

O STRAHU BI TREBALO PRODISKUTOVATI PRE BITKE

Nije dovoljno samo znati da se i drugi ljudi boje ili poznavati obične simptome straha. Strah bi trebalo izneti javno i o njemu prodiskutovati.

Osamdeset četvorica odsto naših davalaca obaveštenja glasali su za otvoreno priznavanje postojanja straha i diskusiju o strahu. U objašnjenjima oni izjavljuju da takva diskusija smanjuje strah, pomaže da se izbegne osećanje krivice što se čovek boji i čini da se poplašen čovek manje oseća »specijalnim slučajem«.

Čovek se oseća bolje povezanim sa grupom kad zna da se i drugi boje; ne misli da će ga prezirati zato što se i sam boji. Sedamdesetorica odsto zapazili su da je korisno kad im se kaže da se i drugi isto tako boje.

Manji broj, pedeset osmorica odsto su zapazili da je korisno ako se sopstveni strah prizna drugom čoveku. Ako se takvo priznanje prima prijateljski, »strah od osećanja straha« se smanjuje.

Takvu otvorenu diskusiju o strahu najbolje bi mogao da vodi čovek sa borbenim iskustvom, koji bi mogao istaći ne samo *da se i on sam bojao već i kako se borio sa svojim strahom i uprkos strahu išao napred*.

**VEĆINA LJUDI IZJAŠJAVA SE U PRILOG DISKUSIJE
O STRAHU**

PITANJE: »Kakvo je vaše mišljenje u vezi sa pitanjem da se vodi otvorena diskusija među ljudima o strahu?«

Procenat odgovora

Za diskusiju

84%

Protiv
diskusije

16%

**SPOZNAJA DA ON NIJE JEDINI KOJI SE BOJI
ČINI OD ČOVEKA BOLJEG VOJNIKA**

PITANJE: »Kako je uticalo na vaše ponašanje kad vam je neko rekao da se i drugi ljudi isto tako boje — da vi niste jedini?«

Procenat odgovora

Mnogo bolji vojnik

27%

Nešto bolji vojnik

43%

Bez uticaja

24%

Slab vojnik

6%

STRAH TREBA OBUDZATI U BICI

Sedamdeset petorica odsto kažu da bi znakove straha trebalo obuzdavati u bici. Ma koliko da se slobodno raspravlja o strahu pre bitke, ma koliko da se čovek boji, on u uslovima bitke mora nastojati *da ne postupa* kao poplašen.

Oni navode činjenicu da ispoljavanje straha teži da izazove slično ponašanje i kod drugih. Izgled poplašenog čoveka ima tendenciju da odvrati pažnju drugog vojnika, njegovog saborca, od njegovog borbenog zadatka.

Ali oni isto tako naglašavaju da je hladnokrvnost zaražna. Dvadeset četvorica odsto osećaju da su se bolje borili kad su primetili da se drugi ljudi ponašaju staloženo u nekoj opasnoj situaciji.

U istom smislu, naši davaoci podataka potvrđuju blagotvorno dejstvo visokog morala u nekoj jedinici. Vojnici koji dođu u takvu grupu odmah to osećaju. Dvadeset sedmorica odsto slažu se u izjavi da »znanje da je moral jedinice visok« stvara bolje vojnike.

Čak i oni koji daju negativne izjave u odnosu na obuzdavanje znakova straha u bici čine to preko volje. Oni objašnjavaju da je strah refleks, spontan, da se ne može kontrolisati, ali da je u svakom slučaju važno pokušati.

STRAH MOŽE BITI ZARAZAN

Sedmorica od desetorice veterana smatraju da znakovi straha treba da se obuzdavaju u bici.

PITANJE: »Smatrate li da je za vojнике važno da ne ispoljavaju znakove straha u savremenoj bici?«

ZNAKOVE STRAHA...

Procenat odgovora

Treba obuzdavati

78%

Ne treba
obuzdavati

21%

Nisu se izjasnili

4

... I HRABROST MOŽE BITI ZARAZNA

Ljudima je postavljeno pitanje: »Kakav je uticaj imalo na vaše ponašanje kad ste videli da ostali ljudi postupaju hladno-krvno u nekoj opasnoj situaciji?«

TO JE OD MENE NAČINILO...

Procenat odgovora

... Mnogo boljeg vojnika

68%

... Malo boljeg vojnika

22%

... Nije imalo uticaja

6%

ODVRAĆANJE PAŽNJE

I strah ima da obavi svoj posao. On može da učini ljude vrednim pri obuci i pažljivim na bojnom polju. Kad se taj posao obavi, strah postaje nekoristan i razoran.

Jedan dobar način da se obuzdava beskoristan strah jeste da se misli o nečemu drugom.

Osamdeset četvorica odsto naših davalaca podataka osetili su da je koncentracija na svakom delu zadatka kad su se nalazili u opasnosti stvarala od njih bolje vojнике.

Koncentracija na zadatku pruža mogućnost da se odvrti pažnja od straha i čini ljude efikasnijim. Kad čovek prestane da reaguje na pojave opasnosti, on se više ne plaši.

Slično tome, ako se čovekova pažnja usredsredi na to da pruža primer za ugled kad se nalazi pod dejstvom vatre dovodi do toga da on postaje bolji vojnik. Devedeset četvorica odsto naših davalaca podataka dele to mišljenje. Očigledno, čovek koji pruža dobar primer ima manje mogućnosti da misli o sopstvenoj opasnosti.

U opasnosti je čak korisno i praviti šale. Sedamdeset petorica odsto misle da neka smešna primedba pomaže da se čovek odupre pritisku opasne situacije.

Pored ostalih efekata, ovakva primedba ima posledicu da odvraća pažnju od pojave opasnosti.

Ljudi koji kažu da se manje boje kad akcija već počne, objašnjavaju time činjenicu na isti način. Veliki napor potreban za trčanje i leganje za vreme prodiranja ima težnju da toliko obuzme svest da isključi postojanje straha.

Trebalo bi da tehnika odvraćanja pažnje deluje kako na svestan, tako i na nesvestan strah.

KONCENTRACIJA NA ZADATAK...

...ZA VREME BITKE SUZBIJA STRAH

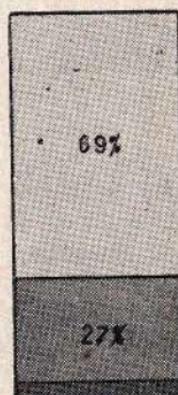
Većina ljudi smatra da im je »koncentracija na svakom zadatku koji treba da izvrše da bi stigli do cilja« pomagala da se manje boje.

*Manje se bojalo**Bez uticaja*

*Procenat
odgovora*

**COVEK KOJI POKUŠAVA DA PRUŽA PRIMER HRABROSTI
ISPOLJAVA TENDENCIJU DA POSTANE BOLJI VOJNIK**

PITANJE: »Kakav je efekat imalo na vaše ponašanje kad ste pokušavali da drugima pružite primer hrabrosti?«

ODGOVOR:*Procenat odgovora*

»Načinilo je od mene mnogo boljeg vojnika«

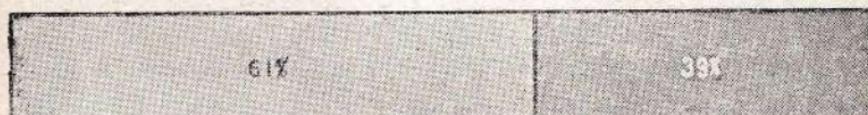
»Načinilo je od mene malo boljeg vojnika«
»Nije imalo uticaja«

»I NEPRIJATELJ SE BOJI«

Vojnici često stvaraju sliku prema kojoj je neprijatelj jak, sposoban i neustrašiv. Često im ne pada na pamet da se stave u njegov položaj. Kad jednom uvide da se i neprijatelj boji, pomisao na to im pruža pravu utehu. Od ljudi u našem primeru koji su tako mislili, sedamdeset dvojica odsto su izjavili da je to saznanje činilo od njih bolje vojnike.

PITANJE: »Kakav uticaj je imala na vaše ponašanje misao da se i neprijatelji isto tako boji kao i vi?«

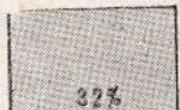
*Procenat Ijudi koji
su o tome mislili nisu mislili o tome*

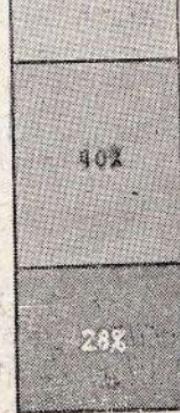
OD ONIH KOJI SU MISLILI DA SE I NEPRIJATELJ BOJI

PROCENAT KOJI JE OSEĆAO DA IH JE TO UČINILO

»Mnogo boljim vojnikom«

»Malo boljim vojnikom«

»Bez uticaja«

**SAZNANJE DA SE I NEPRIJATELJ BOJI ULIVA POVERENJE
IZ SLEDEĆIH RAZLOGA**

»Činilo me je dvostruko hrabrijim i spremnim da odmah napadnem.«.

»To je uvek pomagalo — činilo nas ravnim.«.

»Znao sam da je neprijatelj smrtno preplašen i znao sam da možemo iskoristiti taj strah.«.

»To vam daje osećanje hrabrosti.«.

»Saznao sam to kad sam video neke zarobljenike.«.

»Bolje sam se osećao kad sam tako mislio.«.

»Vrlo je dobro ako možete da navedete neprijatelja da to ispolji, na primer: da ga izazovete da nervozno puca u noć misleći da ga napadate.«.

»Stavite vojnicima do znanja da je i neprijatelj čovek i da se i on boji!«

ALI NEKI NISU OSETILI DA IM TA POMISAO KORISTI

»Utešna pomisao — ali ja sam se ipak bojao.«.

»Ista stvar: obojica smo se bojali.«.

VEROVANJE U SREĆU I SMRT BEZ BOLA

Postoji priča među starim vojnicima da verovanje u sreću ili fatalizam igra izvesnu ulogu u obuzdavanju straha. Naši podaci pokazuju težnju da samo donekle podrže to verovanje.

Pedeset osmorica od stotine naših veterana nikada nisu imali osećanje da su srečni i da ne mogu biti pogodeni. Bilo je mnogo jasnih i gorkih suprotnih dokaza. Od oko 42 odsto onih koji su to mislili skoro polovina izjasnila se u prilog korisnosti takvog verovanja. Prema tome, samo četvrtina ljudi smatrala je da takvo mišljenje koristi pri obuzdavanju straha. Najzad, čovek može da podržava takvo mišljenje samo dotle dok ne bude pogoden, a 58 odsto naših davalaca podataka bilo je bar jednom ranjeno.

Slično tome, izgleda da se možemo samo u ograničenoj meri tešiti pri pomisli da, ako budemo ranjeni, nikada nećemo praviti pitanje zbog toga. Pedeset devetorica odsto ljudi koji su tako mislili kazali su da to »nije imalo nikakvog uticaja«. Trideset devetorica odsto su smatrali da im je takvo shvatanje pomagalo i imalo tendenciju da stvari od njih bolje vojниke. Bilo je mnogo dokaza da veliki broj rana ne ubija ali da ipak prouzrokuje jake bolove i potrese.

Verovanja u sreću i bezbolnu smrt mogu igrati samo skromnu ulogu u obuzdavanju straha kod iskusnih vojnika.

»OSEĆANJE DA JE SREĆAN I DA NE MOŽE BITI POGODEN«
POMAGALO JE SAMO JEDNOM OD ČETVORICE

PITANJE: »Kakav je uticaj imala na vaše ponašanje pomisao da ste srećni i da ne možete biti pogodeni?«

*Procenat davalaca podataka
koji nisu verovali u sreću*

*Procenat davalaca podataka
koji su verovali da su srećni*

58%

42%

*Procenat onih koji su smatrali
da to verovanje
... pomaže   ... ne pomaže*

Od onih koji su verovali
da su srećni...

61%

39%

MIŠLJENJE DA, »AKO BUDETE RANJENI, NIKADA NEĆETE
PRAVITI PITANJE ZAŠTO STE RANJENI« POMAGALO JE
JEDNOM OD ČETVORICE

PITANJE: »Kakav je uticaj imala na vaše ponašanje pomisao da
ako budete ranjeni nikada nećete praviti pitanje zašto ste ranjeni?«

*Procenat davalaca podataka
kojima ta misao nije padala
na pamet*

*Procenat davalaca podataka
kojima je ta misao padala
na pamet*

33%

67%

*Procenat onih koji su to smatrali
korisnim   bez uticaja   štetnim*

Od onih kojima je ova
misao dolazila u
svest...

39%

59%

KAKO POSTUPATI SA VOJNIKOM PANIČAREM

Ljudi koji popuste u bici jesu hronični vojnički problem. Naši davaoci podataka daju različite preporuke za razne slučajeve.

Oni se izjašnjavaju za blag postupak prema veteranima koji popuste pošto su se u mnogim prethodnim akcijama dobro držali. Samo trojica odsto bi ih streljali, 70 odsto predlažu da se oni uklone iz borbenih linija. U svojim objašnjenjima ljudi ukazuju na činjenicu da vojnik može da izdrži samo toliko bitaka koliko je stvarno izdržao i zato, ako popusti, s njim treba blago postupati.

Novajlju koji odbija da se bori moramo naterati da se suoči sa jekom borbe. Samo osmorica odsto bi ga streljali. Oni preporučuju razne nezvanične i usmene načine prinude u kojima se oseća ideja »pružanja prilike« i »navođenja da pokuša«.

Sedamdeset odsto smatra da oni vojnici koji su skloni stalnom dezertiranju treba da se streljaju.

Vredno je zapamtiti da preporuke za psihijatrijski pregled nisu česte. Kao zamenu za to ovi ljudi izgleda da preporučuju diskusiju sa čovekom o tome »za šta se on bori« nastojeći da se pojača pozitivna volja za borbom a ne da se analizira strah.

U odgovorima se moglo jasno zapaziti da su veterani zastupali gledište dovođenja stvari u red, tj. prvo da se razgovara sa čovekom, zatim da se on, posrami i, najzad, da se ukloni sa borbenih linija ili strelja. Izgleda da postoji mišljenje koje je protiv upotrebe sile sa praktičkim komentarom: »Budite pažljivi u pogledu batinanja i streljanja, jer taj čovek ima prijatelje, a oni imaju puške!«

VETERANI KAŽU — STRELJATI VOJNIKA KOJI JE SKLON DEZERTIRANJU

Preporučeni postupak za čoveka koji dezertira više puta...
Procenat ljudi koji preporučuju odgovarajući postupak¹⁾

Ukloniti ga sa borbene

linije

Neka njegovo odeljenje
s njim razgovara

Ostaviti ga na miru

Rugati mu se manje od 1%

Postideti ga

Primorati ga da ostane

Streljati ga

POSTUPITI BLAGO SA VETERANOM KOJI POPUSTI

Preporučeni postupak za veterana koji se dobro držao, ali koji najzad popusti...

Ukloniti ga sa borbene linije

Neka njegovo odeljenje s njim razgovara

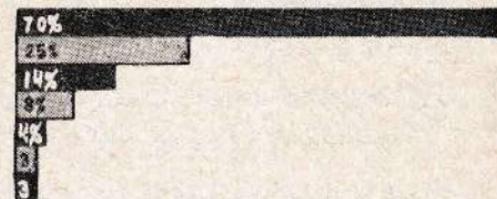
Ostaviti ga na miru

Rugati mu se

Postideti ga

Primorati ga da ostane

Streljati ga

... I SA NOVAJLIJOM KOJI SE PLAŠI

Preporučeni postupak za novajliju koji odbija da se bori...

Ukloniti ga sa borbene linije

Neka njegovo odeljenje s njim razgovara

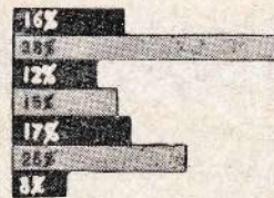
Ostaviti ga na miru

Rugati mu se

Postideti ga

Primorati ga da ostane

Streljati ga

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer su ljudi preporučivali više od jednog postupka.

IV DEO
STRAH I MORAL

Strah spojen sa gladi i zamorom ima tendenciju da izvuče ljude iz bitke. Druge jače sile moraju da dejstvuju protiv straha da bi nagnale ljude u bitku. Čista razlika između ova dva faktora je moral . . .

SNAGE KOJE TERAJU LJUDE DA NAPUSTE BITKU

Tamo gde se čuju mnoge rđave glasine postoji situacija demoralizacije. Koje snage stvaraju takvu situaciju?

Prvo, razume se, *strah* koji je uvek prisutan, a još veći u situacijama poraza, odstupanja i velikih gubitaka. Strah ima tendenciju da kao reakciju izazove bežanje, koje izvlači ljude iz bitke.

Zatim *neznanje* ili *sumnja* u pravo stanje stvari. Ta sumnja ima težnju da kod ljudi umanji revnost, poverenje i veru u uspeh. Sedamdeset šest odsto ljudi izjavilo je da ih je »nepoznavanje ciljeva jedinice« načinilo gorim vojnicima.

Glad i žed, preterana *vrućina* ili *hladnoća* i duži *zamor* imaju zajedničku težnju izvlačenja ljudi iz bitke. Gladni i zamorenii ljudi pokušavaju da nađu hranu i odmor na račun onih delovanja koja čine čoveka efikasnim u bici. Osamdeset trojica odsto osećali su da ih je preterani zamor činio slabijim vojnicima.

Neprijateljstvo prema sopstvenim rukovodiocima, periodi iščekivanja u kojima nema šta da se radi i očigledna neprijateljska nadmoć u materijalu zajednički igraju ulogu kao snaga koja izgoni ljude iz bitke.

Kod ovih snaga oseća se tendencija porasta. Kad sve ove zajedno postoje, stvorena je u jakoj meri opasna situacija. Tada se pojavljuju destruktivne glasine, a ponekad i onaj slom u organizaciji koji stvara paniku i bežanje. Nizak moral nije naprsto pitanje straha već faktora koji dejstvuju zajednički. Izvesne vojne službe koje onemogućavaju pojavu gladi, hladnoće i zamora neprekidno podižu moral.

**VAŽNIJE SNAGE KOJE DELUJU PROTIV MORALA:
PORAZ... NEZNANJE... OSKUDICA... NEPOVERENJE...**

Veteranima je postavljeno pitanje: »U kojim slučajevima se najčešće pojavljuju demoralizatorske glasine?«

Njihov odgovor...

Procenat odgovora¹⁾

Porazi — odstupanja — teški gubici

39%

Nepoznavanje ciljeva — nedostatak verodostojnih vesti

20%

Slaba hrana — odeća — smeštaj

14%

Nezadovoljstvo rukovodstvom

10%

Neaktivnost i nerad

3%

Preteran zamor

21%

Tehnička nadmoć neprijatelja

1%

Nedostatak saradnje između fronta i pozadine i podrške iz pozadine

3%

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer su davaoci podataka ponutili više činilaca.

SILE KOJE SE SUPROTSTAVLJAJU STRAHU — OPŠTI POGLED

Strah ima tendenciju da izbací čoveka iz bitke. Strah se najbolje obuzdava drugim silama koje teže da čoveka vrate nazad.

Ovi ljudi veruju da odanost ciljevima rata igra veliku ulogu u obuzdavanju straha. Ako čovek zna za šta se bori i ima jaku ličnu potrebu da pobedi, njegova revnost u bici težiće da trijumfuje nad strahom.

Kao i svi iskusni vojnici, ovi veterani znaju koliki značaj ima rukovodstvo, obuka i materijalna opremljenost u obuzdavanju straha. Ovi čisto organizacioni činioци dolaze u red najmoćnijih sredstava za obuzdavanje straha.

Rukovodstvo se stara da vojnik obraća pažnju na posao koji mu je dat. Obuka pruža moćno sredstvo komandi koja teži da savlada strah. Oprema pruža sredstva za napad, odbranu i mogućnost da se preživi i ona sprečava da strah, glad i ostali opasni impulsi postanu jaki.

Na taj način strah se ne obuzdava nekim natprirodnim mentalnim snagama. On se obuzdava na taj način što se ulažu naporci da druge snage postanu jače od njega. Celokupna organizacija jedne dobre armije pomaže u obuzdavanju straha.

PITANJE: »Koje su po vašem mišljenju najvažnije stvari koje pomažu čoveku da savlada strah u bici?«

Naši davaoci podataka pomenuli su...

Procenat davalaca podataka koji su dali ovaj savet¹⁾

Verovanje
u ciljeve rata

77%

Rukovodstvo

48%

Vojnička obuka

45%

Materijal (oprema)

42%

Obaveštenost
o vojnoj situaciji

38%

Odnos i ljubav
prema jedinici

28%

Razumevanje
i obuzdavanje
straha

23%

Mržnja prema
neprijatelju

21%

Odvraćanje pažnje
i stalna
zaposlenost

17%

¹⁾ Zbir procenata je veći od 100, jer su davaoci podataka pomenuli više činilaca.

PROTIV STRAHA...

SLAGANJE SA CILJEVIMA RATA JE MOĆNO
PROTIVSREDSTVO

Ciljevi rata, kažu naši davaoci podataka, moraju biti konkretni, lični i prisni. Vojnik mora imati ciljeve rata na srcu, jer će oni delovati na njega kao lični motivi koji ga podstiču na borbu. Nije dovoljno da samo državnici znaju da su ciljevi rata pravedni. I vojnik to mora znati i osećati.

Svi naši davaoci podataka kažu da imanje jasne predstave o onome što se stavlja na kocku u tom ratu stvara od čoveka boljeg vojnika. Svi tvrde da je korisno raspravljati o ciljevima rata i njihovoj važnosti za lične živote ljudi. Svi naglašavaju da vredi misliti o tome da će, kad rat bude dobijen, biti stvoren bolji svet. Ljudi se bolje bore kad se u mašti zgrose od slike sveta koji neprijatelj namegravira da stvori.

Neizbežni strah u bici ima moćnog protivnika u onom dubokom uverenju u pravednost i važnost ciljeva rata. Vojnik mora biti sposoban da odgovori na pitanje: »Šta dobijamo ja ili moji ako pobedimo?« On mora osećati da dobija mnogo.

Ali vojnik u bici ne šapće stalno: »Moj cilj, moj cilj!« On je suviše zauzet da bi to mogao raditi. Ideologija dejstvuje pre bitke da osvoji čoveka i uvede ga u bitku, a posle nje — da spreči pomisao na bekstvo.

Slaganje sa ciljevima rata je kao džoker u šiplu karata; on može da zameni svaku drugu kartu. Čovek koji se slaže sa ciljevima rata može bolje podneti slabiju materijalnu opremljenost, privremeni poraz, tegobe ili strah.

**LJUDI KOJI SHVATE CILJEVE RATA SU BOLJI VOJNICI
U OBUCI**

Procenat odgovora

Diskusija o ciljevima rata i o njihovom značaju za lične živote ljudi po mišljenju većine naših veteranata stvara bolje vojnike.

Oni koji kažu da diskusija o ciljevima rata stvara od čoveka ...

... Mnogo boljeg vojnika

... malo boljeg vojnika

Oni koji kažu: »To nema uticaja« (1%)

U AKCIJI

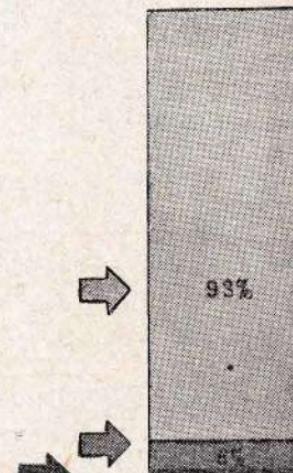
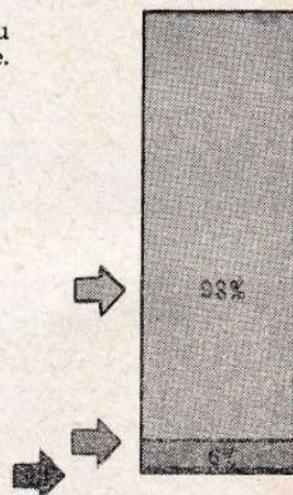
Potpuno jasna predstava o stvarima koje su stavljene na kocku u dotičnom ratu stvorila je od njih bolje vojnike.

Oni koji kažu da je jasna predstava o ratu načinila od njih ...

... Mnogo boljeg vojnika

... Nešto boljeg vojnika

Oni koji kažu: »To nema uticaja« (1%)

PROTIV STRAHA...

RUKOVODSTVO

Jedan vojni aksiom kaže da odlučno i stručno rukovodstvo pomaže da se strah obuzda. Naši davaoci podataka visoko ocenjuju vrednost ovog faktora.

Dobri rukovodioci naročito vrede u škripcu, kad je opasnost velika. Osamdeset devetorica odsto naših davaaca podataka ističu veliki značaj dobijanja čestih uputstava od rukovodilaca kad se čovek nalazi u teškoj situaciji.

Svi naši ljudi slažu se u izjavama da onaj komandant kome se dive i koga poštuju ima bolje vojnike pod svojom komandom. Vojnik oseća da komandant koji je doстоjan poštovanja neće nepotrebno da izlaže opasnostima živote svojih ljudi.

Ljudi vole da slede iskusnog čoveka. Praktično, svi naši davaoci obaveštenja slažu se u tome da odlazak u akciju sa oprobanim čovekom stvara od njih bolje vojnike. Tu, opet, iskusan čovek zna kako da ostvari ciljeve uz najmanji rizik. On daje primer hladnokrvnosti i sposobnosti, što i druge nagoni da se slično ponašaju.

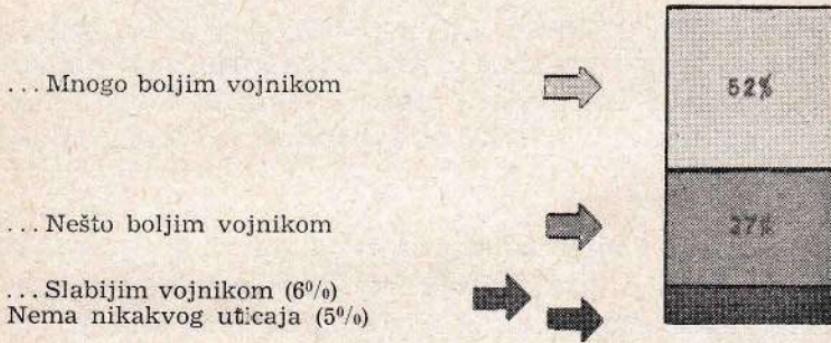
Komandant može najbolje nagraditi svoje ljude ako se stara za njihovu ishranu, smeštaj i manje udobnosti. Takav komandant, po opštem tvrđenju, podstiče vojnička svojstva u držanju svojih ljudi.

Prisustvo opreznog i brižljivog rukovodstva izgrađuje snagu koja pomaže da se ljudi mogu odupreti strahu.

RUKOVODSTVO ZNAČI OHRABRENJE

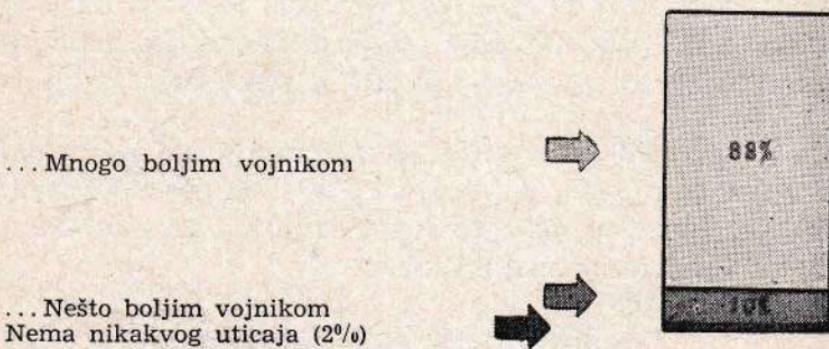
Dobijanje čestih uputstava od oficira kad se nalazi u teškoj situaciji čini čoveka ...

Procenat odgovora

RUKOVODSTVO ZNAČI MANJE OSKUDEVANJE

Imati komandanta koji uvek radi sve što može u pogledu ishrane, smeštaja i ostalih udobnosti svojih vojnika čini čoveka ...

PROTIV STRAHA...

ODANOST I PONOS

Ljudi se mnogo ponose kad pripadaju nekoj čuvenoj jedinici, čak ako se zbog toga izlažu i izuzetnoj opasnosti. To je jedan od suštinskih elemenata psihologije udarnih jedinica.

Ponošenje jedinicom potiče od ponošenja samim sobom. Ponos je jedan od najsigurnijih neprijatelja straha.

Gotovo svi davaoci podataka naglasili su da je pripadnost nekoj slavnoj jedinici stvarala od njih bolje vojnike. Čak i kad je pred jedinicu postavljen najopasniji zadatak, odgovor je uvek bio isti. Devedeset dvojica odsto su tvrdili da ih je pripadništvo jedinici odabranoj za opasne zadatke učinilo boljim vojnicima.

Želja da se ne izneveri prijatelji takođe je jak motiv. Devedeset četiri od sto su izjavili da su bili bolji vojnici jer su se bojali da će dovesti u opasnost živote svojih prijatelja ako ispolje slabost.

Ovde se sramota da se drugovi dovedu u opasnost suprotstavlja strahu od opasnosti u bici.

Uzeti zajedno sa ostalim faktorima, ponošenje jedinicom i odanost prijateljima mogu igrati veliku ulogu u suprotstavljanju strahu.

**LJUDI KOJI SE FONOSE ŠTO PRIPADAJU UDARNIM
JEDINICAMA BOLJI SU VOJNICI**

PITANJE: »Kakav je uticaj imalo na vaše ponašanje osećanje ponosa prema vašoj jedinici koju su izabrali da izvrši neki težak zadatak?«

ODGOVOR...

Procenat odgovora

»Činilo je od mene mnogo boljeg vojnika«

66%

»Činilo je od mene nešto boljeg vojnika«
»Nije imalo nikakvog uticaja«

24%

8%

PRIPADNOST NEKOJ ČUVENOJ JEDINICI ČINI DA LJUDI POSTANU BOLJI VOJNICI

PITANJE: »Kakav uticaj je imalo na vas to što ste pripadali jedinici koja je sebi stvorila slavno ime?«

ODGOVOR...

»Činilo me mnogo boljim vojnikom«

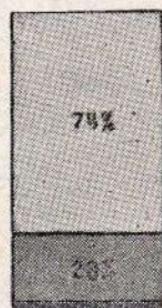

78%

»Činilo me nešto boljim vojnikom«
»Nije imalo uticaja« (3%)

20%

PROTIV STRAHA . . .

MRŽNJA I GNEV

Mržnja je potrebna dobrom borcu. Osamdeset trojica odsto naših davalaca podataka naglašava tu činjenicu. Mržnja odvraća pažnju od straha i, takođe, pobuđuje na uspešnu borbenu akciju.

Ali izjave ovih ljudi su uslovljene i jednim važnim preduslovom. Treba mrzeti protivničkog vojnika kao predstavnika fašističkog sistema, a ne samo kao onoga koji lično nanosi zlo. Mržnja prema neprijateljskom sistemu treba da bude stalna, nepokolebljiva ljutnja, koja traje sve dok se ne dobije poslednja bitka.

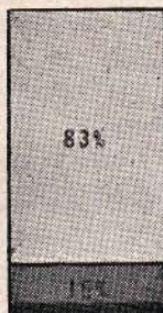
Pomisao na štetu koju neprijatelj nanosi bespomoćnom civilnom stanovništvu, ili pomisao na bombardovanje gradova od strane neprijateljskih aviona pomaže pri stvaranju boljih vojnika, očigledno rasplamsavanjem mržnje. Ovo mišljenje izrazilo je više od osamdeset odsto ljudi.

Videvši ubijenog dobrog svog prijatelja, kod sedamdeset devetorice odsto vojnika što su davali podatke razbuktao se bes koji je podsticao na osvetu. Smrt bliskog prijatelja mnogo jače razbuktava bes nego kad se vide mrtvi drugovi koji se ne poznaju; prema izjavama dvaput više ljudi je bilo ogorčeno u prvom nego u drugom slučaju.

Iako je neposredan blesak besa i žedi za osvetom koristan motiv za suzbijanje straha, naši davaoci podataka su odlučni u mišljenju da je dugotrajna mržnja izazvana simbolima i agensima fašističkih ciljeva mnogo značajnija.

DA LI SE LJUDI KOJI IMAJU JAKO OSEĆANJE
MRŽNJE PREMA NEPRIJATELJU BORE EFIKASNIJE

NA TO PITANJE...

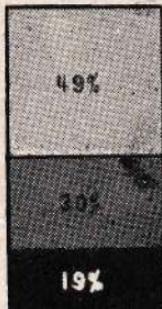
...Rekli su da

...Rekli su ne
...2% bili su neopredeljeni

OSVETA JE JAK MOTIV ZA BORBU

Našim davaocima podataka postavljeno je pitanje: »Kako je uticala na vas kao vojnika želja da se osvetite pošto ste videli ubijenog svog bliskog prijatelja?«

NA TO PITANJE...

...rekli su: »Postao sam mnogo bolji vojnik«

...rekli su: »Postao sam nešto bolji vojnik«

...rekli su: »To nije imalo uticaja na mene«
...2% rekli su: »Postao sam slabiji vojnik«

**LJUDI MOGU DA SE BORE BOLJE KAD JE
OPASNOST VEĆA**

Strah teži da oslabi napadačku revnost vojnika. Ali u nekim slučajevima nalet straha pokreće misli koje gone vojnika u akciji silinom koja je veća od obične.

Sedamdeset jedan odsto vojnika izjavili su da im se dešavalo da su se borili žešće i bolje pošto su savladali veliki strah.

Njihovo objašnjenje pokazuje da su, čak iako su se bojali, počeli da razmišljaju o svojim prijateljima, o jedinci kao celini, o postavljenom cilju rata. Ove misli, koje su došle posle straha, stvarno su ih učinile efikasnijim vojnicima.

Izgleda da se ovakve misli, koje se suprotstavljaju strahu, najverovatnije pojavljuju kad opasnost za sebe lično obuhvata i opasnost za grupu. Na primer: neki od ovih ljudi bili su poslati da zatvore jedan opasan proboj u linijama, i šezdeset četvorica odsto od njih uvideli su da ih je to učinilo boljim vojnicima. Takav proboj u linijama znači povećanu opasnost za samog čoveka, ali takođe znači i to da su i njegova grupa, a, u izvesnoj meri, i cilj za koji se on bori, u opasnosti. Sličan broj ljudi je odgovorio da se bolje borio u akcijama »na život i smrt«. Razlog je, isti. Akcija »na život i smrt«, mada je opasna, ima veliki značaj za cilj rata i podseća svakog vojnika da pokuša da učini najviše što može.

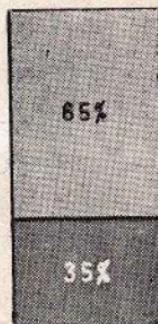
Da bi, međutim, reagovao na taj način, vojnik mora da se potpuno složi sa ciljem borbe i da oseća da njen konačan uspeh znači mnogo za njega.

AKCIJE »NA ŽIVOT I SMRT«

Četvorica od desetorice veterana imaju iskustva u »zauzimanju nekog položaja po svaku cenu«.

Od onih koji su učestvovali u takvoj akciji...
Procenat onih koji veruju da ih je to činilo...

... Boljim vojnikom

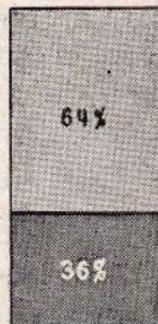
... Nije stvaralo boljeg vojnika

ZATVARANJE PRODORA NA POLOŽAJIMA

Šestorica od desetorice imali su iskustva u »zatvaranju opasnih prodora na položajima«.

Od onih koji su imali takvo iskustvo...
Procenat onih koji su osećali da ih je to činilo...

... Boljim vojnikom

... Nije stvaralo boljeg vojnika

PROTIV STRAHA ...

TAČNE VESTI O RATU

Obavešten čovek je naoružan protiv laži i glasina. On ne očekuje nikakvo zlo od onoga što mu je poznato i ima manje verovatnoće da će biti nepoverljiv prema svome udaljenom prepostavljenom.

Osamdeset devetorica odsto ovih vojnika smatrali su da je bolje dati ljudima tačne vesti o ratu, čak i kad su rđave. Ljudi su dokazivali da vojnik može, ako mu se daju netačna obaveštenja, slučajno otkriti istinu, ali rezultat će biti da ubuduće on neće verovati ni u kakve izveštaje koje bude dobijao od prepostavljenih.

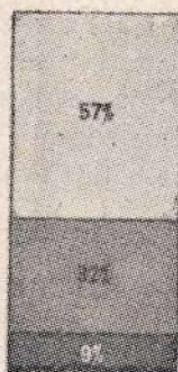
Naročito su važne vesti o ratu od neposrednog značaja za vojnika.

Vojnik bi morao da razume taktički značaj cilja koji treba da zauzme ili zadrži. Na taj način njegovo neposredno svakodnevno držanje povezano je sa celokupnim vođenjem rata. Ako želi da pobedi, može zapaziti da je i on činilac koji tome doprinosi. Devedeset petorica odsto ljudi izrazili su to mišljenje.

Potrebno je da ljudi shvataju celokupnu političku i vojnu strategiju rata koji vode. Svi naši davaoci podataka izjavili su da ih je to činilo boljim vojnicima. Treba da ljudi do krajnijih granica budu povezani sa celokupnim planom rata, da osećaju da opasnost pred kojom se nalaze, i posao koji obavljaju, čine deo postepenog napredovanja prema konačnoj pobedi. Pobedu kažu oni, obavešten vojnik postiže svakodnevnom borbom.

... I POZNAVANJE CILJEVA

Pitanje: »Kakav je uticaj na vaše držanje imalo vaše saznanje da dobijate tačne vesti o onome što se dešava na celokupnom frontu, čak iako su ove vesti bile prilično rđave«.

Procenat odgovora

...su rekli: »To me je činilo
Mnogo boljim vojnikom»

... su rekli: »To me je činilo
Nešto boljim vojnikom»

... su rekli: »To nije imalo nikakvog uticaja«
... 2% su rekli: »To me je činilo slabim vojnikom«

PITANJE: »Kakav je uticaj na vaše držanje imalo poznavanje strategijske važnosti vašeg neposrednog cilja... Zašto je bilo važno da se zadrži ili zauzme neki određeni položaj?«

...su rekli: »To me je činilo
mnogo boljim vojnikom»

... su rekli: »To me je činilo
nešto boljim vojnikom»

... 5% su rekli: »To nije imalo uticaja»

NAJBOLJA VRSTA DISCIPLINE

Naši ljudi prave razliku između dobrovoljne discipline i službene discipline i pretežno se izjašnjavaju za onu prvu.

Disciplina se uvek, dabogme, nameće komandnom linijom, ali velika je razlika, tako misle ovi ljudi, u tome da li vojnik razume da je disciplina potrebna i zbog kakvog se opštег cilja ona nameće. Idealno disciplinovan čovek je dobro obučen čovek. On zna za šta se bori. On prihvata vojnu disciplinu kao zapovest svoje sopstvene savesti.

Šezdesetorica odsto ljudi se slaže u tome da se dobra disciplina može obezbediti ako se ljudima pokaže šta oni lično stavlju na kocku u tom ratu. Mnogi ističu da kvaliteti oficira imaju veliki uticaj na dobru disciplinu. Oni moraju biti stručni, sposobni i pravedni. Ostali, u manjem broju, naglašavaju važnost objašnjavanja razloga izdavanja zapovesti i potrebe da se učini neki određeni postupak. Mali broj smatra da je korisno ublažiti službenu disciplinu kad se ljudi ne nalaze u borbi.

Svi jednodušno smatraju da je važno objasniti ljudima kako je disciplina korisna u bici, kako ona spasava živote i postiže rezultate. Obrnuto, »navikavanje na atomsku poslušnost a da se pri tome nikada ne objasne razlozi naredjenja« osamdeset devetorica odsto ljudi smatraju kao uzrok stvaranja slabih vojnika.

Ova pojedinost naglašavana je više puta. Vojnik koji zna šta hoće, obavešten vojnik, najbolji je vojnik.

VOJNIK KOJI ZNA ŠTA HOĆE NAJBOLJI JE VOJNIK

»DOBROVOLJNA« DISCIPLINA...

Devedeset petorica odsto izjasnili su se u prilog neke vrste unutrašnje discipline koja postoji kad ljudi shvate vrednost discipline... dragovoljno slušaju naređenja... disciplinuju sami sebe... i učestvuju u odgovornosti za disciplinu svoje grupe.

»SLUŽBENA« DISCIPLINA...

Samo petorica odsto izjasnili su se u prilog discipline koja proističe uglavnom iz straha od kazne.

Procenat odgovora

U prilog »dobrovoljne«
discipline

96%

U prilog »službene«
discipline

4%

NAJBOLJI VOJNIK ZNA... ZAŠTO JE DISCIPLINA POTREBNA U BICI

Objašnjenje ljudima u toku obuke »kako je disciplina korisna i zašto je potrebna u borbi« teži da od njih stvori...

Procenat odgovora

Mnogo bolje vojнике

96%

Nešto bolje vojнике
Nema uticaja (1%)

4%

KAKO VOJNIK TREBA DA SE ODNOSSI PREMA STRAHU

Strah je normalna, neizbežna i korisna reakcija opasnosti. On je signal opasnosti koja se stvara u čovekovom telu zbog toga što je čovek svestan znakova opasnosti u svojoj okolini.

Nijedan čovek koji se boji u bici ne treba toga da se stidi ako može da kontroliše svoj strah. Strah nema značaja, već ono što čovek radi kad se boji.

Kontrolisan strah ima moć da podstakne čoveka na korisnu akciju. Nekontrolisan strah je razoran; on ima moć da podstakne čoveka na paniku, koja još uvek dovodi u opasnost njegov život.

Cilj dobrog držanja prema strahu jeste upravljanje strahom. Strah treba tako rasporediti da nikada ne postane suviše slab niti suviše jak. Kad je strah suviše slab, čovek postaje neobazriv. Kad je suviše jak, čovek gubi kontrolu nad samim sobom; ostali ljudi vide njegov strah pa i oni počinju da se boje.

Čak i kad je strah vrlo jak, čovek ne može naučiti da njime upravlja i da ga održava na korisnom nivou. Strah od toga da čovek bude poznat kao kukavica koristan je strah. Kad se taj strah suprotstavi strahu od bitke, on može da pomogne novajliji da prođe kroz svoje prve akcije.

Veteran se uči da pravi razliku između stvarnih i ne-realnih opasnosti bitke. On isto tako može naučiti druge načine kontrolisanja straha.

Da bi se mogao koristiti raznim načinima za smanjivanje straha, čovek mora biti sposoban da ga uoči pre nego što on postane toliko jak da se više ništa ne može učiniti. Poznajući simptome straha, znajući gde da očekuje opasnost, znajući pod kojim uslovima se strah povećava, uz dodatak nekih drugih snažnih motiva, čovek stvara mogućnost da se čuva od preteranog straha.

Odvraćanje pažnje od straha i koncentracija pažnje na neposredni zadatak važni su načini za smanjenje straha. Iskorišćavanje ovih načina može se naučiti iskustvom i ugledanjem. Diskusija o celokupnom problemu straha sa drugim vojnicima je način učenja iz njihovog iskustva.

Ali metodi za smanjivanje straha nisu uvek korisni i mogućni. Ima situacija, naročito pre bitke, kad se čovek bori protiv straha koji dolazi iz njegovih sopstvenih misli — misli o opasnostima na koje će naići. U samoj bici ima situacija kad se strah mora izdržati. Tu je potrebno nešto efikasnije nego metodi za smanjivanje straha.

Osnovna stvar koja kontroliše strah u čoveku jeste neka unutrašnja snaga, koja je jača od njegovog straha. Mržnja prema neprijatelju je takva jedna snaga. Odanost armiji i njenim rukovodicima, ponos jedinicom, vernost prijateljima i, više od svega, duboko osećanje naklonosti prema ciljevima rata su najjače snage koje se suprotstavljaju strahu. Čovek koji ima u sebi te snage može da postupa inteligentno i odlučno *čak i kad se mnogo boji*. Takav čovek je hrabar. Hrabrost nije neustrašivost, ona je sposobnost za obavljanje zadatka *čak i kad se čovek boji*.

Vojnik koji je dobro obučen i ima inteligentno rukovodstvo i odgovarajuću opremu može dugo vremena biti dobar borac a da pri tom ne mari za stvari za koje se bori. Ali pre ili docnije on će naići na neki privremen poraz, glad, umor, bolest i čuće rđave glasove. U takvoj krizi on može da doživi slom. Čovek koji je odan ciljevima borbe, i ako pored toga raspolaže opremom i veštinom, može najbolje da izdrži tu borbu.

Volja za pobedom možda nije važna kad su obuka, oprema i velika nadmoćnost na strani gore navedenih vojnika. Ali kad su snage jednake, pobeduju oni vojnici koji najviše žele da pobeđe.

V DEO

NEKE ČINJENICE U VEZI SA OVOM STUDIJOM VERODOSTOJNOST

Prednji podaci prikupljeni su iz jednog upitnika koji je imao 44 strane. Sam upitnik sastavljen je na osnovu dvadeset zabeleženih intervjuja. U upitniku su se nalazila i

pitanja na koja se odgovaralo slobodno kao i ona na koja se odgovaralo sa »da« ili »ne«. Ukupno je 300 veterana ispunilo upitnik.

Broj odgovora na svako pojedino pitanje je bio obično manji od 300; bar nekolicina nisu odgovorili na neko pitanje. Od 199 pitanja postavljenih u upitniku podaci iz 62 pitanja upotrebljeni su u ovoj studiji. U 41 od ova 62 pitanja ostalo je bez odgovora 5 odsto ili manje. U 14 od 62 pitanja bilo je približno od 6 do 10 odsto bez odgovora. U tri slučaja bilo je bez odgovora 10 do 15 odsto. Na četiri naknadna pitanja bilo je bez odgovora više od 15 odsto.

O dva ekstremna slučaja od ova četiri biće ovde prodiskutovano. U slučaju pitanja *vrste straha čiji je intenzitet opadao* (str. 26) 130 ljudi (43 odsto) nisu dali nikakav odgovor. Ovde se nije mogao uspostaviti nikakav redosled vrsta straha zbog tako velikog broja onih koji nisu odgovorili. Iduće pitanje koje je imalo veliki broj bez odgovora, tj. 24 odsto, bilo je pitanje »*promenljivost straha*« (str. 24). Ispitivanjem je utvrđeno da je to vrlo teško pitanje, jer ovde treba načiniti redosled vrsta straha, što je njima izgledalo komplikovano. Najveći broj neuspelih pokušaja da se odgovori zabeležen je u odnosu na to pitanje. Može se sasvim opravdano pretpostaviti da su odgovore na to pitanje dali inteligentniji ljudi ili bar oni koji su bili najveštiji da odgovore na ovako slabo postavljeno pitanje. U preostala dva slučaja, gde pitanja bez odgovora prelaze 15 odsto, samo krajnje neočekivana raspodela odgovora koji nisu dati mogla je da utiče na dati redosled.

Neki davaoci podataka izdvojili su se dajući za pojedina pitanja odgovor »bez iskustva«. Ovo povlači za sobom pitanje broja stvarnih odgovora koji su upotrebljeni za proračunavanje procenta i određivanje redosleda. U 52 od 62 slučaja, stvarni broj odgovora, tj. 300 minus »bez odgovora« i »bez iskustva« iznosi između 200 i 300. U deset slučajeva stvarni broj odgovora iznosi manje od 200. Ovi drugi slučajevi su pažljivo ispitani i različno ucrtani i opisani u tekstu. O tome kako se postupalo u pet od ovih slučajeva

treba pogledati grafikone na stranama 51, 53 i 61 i tekst koji uz njih stoji. Kad se smatralo da su procenat i redosled nesigurni, zbog malog broja stvarnih odgovora ta činjenica naznačena je u tekstu.

Izraz »od ljudi« upotrebljava se u celoj ovoj studiji, na primer: »90 odsto ljudi osećalo je tako i tako«. Ovo je izgledalo jasnije i verovalo se da će stvarati manje zabune nego kad bi se stalno naglašavalo da je toliki procenat »ljudi koji su odgovorili« imamo jedno određeno osećanje.

Jedan neizbežan nedostatak ovog ogleda sastoji se u tome što nismo mogli izabrati davaoce podataka po konkursu. Mnogi veterani su bili na moru kao mornari trgovачke mornarice; veliki broj njih nalazio se u Armiji SAD. Ni do jednih ni do drugih nije se moglo doći. Moglo se dobiti samo ovih 300 davalaca podataka. Ali nije bilo nikakvih dokaza da su se veterani, kojima smo raspolagali na bilo kakav sistematski način razlikovali od veteranata do kojih nismo mogli doći. Možemo zaključiti da se mišljenja koja su data u ovoj našoj studiji odnose na pomenutu grupu kao celinu.

MOGUĆNOST PRIMENE

Pošto je cilj ovog istraživačkog rada da pruži podatke kojima bi mogle da se koriste američke vojne vlasti u čiji delokrug dolazi problem straha, postavlja se pitanje da li ovi nalazi mogu da se prenose sa ove ogledne grupe na sličnu grupu pripadnika armije SAD. Konačni odgovor na ovo pitanje moglo bi se dati samo posle paralelnog proučavanja pripadnika američkih jedinica, pošto one provedu izvesno vreme u borbi. Za sada mogao bi se izneti izvestan broj razloga koji govori u prilog i protiv pretpostavke da bi se zaključci iz ovog ogleda mogli primeniti na pripadnike američke armije.

Protivrazlozi su ovi:

- 1) Pripadnici brigade »Abraham Linkoln« bili su isključivo dobrovoljci. U američkoj armiji relativno mali procenat ljudi su dobrovoljci. Možda bi ovi nalazi mogli

bolje da se upotrebe za proučavanje specijalnih dobrovoljnih službi, kao što su vazduhoplovstvo, mornarička pešadija ili vazdušno-desantne jedinice, nego za gro američkih jedinica.

2) Mnogi su, možda većina veterana pripadnika brigade »Abraham Linkoln«, imali jako osećanje za »cilj ove borbe«. Oni su posmatrali borbu u Španiji kao prvi korak u ratu protiv fašizma, a za demokratske snage sveta. Samo stručnjaci armije SAD za pitanje morala mogu da odgovore na pitanje da li naši ljudi imaju slične motive.

3) Oni su se borili u tehnički slabijoj vojsci. Možemo pretpostaviti da su oni u pogledu obuke, organizacije i materijalne opremljenosti nesumnjivo bili inferiorniji u poređenju sa našom dobro organizovanom armijom.

4) Mada su povremeno pobedivali, pripadnici brigade »Abraham Linkoln« su trpeli poraze, odstupali su i nanošeni su im teški gubici. Uprkos takvim nepovoljnim uslovima oni su se dobro borili.

5) Pripadnici brigade »Abraham Linkoln« bili su uglavnom iz velikih gradova. Devet od deset njih došli su iz gradova koji imaju 100 000 i više stanovnika. Ova činjenica u odnosu na oglednu grupu mora da ih izdvoji u poređenju sa američkom armijom kao celinom.

Razlozi koji govore u prilog su ovi:

Razlozi koji govore u prilog su ovi:

1) Strah pred opasnošću je verovatno opštelijudsko osećanje. Ne postoji razlog da se veruje da on kod jedne grupe ljudi postoji u manjoj meri nego kod druge.

2) Iskazi veterana brigade »Abraham Linkoln« izgledaju razumni. Oni priznaju postojanje straha i daju praktična uputstva za borbu protiv njega.

3) Osnovna svojstva savremenog rata su verovatno svuda jednaka. Zbog toga vojnici različitih armija moraju steći jedan opšti fond iskustava. Neka od tih iskustava treba da budu takva da se mogu prenositi sa jedne armije na drugu bez obzira na razlike među njima u pogledu cilja, sastava ili ostalih okolnosti.

4) Ova ogledna grupa sastavljena je, sa vojničke tačke gledišta od vrlo iskusnih ljudi. Sedamdeset četvorica odsto imali su više od šest meseci borbenog iskustva, a pedeset osmorica odsto bili su ranjeni bar jednom. Ovo prično dugo iskustvo na frontu moralo im je pružiti borbene pouke i dati im jedan fond iskustava, koja mogu da prenose drugima.

Svako ko bude htio da primenjuje rezultate ove studije moraće sam da prosudi da li postoji verovatnoća da se ovi nalazi primene i na druge jedinice.

GREŠKE U SAOPŠTAVANJU

Možda postoji izvestan broj pogrešaka, koje nisu u vezi sa statističkom pouzdanošću i mogućnošću prenošenja ovih podataka na neku drugu armijsku organizaciju. One mogu da se nazovu greškama izveštavanja. Upitnici predstavljaju neku vrstu podsticaja za one koji odgovaraju. Ti podsticaji dobijaju oblik rečenica, pitanja i slično. Od onoga koji odgovara zahteva se da na pitanje odgovori rečenicom. Misao onoga koji odgovara verovatno se formulisala u nekoj određenoj situaciji iskustva — u ovom slučaju, iskustva opasnosti u bici. Postavlja se, dakle, pitanje: da li su misli koje on sada stvara jednakе onima koje je formulisao u stvarnoj situaciji? Mi, svakako, moramo istaći da se kod misli oseća težnja da blede. One su preciznije ako je onaj koji ih formuliše bliže situaciji na koju se one odnose. Na primer: neki od dvadeset šestorice odsto naših veteranata su izjavili da se nisu bojali u svojoj prvoj akciji možda su »zaboravili« svoj strah.

Kod misli se isto tako oseća tendencija da se pozajmljuju. Ljudi prepričavaju svoja iskustva posle bitke i neki možda raspolažu sa više ubedljivosti, koja doprinosi da se njihovi pogledi prihvate. Nema načina da se tačno proceni verovatnoća da je do ovog pozajmljenog dolazilo u našem slučaju, ali ima dokaza da ono postoji u izvesnom stepenu. Zatim, možda postoji tendencija da se »prošlost« idealizuje

tj. da se promene misli formirane na licu mesta, tako da predstavljaju onoga koji ih formulise u boljoj svetlosti. Pošto izgleda da se podaci koji se nalaze u našem upitniku dobro slažu sa novinskim izveštajima iz toga vremena i sa knjigama koje su docnije objavili pripadnici ove brigade, verujemo da naši podaci nisu idealizovani.

CILJEVI BORBE I SLAGANJE SA CILJEVIMA BORBE

Slaganje sa ciljevima rata je psihološki proces, a sami ciljevi su ideološki sistem. Ciljevi mogu da se razvrstavaju prema stepenu do koga oni omogućavaju jednom društvu kao celini da se složi sa njima. Na primer: »odbrana otadžbine« kao cilj odmah bi bila shvatljiva masama ljudi; dok, možda, mnogim ljudima nedostaju potrebna tehnička obaveštenja i shvatanja prividno dalekih opasnosti koje treba otkloniti da bi se sačuvale »četiri slobode«. Sa parolom »Azija narodima Azije« kao parolom rase, relativno lako se može složiti, međutim, »borba protiv okruženja« može biti shvatljiva mnogo manjem delu stanovništva. Prema tome, pojačanje slaganja sa ciljevima ne sastoji se samo u tome da aparat za obaveštavanje ispravno radi; ono zavisi u izvesnoj meri od samih ciljeva u koje treba da se veruje. Neki ciljevi imaju neposredan dodir sa svim slojevima društva. Drugima je potreban izvestan stepen tehničkog obaveštavanja zbog čega je broj ljudi koji mogu u jakoj meri da izraze svoje slaganje ograničen. Sasvim odvojeno od »privlačnosti« samih ciljeva stoji pitanje savršenosti sistema obaveštavanja i obrazovanja koji podupire to slaganje.

Kad postoje uspešni obrazovni metodi, oni mogu da stvore najviši mogući stepen masovnog slaganja sa izvesnim određenim ciljevima.

O NESVESNOM STRAHU

U ovoj studiji nije bilo mogućno dati tačan opis ličnosti davalaca obaveštenja kakvi su oni bili pre nego što su stupili u vojsku, niti oceniti različne stepene nesvesnog straha koje su ti ljudi doneli u bitku. Prema tome, ova studija ne tretira razlike između svesnog i nesvesnog straha. Vrste nesvesnog straha iz civilnog života, nema sumnje, prenose se na opasne situacije u bici. Ljudi se u mnogim situacijama mnogo više boje nego što bi to stvarno trebalo, mada te situacije ponekad mogu biti i opasne. Oni koji stvaraju paniku ili razvijaju nervozu, možda su upravo oni kod kojih je izuzetan stepen civilnog straha dodat normalnom strahu koji se stvara pri uslovima borbe. Nikakvih dokaza nemamo da pobijemo ovu prepostavku. Podaci koje smo dobili iz upitnika ne pružaju nam priliku da pravimo razliku između racionalnog i iracionalnog straha od bitke. Razmatranje je, nužno, ostalo jednostrano. Moglo bi se primetiti da nismo pokušali da dobrovoljce brigade »Abraham Linkoln« »snimimo« sa psihijatrijske tačke gledišta. Nema razloga da se ne veruje da kod njih nije postojala normalna količina nesvesnog straha. Činjenica da su oni taj strah čvrsto držali pod kontrolom zato što su čvrsto stajali na ideoološkim gledištima rata može predstavljati jedno značajno svedočanstvo.

Kapetan
Helge Gering

RAZMIŠLJANJA O PSIHOLOŠKIM DEJSTVIMA ATOMSKOG ORUŽJA NA TRUPU*)

Izgleda jedva moguće da se već danas predstave dalekosežne posledice atomskog rata. Naše mogućnosti stvaranja predstave neće za to biti dovoljne. Stoga ovaj rad nema za cilj ništa drugo do da šematski prikaže razmišljanja po pitanju kako se dejstva atomskog oružja psihološki mogu odraziti na trupu, pri čemu će se izostaviti sva pitanja koja se tiču civilnog područja i povratno dejstvo sa te strane na trupu.

Kada se danas želi govoriti o psihološkim dejstvima atomskog oružja na trupu treba poći od toga da u toj oblasti ne postoje nikakva iskustva, jer ono još nikada nije bilo upotrebljeno protiv trupa. Oba atomska dejstva na Japan 1945. godine mogu se prenebregnuti, jer se pri tome nije radilo o dejstvu protiv trupa, a osim toga japansko stanovništvo nije ništa znalo o atomskom oružju i zbog toga je preneraženo stajalo pred zbivanjem koje nije moglo da shvati. Nasuprot tome, danas možemo da prepostavimo da dobro obučeni vojnik pri atomskom dejstvu zna u kakvoj se situaciji nalazi, koje mu zaštitne i odbrambene mere staje na raspolaganju i kako prema tome treba da se ponaša.

*) Helge Göhring: *Gedanken über die psychologischen Auswirkungen von Atomeinsätzen auf die Truppe*, — »Wehrwissenschaftliche Rundschau«, februar 1960, str. 105. Preveo sa nemačkog Nenad Birovljev, redigovao prema originalu Milorad M. Damjanović.

Pošto nedostaju praktična iskustva, tema se može trebiti samo tako što će se poći od teoretskih razmatranja. Ono jedino o čemu već imamo više ili manje konkretnе predstave bilo sa filmskih traka, slika ili izveštaja jeste materijalno razorno dejstvo atomskih razornih sredstava. Stoga se pri tretiranju teme mora od toga poći.

Dejstva atomskih detonacija u pogledu njihove razorne snage su doduše različita (u zavisnosti od veličine razornog sredstva, visine detonacije, vremenskih okolnosti itd.), međutim, za psihološko dejstvo na trupu koja se nalazi u radijusu dejstva, ove stepenovane razlike bile bi beznačajne.

Sledeća razmišljanja odnose se na trupe koje se nalaze unutar radijusa dejstva. Bez sumnje, potrebno je utvrditi i psihološka dejstva na trupu koja nalazeći se izvan radijusa dejstva trpi samo male gubitke ili ih uopšte nema. Već i sama vest da su primenjena atomska oružja ispoljiće psihološko dejstvo na svaku trupu.

Da li se isplate psihološke reakcije koje se mogu zamisliti treba poći od jednog primera: jedan bataljon oklopnih grenadira imao je nameru da se pripremi za izvršenje napada. Jedna četa nalazila se na oklopnim transporterima, druga se baš bila iskrcaла kada je nastupila atomska detonacija. Gro bataljona nalazio se unutar radijusa dejstva.

Prvo pitanje koje pri razjašnjenju ove situacije treba da postavimo glasi: kako je vojnik doživeo, odnosno, preživeo detonaciju? Drugo pitanje glasi: kako vojniku izgleda okolina posle detonacije?

Već pri odgovoru na prvo pitanje postaje jasno kako različito može da bude doživljavanje svakog pojedinca. Ono doseže od najtežeg ranjavanja do telesne neozleđenosti pri čemu se ova poslednja u prvi mah ne može apsolutno sigurno utvrditi, jer se ne može tačno utvrditi individualna ugroženost od nuklearnog zračenja.

Pošto su obe čete bile na približno istom odstojanju od nulte tačke eksplozije vojnici u oklopnim transporterima su bolje podneli detonaciju. Njihovi gubici su bili manji, pojedinac nije bio tako neposredno izložen doživljavanju udesa, jer je bio zaštićen svojim vozilom. Pojedini okloplni

transporteri su uništeni, izgoreli ili su prevrnuti, dok su drugi verovatno ostali neoštećeni.

Vojnici izvan vozila neposredno su bili izloženi udarnom i topotnom talasu. Razbacani delovi izazvali su ranjavanja, topotni talas je izazvao opekatine itd. Gubici su iznosili ukupno 50%.

Vojnik koji je preživeo detonaciju, posle kratkog vremena ošamućenosti, počeo je da gleda oko sebe. Šta sve može da vidi?

Slika pejzaža je potpuno izmenjena. Naselja koja je on još do malo pre video potpuno su razorenata i skoro su sa svim iščezla. Delovi šume su uništeni, ruševine kuća i popucalo drveće počinje da plamti. Zemljište je pokriveno debelim slojem prašine a nebo zastrto oblacima prašine. Neki njegovi drugovi su mrtvi i jedva se još mogu raspoznati, drugi su ranjeni i viču; mnogi su zaslepljeni i ništa ne mogu da vide.

S obzirom na ovu situaciju treba računati s tim da je trupa obuhvaćena dejstvom šoka koji se može označiti kao *parališuće zaprepašćenje*. Čoveku je potrebno neko vreme da bi se u toj izmenjenoj okolini uopšte snašao.

Vojnik treba sada da stavi svoju ABH masku u zaštitni položaj, što bez sumnje donosi dalje psihološko opterećenje. Međutim, vremena za prepustanje drugim razmišljanjima nema. Od trupe će se odmah zahtevati da dejstvuje što psihološki povoljno deluje. Vojnik nema vremena da mnogo razmišlja šta ga čeka. Ranjenici moraju da se evakuišu, a vozila, naoružanje i oprema da se provere da li su i dalje upotrebljivi. Pored toga, svakog trenutka može da usledi neprijateljski napad.

Za vojnika nastaje, dakle, *period aktivnosti* koji angažuje čitavu ličnost, razume se pod prepostavkom da ne izbije panika čije će se nekontrolisane posledice ovde izostaviti.

Prava psihološka dejstva primene atomskog oružja treba očekivati tek posle ovog »perioda aktivnosti«, naime onda kada jedinica, kao što to treba očekivati, bude povu-

čena iz borbene zone. Tek tada će vojnik biti u stanju da doživljeno u sebi obradi (*period osvešćivanja*).

Kakvi se vidovi ponašanja mogu očekivati u tom periodu?

1. *Pasivno reagovanje* koje ili prelazi u *neaktivnost* i može da pređe u punu apatiju ili u izvesnu *ravnodušnost* (sada mi je sve sve jedno), čija je posledica da čovek deluje »kruto po naređenju« i ništa ga više ne može potresti.

2. *Aktivno reagovanje* koje uslovljava pobunu protiv pretrpljenoga, odnosno, protiv onoga što ga dalje može očekivati. I ovde se mogu razaznati dve mogućnosti. S jedne strane, *negativna reakcija*: sve je više bez ikakvog smisla, ja se predajem (posledica: prebegavanje neprijatelju, bekstvo ispod zastave). S druge strane, *pozitivno reagovanje* po kojoj vojnik izvodi zaključak: i to tek sada ispravan.

3. Mogućnost da to zbivanje ne izazove *nikakav uticaj* na čoveka, jedva se može zamisliti, te se iz daljeg razmatranja može isključiti.

Na ove grubo prikazane mogućnosti reagovanja treba gledati kao na ekstremne vidove ponašanja, među kojima postoji toliko nijansi koliko ima različitih karaktera.

Nema potrebe da se dokazuje da su i »*neaktivnost*« i »*aktivno-negativna reakcija*« sa vojne tačke gledišta nepoželjni vidovi ponašanja.

Treba postaviti pitanje, koji vid ponašanja pretežno treba da očekujemo u trupi. Reagovanja vojnika biće jednim delom posledica njegovih psihofizičkih kvaliteta, a, s druge strane, zavisće od njegove civilne i vojničke sredine, pri čemu će ova poslednja u odlučujućoj meri biti iskovana ličnošću komandanta, odnosno, komandira njegove jedinice.

U pogledu karaktera nemačkog naroda treba računati s tim da je većina vojnika po svojoj nastrojenosti aktivna. To dokazuje privredno ili, bolje rečeno, radno čudo posle rata. U civilnom životu, međutim, dejstvuju jake snage u smislu pasivnog vida ponašanja, kao što su, na primer, rad na beskrajnoj traci, televizija, industrija zabavnih sredstava i uopšte nedostatak stvaralačkih zadataka (čovek ne

radi više već samo reaguje). Međutim, ove snage još uvek neće biti toliko jake da bi kod mase mladih ljudi mogle potpuno da potisnu aktivne snage. Vojnička sredina treba, u granicama naređenja i poslušnosti, da razvija aktivni vid ponašanja.

Kada se ti faktori međusobno uporede može se zaista prihvati zaključak da će pretegnuti aktivni vid ponašanja.

Koje zaključke treba da izvuče vojno rukovodstvo iz ovog upoređivanja?

Potrebno je:

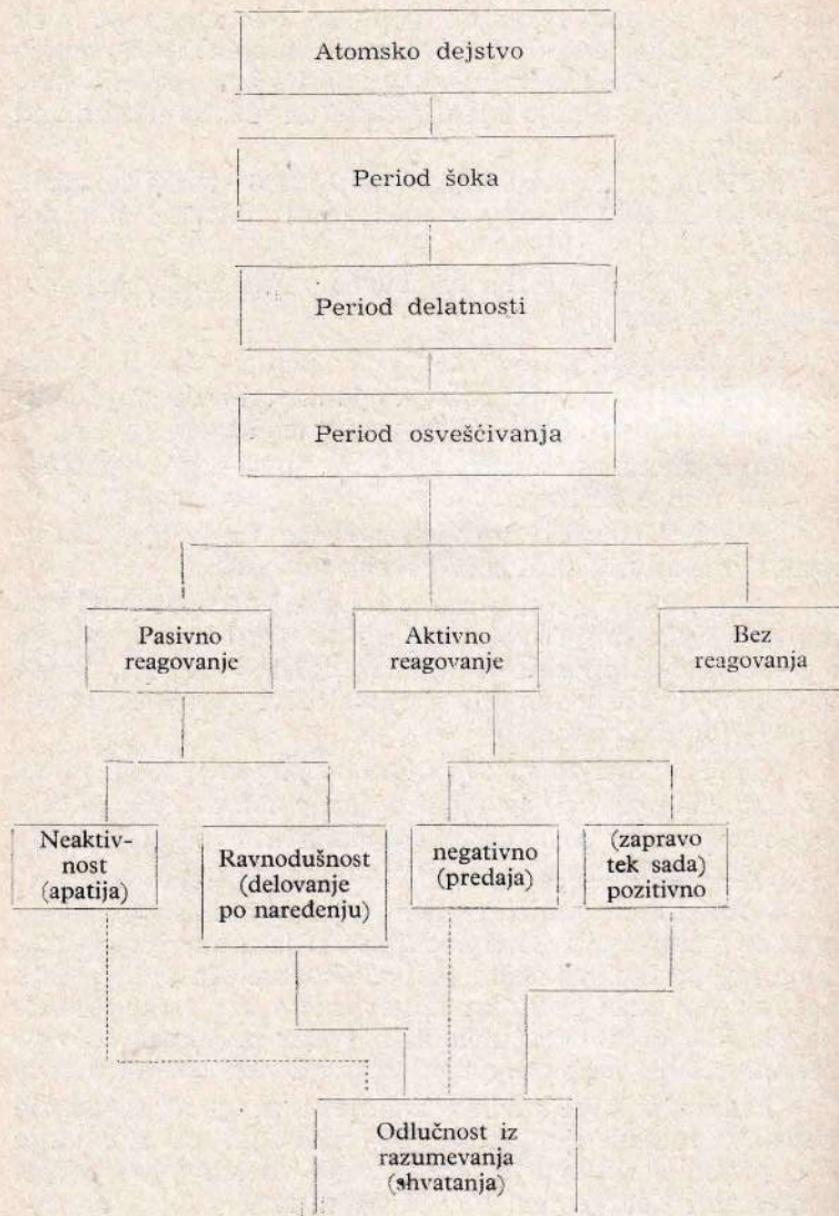
1. Razvijati u vojničkom pogledu najpozitivnije »aktivno-pozitivno« reagovanje (zapravo tek sada).
2. »Pasivnu ravnodušnost«, koja je vojnički upotrebljiva ali nije poželjna, treba aktivirati (razdrmati).
3. Druga, vojnički nepoželjna reagovanja (»neaktivnost« i »negativnu aktivnost«) treba suzbijati.

Rukovodilac jedinice mora pokušati da opet stavi pod kontrolu reagovanje svoje trupe i da ubedi svoje vojnike u potrebu *shvatanja* da je njihovo dejstvo uprkos tome neophodno i celishodno i da u njima oživi *odlučnost* u pogledu daljeg delovanja.

Kamen temeljac za ovo mora se postaviti još u miru, naročito kod podoficirskog kadra, jer je neizvesno da li će u prvim trenucima posle atomskog dejstva u jedinici uopšte biti i jednog oficira živog ili sposobnog za dejstvo.

S obzirom na uništavajuće dejstvo atomskog oružja uvek se nanovo postavlja pitanje da li je u takvim okolnostima vojna akcija uopšte još celishodna. Na ovo pitanje može se dati samo potvrđan odgovor ako smo stekli ubedjenje da fizičko uništenje mnogih treba prepostaviti psihičkom nasilju što ga sovjetski režim donosi sobom za sve.

U mnogim slučajevima znanje i snaga za stvaranje predstava mladih ljudi neće biti dovoljni za shvatanje ovog problema. Stoga je potrebno da oficir svojim ličnim primerom i delovanjem deluje ubedljivo.

Na kraju treba, dakle, utvrditi da se različiti psihološki uticaji atomskog dejstva na trupu mogu samo tada savladati ako je vojnik ubedjen u smisao svog dejstva.

Kod ove opširne teme morao je niz pitanja ostati neobraden kao što je, na primer, mogućnost nastajanja panike ili trajnog gubitka psihološke otporne snage. Nije načinjena razlika između trupe sa borbenim iskustvom i bez ovoga, trupe koja se nalazi unutar ili izvan užeg zavičaja, boračke trupe i delova za snabdevanje itd. Pokušalo se samo da se prikaže jedna vrsta primera reagovanja koja se mogu zamisliti, pri čemu treba imati u vidu da je mera užasa koju čovek u svome duhu uopšte može da shvati ograničena a da pri tome on ne bude psihički paralisan.

Mi, međutim, ne znamo da li mera strašnoga što ga čovek u vremenskoj koncentraciji pod dejstvom jedne atomske detonacije mora da pretrpi premaša zbir svega onoga što su nemacki vojnici već morali da izdrže u Stalingradu ili pred Verdenom.

Dr Rozana Brusko

MOGUĆE PSIHOLOŠKE REAKCIJE KOD TRUPA POD DEJSTVOM ATOMSKOG ORUŽJA*)

Podstaknuta člankom: *Razmišljanja o psihološkim dejstvima atomskog oružja na trupu* od H. Geringa**) i polazeći od njega, želeta bih ovde da pokušam da dam izvestan doprinos za stvaranje jedne šeme reagovanja.

Pod prepostavkom da se još uvek radi o teorijskim razmatranjima koja se ne zasnivaju ni na kakvim iskusstvima, ovaj bi rad trebalo shvatiti kao nepretenciozno i u svom krajnjem rezultatu nepotpuno nastojanje čiji je cilj da se otkriju sva mogućna reagovanja vojnika koji su po-gođeni dejstvom primenjenih atomskih oružja da bi se mogle najpre da projektuju a zatim i ostvare celishodne pripreme u pogledu obuke i nastave.

U tom smislu potrebno bi bilo izvršiti i planske istraživačke radeove u raznim stručnim oblastima (fizici, hemiji, medicini, psihologiji, psihijatriji i sl.) i sumirati njihove rezultate.

Privremeno se mora odložiti odluka o tome da li i na koji način da se obrade individualne i kolektivne dispozicije i konstitucionalni uslovi pojedinaca i kako da se na ove dispozicije i uslove utiče, odnosno, kako da se oni razvijaju ili menjaju.

*) Rosanna Brusco: *Mögliche psychologische Reaktionen bei Truppen, unter der Einwirkung von Kernwaffen*, »Wehrwissenschaftliche Rundschau«, maj 1960, str. 281. Preveo sa nemačkog Nenad Birovlijev, redigovao prema originalu Milorad M. Damjanović.

**) Članak je objavljen u ovoj svesci na str. 460. Prim. red.

Može se pomisliti da bi detaljna pedagoška, a eventualno i psihoanalitička delatnost sa ljudima verovatno više mogla doprineti da se trupa u slučaju potrebe prilagodi odredenim zahtevima nego ako je ona bila podvrgnuta samo površnoj obuci.

Pored onoga što se osetilo i opazilo mogu u datim okolnostima i nesvesna zbivanja i slučajevi stvarno ili samo prividno da ponište dugotrajnu i brižljivo izvedenu obuku.

Međutim, ovim razmatranjima se ne želi reći da ne bi trebalo rizikovati, već jedino da treba težiti da se smanji taj rizik, pa i ako je on sasvim mali.

Glavni zadatak praktične psihološke obuke za trupe koje dejstvuju u ugroženim područjima trebalo bi da se sastoji u tome da se automatizuje obukom lanac reagovanja koji izgleda najcelishodniji. Jer, ma koliko malo bila poželjna automatizacija bilo kakvog reagovanja ipak izgleda da se time najlakše može postići smanjenje mogućnih slučajnih pojava koje odstupaju od »idealne« šeme reagovanja.

Namerno ne bih pošla od »materijalnog razornog dejstva atomskih razornih sredstava«, pošto se ne slažem u potpunosti sa tvrđenjem da su »dejstva atomskih detonacija« doduše »u pogledu njihove razorne snage« različita, »međutim za psihološko dejstvo na trupu ove stepenovane razlike bile bi beznačajne«.

Apstrahujući činjenicu da »razorna snaga« može da ispolji kvantitativne, ali i kvalitativne materijalne razlike, ona može da uslovi ne samo »stepenovano« već i kvalitativno različita dejstva u psihološkom području.

Ovi različiti vidovi psihološkog dejstva mogli bi imati odlučujuću ulogu u stvaranju celovite slike psihičkih uzbuđenja pri unutrašnjem stvaranju rezultanata snaga i vektora delovanja.

Sledeće činjenice bi trebalo razmotriti i dalje ih razrađivati:

— da osećanja i opažanja izvanrednog intenziteta bacaju čoveka u jedno, psihološki neobično stanje koje ima za posledicu nastrana reagovanja i postupke (između ostalog spontana i izostala reagovanja);

— da se pojedinac najčešće drugačije ponaša, zavisno od toga da li se nalazi ili preživljava naročite događaje na određenoj prostoriji: sam, u grupi pojedinaca, ili kao član mase;

— da se u takvim slučajevima ne može računati sa Veber-Fehnerovim (Weber-Fechner) zakonom koji inače važi u srednjim slučajevima;

— da se mora računati sa razlikama u individualnom reagovanju;

— da je u zavisnosti od unutrašnjih i spoljnih okolnosti, većina reagovanja kod svih lica različito stepenovana;

— da, zavisno od topološkog stanja, okolnosti i stanja u kome se ljudstvo nalazi, situacija svaki put može da bude drugačija;

— da i telesno i psihofizički neozledeni koji su u stanju da produže dejstvo ne moraju bezuslovno najcelishodnije da i postupaju.

Pri tom bih želela da primetim da se oznaka »pasivno reagovanje« može shvatiti kao viši pojam za »neaktivnost« i »ravnodušnost«, a da »odlučnost« već predstavlja »aktivno reagovanje«.

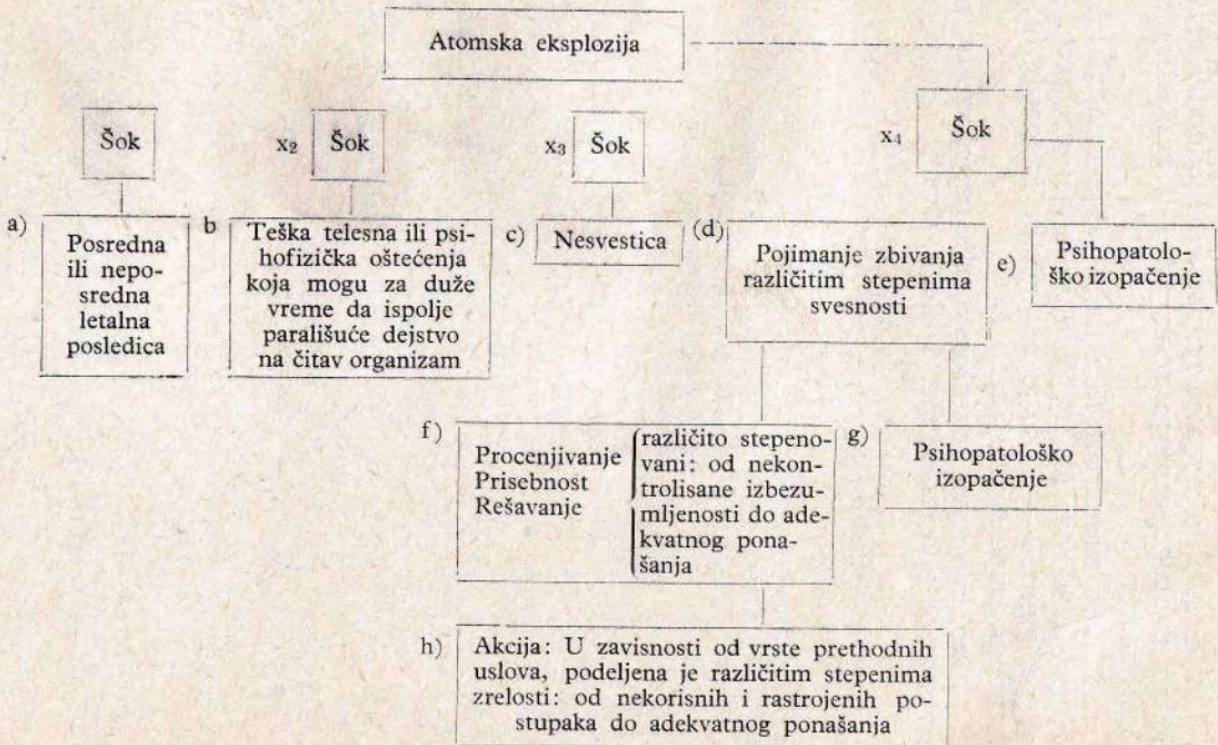
Ostvarenje adekvatnih postupaka koje bi trebalo izvršavati posle atomske eksplozije uslovljeno je harmoničnim naizmeničnim smenjivanjem pozitivno-aktivnih i negativno-kočećih impulsa. Zbog toga je neophodno da se psihofizička ravnoteža onih ličnosti od kojih se zahteva aktivnost očuva netaknuta ili da se ona povrati.

Objašnjavajuće napomene uz šemu reagovanja:

1) Kao idealni slučaj trebalo bi smatrati sledeći redosled:

Atomska eksplozija — x4 — d — f — h.

ŠEMA REAGOVANJA

2) a, b, c i e mogu se svi postaviti jedno iza drugog ili jedno uz drugo, a mogu nastupiti i u različitim kombinacijama.

Bilo bi, zatim, potrebno da se još proanalizira kako da se ostvari idealan slučaj. To bi se moglo postići na osnovu eksperimenata — kako je na početku izlaganja rečeno — i radom grupe stručnjaka.

Ovo, kao i sva ona pitanja koja proizilaze iz analize i ocene iznete šeme, ostaje, dakle, otvoreno.

Kapetan fregate
Paul E. Lenkajt

UNUTRAŠNJE RUKOVOĐENJE LJUDIMA I IZVEŠTAČENOST*)

Unutrašnje vođstvo predstavlja u vojnom smislu novi izraz koji je nastao tokom formiranja savezne vojske**) a u smislu »savremenog rukovođenja ljudstvom i duhovnog naoružanja«. Ovaj pojam je mogao dobiti svoj oblik i sadržaj tek u toku razvoja vojne prakse. Na početku je ovaj izraz podsećao na umetničku, savršeno izrađenu posudu u koju su sipali sopstveno vino, kako zlonamerni tako i dobromerni ljudi; on je bio i suviše blistav, da bi mogao izazvati realne predstave, a da ne govorimo o razumevanju ili čak o volji za logičkim ponašanjem. U međuvremenu je teoretska i stvarna rasprava oko ovog pojma ušla u mirnije vode. Prvo je Nemački odbor za vaspitanje i školovanje pružao psihičku pomoć u vidu saveta pri vaspitavanju, a donecije, od pre godinu dana kada je stvoren Savet za unutrašnje rukovođenje, obezbeđena je stalna saradnja o tim pitanjima. Odeljak za unutrašnje rukovođenje Generalštab-a savezne vojske i škola za unutrašnje rukovođenje u Koblenцу mogle su već preko dve godine delovati i u širinu i u dubinu. Ponekad se samo još javlja neki novinarski glas iz kojega se može videti da poneki novinar još

*) Paul — E. Lenkeit: *Innere Führung und Künstlichkeit, »Wehrkunde«*, oktobar 1959, strana 537. Preveo sa nemačkog dr Nikola Stanojević, redigovao prema originalu Milorad M. Damjanović.

**) Misli se na Bundesver (Bundeswehr), vojsku Savezne Republike Nemačke. — Prim. red.

uvek piše o unutrašnjem vođenju a da nema pojma o njemu. Javnost i savezna vojska shvatili su na početku unutrašnje vođstvo kao neki privatni hobi pojedinih vojnih osobnjaka. Međutim, docnije, ono se u sve većoj meri tumači i priznanje ne kao nešto novo radi nečeg novog, nego kao jedno neophodno staranje za čoveka u vojnem smislu. Ono je postojalo u svako doba, počevši od Cezarovih govorova svojim komandantima pred susret sa Germanima (Bell. Gallic. 1. knjiga, glava 39—49) pa sve do Ajzenhauerove zapovesti pred iskrečavanje u Normandiju.

Međutim, ipak se stvaranjem pojma »unutrašnje vođstvo« stvarno odigralo nešto novo i u tome se nalazi uzrok postanka mnogih sekundarnih pojava. Naime, pristupilo se izviđanju jedne delatnosti, njenom uvođenju u svest i isticanju njenog značaja, delatnosti koja se do sada nalazila više latentno, nesvesno i instinkтивno u sklopu celokupne delatnosti vojnog rukovodioca. Moralo je doći do reči o jednoj pojavi koju su do tada oficiri obavljali instinkтивno, nesvesno, više ili manje dobro. Takvo uvođenje u svest jednog stvarnog procesa i jednog nužnog razvoja opštег rukovodenja ljudima, povezanim sa zahtevom da se izvuku aktivni zaključci iz jedne izmenjene situacije ne nailazi na otpor samo u okviru vojske. To se isto tako javlja kod uvođenja petodnevne radne nedelje kao svojevremenno i prilikom ukidanja nošenja koplja u konjici ili kod uvođenja noćnih dejstava umesto dnevnih kod podmornica sa šnorhelom u toku poslednjeg rata.

Međutim, ako se konstatacija takvog novog stepena svesti odigrava na području izmenjene *duhovne*, a ne toliko konkretno materijalne sredine, onda se konzervativno osnovno ponašanje čoveka, usmereno na tehničku praktičnu osnovu, izražava često na taj način što on u početku odbija da čini nešto svesno što oseća kao *izveštačeno*, a što se do tada odigravalo *prirodno* i bez predumišljaja. Ali od tako izmenjene psihičke situacije i njenog uticaja na vojno područje potiče i niz pitanja rukovodenja iz oblasti unutrašnjeg rukovođenja. Međutim, kako može u ovakvoj situaciji da se stvari atmosfera osećajne ili stvarne izveštačenosti? I

na kakvu se realnu pozadinu oslanja ova pojava, ukoliko ona ne predstavlja samo neki argument? Izgleda da je, na ovome mestu, prethodno potrebno nešto objasniti o istoriji postanka pojma unutrašnje rukovođenje.

Ličnosti koje su pre nekoliko godina službeno bile zadužene za realizaciju jednog vojnog zadatka Savezne Republike Nemačke u okviru odbrambenih mera slobodnog sveta kada su pristupile stvaranju osnovica buduće vojne organizacije u datim prilikama stvarno se nisu našle u situaciji u kojoj su umetnici slobodnoga duha koji stvaraju pomoću svog genija. Data situacija, tj. oružane snage u demokratiji, imala je, sa jedne strane za posledicu da premljene odluke nisu mogле predstavljati samo neki odraz ranije ozakonjenih ili primenjivanih vojnih rešenja. S druge strane, međutim, neka »principijelna promena« uopšte nije dolazila u pitanje, pošto nijedna od ličnosti koje su učestvovalе u radovima nije mogla jednostavno da odvoji svoja sopstvena vojna iskustva stečena u toku od 10—30 godina od duhovnog planiranja u okviru svoje ličnosti. Prema tome, grubi spoljni okvir nove vojničke stvarnosti, posle prekida od preko 10 godina, i koji je nastao na ovakav način i sastojao se od projekata službenih propisa, mogao je imati samo privremeni karakter. Naročito onda kada se pretežno radilo o tehničkim stvarima, čiji se razvoj i dejstva još uopšte nisu mogla predvideti na vojnom području. Ovde je tek moralо nastati neko novo vojničko iskustvo. Ne samo iskustvo poslednjeg rata i onih nekoliko meseci grozničavog perioda obnove. Samo na osnovu stvarnog iskustva »današnjice« mogli su se dobiti neophodni elementi za izmene o kojima je tada i trebalo voditi računa.

Međutim, kada je trebalo iznova obraditi *ljudske*, a ne tehničke odnose, situacija je bila drugačija. Drukčije je bilo shvatanje o čoveku u pogledu njegovog stava, vrednosti i važnosti kako su ga prikazale pedagogija, psihologija i sociologija tokom poslednjih desetak godina od shvatanja koje je bilo uobičajeno u mehanizmu bivšeg autoritativnog, totalističkog državnog aparata. Čovek u totalitarnom zaraženim delovima zapadnog sveta morao je tek

polako naći neko novo duhovno mesto, da bi se i za njega mogao stvoriti odgovarajući vojni oblik mogućnosti opstanka. Na području vojske trebalo je tada izravnati onaj razvoj u interpersonalnim odnosima koji je, na primer, uzrok tome što je industrijski radnik od izrabljivanog roba najamničara iz perioda rane industrijalizacije, postao mali akcionar koji učestvuje u dobiti svog preduzeća. Dakle, uglavnom jedan evolutivni pokret koji se ogledao na svim područjima života ljudske zajednice: počev od prava glasa žena do njihove ravnopravnosti, od kazne batinanja do učešća učenika u upravljanju školama i od podanika do građanina države. Bilo je potrebno da se samo na vojnem sektoru savlada onaj razvojni put koji je već preden na drugim sektorima, da bi se stvorilo ono u pogledu čoveka što već na mnogim drugim područjima postoji ili se barem nagoveštava. Prema tome, težište se nije nalazilo u stvaranju neke nove teorije o međuljudskim odnosima u vojsci, nego u nastojanju da se priznati principi opštih međuljudskih odnosa primene na vojničku stvarnost i to uvek sa gleđišta specifičnosti vojnih zadataka. Razume se, pri tome je bilo neizbežno da se izvesna ustaljena dosadašnja vojna praksa na polju uplivisanja na ljude podvrgne kritici u pogledu provere njihove saglasnosti sa opštim sociološkim, psihološkim i pedagoškim iskustvima koja su se u međuvremenu dalje razvila.

Ali, i evolucija je pokret, tj. promena postojećih oblika, povezana sa naknadnim zahtevom za prilagođavanjem čoveka. Ako se takav zahtev za promenom još i priznaje kao takav, ipak se obično u trenutku praktične delatnosti stavlja sledeći stereotipni prigovor: »Pa to je sve teorija, u praksi to izgleda sasvim drugčije!«

Ovakav prigovor karakteriše naročito stručnjake, prvenstveno tehničke stručnjake, odnosno stručnjake za prirodne nauke. Iza ovog argumenta koji je u velikoj meri postao šablon, krije se u odnosu na teoriju i praksu (ovde ograničeno na područje rukovođenja ljudima u celokupnom kompleksu unutrašnjeg rukovođenja) neka vrsta pseudoracionalizma koji se ispoljava putem određenog načina po-

našanja. Ljudi koji se stalno aktivno bave materijalnim svetom (a time se u sve većoj meri karakterišu danas i vojni rukovodioci) prebacuju, naime, sve stvari koje se ne mogu odmah rešiti primenom iskustva bez predumišljaja ili u kojima se ne mogu primeniti neposredni sahvati rukom kao kod rukovanja pogonom, u polje izveštačenosti. Izveštačeno je ono čime se ne može uspostaviti veza sa specijalnom stvarnošću u datom trenutku delovanja i sticanju pojedinačnog saznanja. Treba pomisliti i na mišljenje o sastremenoj, naročito apstraktnoj umetnosti koja polazi uvek iznova od pitanja: »Šta (konkretno) treba ova da predstavlja?« Sa ovog gledišta spada ovaj sud u domen teorije ili kako smo mi to nazvali izveštačenost u smislu nečeg »ne-shvatljivog« što uglavnom spada u duhovnu oblast, dakle, u područje nekonkretnog. Nisu pristupačna sva ona područja u kojima se ne radi isključivo o tome da se namera pretvori u tehničku stvarnost kao, na primer, kod neke šeme za uključivanje. Ovaj stav koji se prenosi i na sektor interpersonalnih odnosa, potpuno je opravдан u dubljem smislu, pošto se ovde uvek radi o individuama odnosno grupama koje su diferencirane i koje se nikada ne ponašaju potpuno jednako. Sud o izveštačenosti u pogledu odnosa među stvarima kod ljudi našeg modernog doba koji je toliko sraslo sa tehnikom odnosno prirodnim naukama, pokazuje, međutim, u suštini samo našu nesposobnost da razlikujemo kategorije i metode prirodno naučnog saznanja i iskustva od onih sa područja duhovnog naučnog *ravnanja* i da ih primenjujemo.

Propis o vaspitanju ZDv 11/1¹⁾ savezne vojske predstavlja takav primer za pojavu koju smo ovde označili kao izveštačenost. Nijedan naučnik, učitelj, sveštenik ili oficir neće negirati načela koja se u njemu nalaze a odnose se na ciljeve i puteve vaspitanja i koja predstavljaju suštinu

¹⁾ ZDv 11 (1 = *Zentrale Druckvorschrift 11/1*, propis o vaspitanju sadrži:

- A. Smisao vaspitanja.
- B. Ciljevi vaspitanja.
- C. Pretpostavljeni kao vaspitač.
- D. Putevi vaspitanja.

rada jedne ekipe kvifičkovane za takav zadatak. Ovaj se propis uči u oficirskim školama gde se o njemu detaljno raspravlja. O tome se referiše i njihova osnovna načela predstavljaju uvek polazne tačke pri sastavljanju dnevnih zapovesti svih delova oružanih snaga. Ipak treba uočiti činjenicu, da ovaj propis retko napušta duhovno područje i da ne zadire u stvarnost meduljudskih odnosa. Za njih je vezana materijalna izveštačenost koja nije tehničke prirode i koja se ne može prikazati u realnosti vojničkog života. Od čega to zavisi? Pa oni se ne shvataju u smislu uživljavanja i saosećanja sopstvenog ja, nego se u najboljem slučaju pragmatski ocenjuju sa gledišta stalne tehničke koristi za neki ograničeni zadatak. Ne shvata se da se ovi osnovni stavovi mogu ostvariti samo onda kada ih prvo shvati čovek, individua, tako opredeljena ličnost vaspitača, preno što oni mogu da preuzmu vodeću funkciju. Da bi oživeli oni moraju proći kroz čoveka kao kroz neku vrstu katalizatora!

Kako стоји ствар са захтевом у односу на човека као носиоца вaspitanja? Ostavimo на stranu onaj veliki broj ljudi koji postoji i u štabovima savezne vojske (Bundesvera) i kojima nedostaju bitni preduslovi за vaspitače а то су спокојство и оптимизам. Pređimo ovom prilikom и преко оног другог мањег dela pedagoških formalista који, на primer, одано и послуно чисто формално приhvataju ZDv 11/1 као službeni propis са karakterом наредбе и услед тога не успевају на пољу педагогске праксе. Још увек остале онда велики део dragocenih vojnih vaspitača који жеље и могу да се баве vaspitanjem. Ali, njihova vaspitačka delatnost потиче са једног извора који они називају »iskustvo«. Dakle, ne од ZD 11/1 као zbiru naučnih iskustava poslednjih 50 godina, negо од свог individualnog poznavanja ljudi које су стекли tokom свог života. Razume сe, svaki odrastao čovek prisvaja себи право takvog poznavanja ljudi, čim pređe 21. godinu. Navodno да ono predstavlja основу на коjoj se zasnivaju njegove ocene и odluke o pitanjima u vezi сa praktičnim rukovođenjem ljudi; barem se то тако naširoko objavljuje и glasno argumentiše. Ovo

»praktično poznavanje ljudi«, o kojemu su se veoma skeptički izrazili psiholozi i pedagozi, postalo je neka vrsta nepričuvljene vrednosti u prikazivanju samoga sebe. Izgleda da je prema tome na svome mestu kada se prilikom izlaganja teme o poznavanju ljudi kao izvoru prirodnog vaspitanja a time i rukovođenja čuje i mišljenje psihologije da bi se na taj način dobila čvršća polazna osnovica za dalje praćenje ove misli.

Pri tome treba sledeće utvrditi: psihološku stvarnost, u kojoj se ispoljavaju ljudsko ponašanje, ljudski karakter i vaspitanje, formira zajednica, zajednica naših ljudi onako kako se ona već javlja u svim svojim najraznovrsnijim oblicima — dakle, i u vojnim. Ova zajednica predstavlja stvarno *prirodno* područje što znači da je u ovom slučaju kao specifično ljudsko područje neizveštačeno. Međutim, čovekovo ponašanje prema ovoj zajednici u celini ili u pojedinostima određeno je u velikoj meri suprotnošću ili istovetnošću oba osnovna psihološka pravca o volji, naime, o volji za moć i o volji za životom u zajednici²⁾.

Sa ovakvom konstatacijom psihologija nam pruža podesan kriterijum za sticanje novih znanja o ljudima i za praktično poznavanje ljudi, već prema stepenu harmoničnosti između samih nas i ljudi u našoj sopstvenoj sredini. Dakle, ako se naša volja za zajednicu nalazi u konfliktu sa našom voljom za moć, ako u ličnosti samog vaspitača postoji odveć malo harmonije između ove dve volje ili ako izvan njegove ličnosti ne postoji dovoljna harmonija između volje merođavne za vaspitača i volje koja dominira kod njegovih učenika, onda dolazi do stvaranja principijelnih sumnji u čistotu i moralni kvalitet doživljene ljudske motivacije.

Ovo preneto na vojno područje značilo bi približno sledeće: Ako jedan pretpostavljeni snažno ispoljava sopstvenu težnju za rukovođenjem zasnovanu na volji za moć i ako on u praksi rukovodi samo zbog spoljnog izgleda stvari umesto iz svoje unutrašnje potrebe, ako su, na pri-

²⁾ Rudolf Alers (Allers): *The Psychology of Character* (Psihologija karaktera), str. 341, izdanje Sheed and Ward, London 1943.

mer, njegova shvatanja o današnjoj omladini u celini negativna ili ako za njega dužnosti vojne zajednice u kojoj se i on nalazi vrede samo uslovno kao obavezne, onda je poremećena i ona principijelna harmoničnost usled čega se ne dobijaju uslovi u kojima bi mogao doživeti ono što mu je potrebno za sticanje iskustva o ljudima, upoznavanje ljudi i vaspitanje. Nastaje jedna psihološka situacija iz koje ne može da izraste nikakvo stvarno iskustvo. Stepen poznavanja ljudi koji je stečen na taj način ne predstavlja ništa drugo nego neku vrstu disparatnog snopa koji se sastoji iz suprotnih stavova i suprotnih osećanja. Kao odgovor na ovu disharmoniju u pojedinoj ličnosti vaspitača nastaje poza.

Sada u individualnoj ličnosti dolazimo bliže do pojma izveštačenosti na suprot pojmu prirodnosti u svom stvarnom psihološkom obliku. Izveštačenost, kao sadržaj ljudske svesti, nastaje, naime, uvek onda kada se neka ličnost u istom trenutku oseća u sebi privučenom sa dva ili više pravaca koji se isključuju među sobom. Ovaj psihički proces se može utvrditi kako samoposmatranjem tako i spoljnim posmatranjem od strane školovanog posmatrača. Skoro svaki onaj koji treba da govori pred drugima bilo u svojstvu učitelja, predavača ili referenta, poznaće ovo osećanje kada mu se misao koja je kao celovita predstava skoncentrisana na cilj izlaganja, najedanput cepa i deo akcenta na sekundarno područje, na primer, na sledeće pitanje: »Kako delujem u ovom trenutku na slušaoce? Šta zapravo onaj gospodin X koji se tamo nalazi podrazumeva pod pojmom koji sam upravo primenio?« Takav rascep na dve jedna s drugom u sukobu i međusobno oprečne tendencije iskustva može se u trenutku izvođenja neke psihičke radnje, odmah prepoznati na ličnosti u vidu nekog kolebanja, neke opšte nesigurnosti. U takvoj se situaciji stvara neodređeno osećanje neke sumnje u objektivnu istinitost subjektivnih ubeđenja. Ovog trenutka postaje ličnost svesna izveštačenosti sopstvene spoznaje, tj. da ono što je tog trenutka rečeno dobije u njegovoj svesti sadržaj koji je samo njegov.

Slična izveštačenost, koja izgleda da je još izrazitija na vojnom području, nastaje prilikom stvaranja suprotnosti u tenziji između biti (das Sein) ličnosti (onako kako ona sebe vidi) i njenog ponašanja. Kao primer za ovaj akt mogla bi da posluži sledeća situacija: jedan oficir koji sebe smatra jakim prema uobičajenim vojnim merilima, recimo u nekom grupnom samostalnom radu rukovodi jednom grupom mlađih oficira prema datim metodskim uputstvima iz ZDv 3/1³). Onoga trenutka kada on postaje svestan konflikta između načina na koji on sam sebe prikazuje u vojnem pogledu i njegove više ili manje utvrđene uloge kao rukovodioca grupnog samostalnog rada (»postavljanje normi« prema »doživljenoj saradnji«) on doživljuje fenomen izveštačenosti jednog takvog akta koji može spolja da primeti i neko drugo lice.

Ova opisana konfliktna situacija približuje se jednom obliku izveštačenosti u iskustvu i delovanju koji je poznat i u psihologiji,⁴⁾ upravo onda, kada postoji suprotnost između ličnosti kakva je ona stvarno i držanja ili stava koji se traži od te ličnosti.

Ovi, na ovome mestu, opisani odnosi vode već u područje psihopatologije i mogu predstavljati neuroze. Neuroze nisu ništo drugo do preterivanja odnosno izvrтанja opštih crta karaktera koje se nalaze u svakoj ličnosti. Radi toga, fenomen izveštačenosti koji se javlja u toku duhovnih radnji, primarno nije patološki, nego direktni rezultat ljudske prirode. Ipak ovakvi procesi remete tok tih radnji i odnose među ljudima.

Pokušajmo sada još da procenimo ove psihološke mehanizme sa gledišta terapeutskih mogućnosti u odnosu na međuljudske odnose. Iz onoga što je ranije rečeno proizlazi da sebe može prikazati prirodnim, koncentrisanim i istinitim, dakle, neizveštačenim, samo onaj čovek koji je

³⁾ ZDv 3/1: *Zentrale Dienstvorschrift* (Centralno službeno uputstvo) 3/1: metodika školovanja; uputstvo o planiranju, metodima, tehnicama učenja i materijalu školovanja.

⁴⁾ Rudolf Alers: *The Psychology of Character* (Psihologija karaktera), str. 324.

u potpunoj saglasnosti s onim što predstavlja i koji živi harmonično sa ličnostima svoje sredine. To, u stvari, ne znači ništa drugo, nego da je čovek u svakom trenutku svoje delatnosti pošten prema sebi i ličnostima svoje sredine. Pošten je onaj koji neprekidno, dobrovoljno u svom najintimnijem biću i usled toga rado priznaje svoju definativnu ljudsku ograničenost i koji je spremjan da prizna svoje nepotpunosti i nedostatke.

Od vojnog rukovodioca treba uz ovo zahtevati da je srcem i razumom shvatio, proradio i usvojio puteve praktičnog rukovođenja ljudima, kakve iziskuje naš slobodoumani poredak. Onaj koji ne može da postigne ovu unutrašnju harmoniju između sebe i svoje okoline, treba da bude barem toliko pošten i dosledan u tome da težiše svoje delatnosti potraži u radu sa dobrima i vrednostima iz prirodnaučnog materijalnog područja, a čoveka da prepusti drugima.

Najzad, nije ni u vojnom području moguće drukčije odstraniti radnu atmosferu koja je obeležena izvesnom izveštačenošću u ljudskim odnosima, nego korišćenjem pretpostavljenih koji se potpunim poštenjem prema sebi samim vaspitaju svoje potčinjene i druge da budu potpuno pošteni. To je rad koji posebno treba negovati u oficirskim školama, pošto je naročito kandidat za oficira, u mladalačkom dobu, ugrožen, da usled prirodne sklonosti, bez predumišljaja i šematski preduzme na sebe takve poze koje nastaju iz individualne izveštačenosti.

Zahtev za apsolutnim poštenjem, koji je ovde obrazložen od strane psihologije, ne predstavlja inače ništa drugo nego osnovni zahtev u svetu vrednosti Zapada kao bitan znak razlikovanja od istočnog »sistema laži«.

Ako vojni rukovodilac i dalje nastoji da u sebi stvori stvarne harmonične veze sa svojim vojnicima i nije primarno time opredeljen da oblike, govore i stavove mlađih ljudi ocenjuje kroz prizmu svoje sopstvene, ranije navodno ili stvarno drugojačije ličnosti, onda on shvata i doživljuje, tek onda on silazi sa površine izveštačenih ljudskih odnosa u arenu psihičke realnosti. Tek u ovome području psihičke

prirodnosti moguće je steći iskustvo iz oblasti odnosa sa ljudima, poznavanje ljudi i najzad, ostvariti rukovođenje ljudima. Duhovna bistrina bez predrasuda, odredena dobromernošću i nošena voljom za zajednicu je najzad karakteristika i znak obučenog rukovodećeg kadra, kako je to još Gnajzenau zahtevao. Ovaj oblik vaspitanja zasnovan na iskrenosti koji oficiri treba da primenjuju prilikom neposrednog rukovođenja s ljudima je preduslov za savlađivanje izveštačenosti, tj. otklanjanje takvog načina praktičnog rukovođenja ljudima kome nedostaje iskrenosti i predanosti. Duša treba i mora da bude prisutna kod sveg onog što danas valja činiti u odnosu na položaj ljudi u vojsci. Prema tome izgleda da i ovde vredi stara izreka koja se odnosi na preskakanje prepona sa konjem: »Prebac svoje srce preko rova, tvoj će konj skočiti za njim«.

VOJNA BIBLIOTEKA

— INOSTRANI PISCI —

Osnovana 1950. godine

Dosada izdala ove knjige

- 1) knjiga: General AJZENHAUER, **OD INVAZIJE DO POBEDE**, rasprodato.
- 2) knjiga: Maršal MONTGOMERI, **OD EL ALAMEJNA DO BALTIČKOG MORA**, rasprodato.
- 3) knjiga: Kamil RUŽERON, **BUDUĆI RAT**, rasprodato.
- 4) knjiga: Pukovnik dr fil., BEŠLAJN, **RUKOVODENJE NARODNOM ODBRANOM**, rasprodato.
- 5) knjiga: Bazil H. LIDEL-HART, **STRATEGIJA POSREDNOG PRILAŽENJA**, strana 397, cena 230 din.
- 6) knjiga: Kamil RUŽERON, **POUKE IZ RATA U KOREJI**, rasprodato.
- 7) knjiga: Džordž PATON, **RAT KAKVOG SAM JA VIDEO**, rasprodato.
- 8) knjiga: General ER, **ARTILJERIJA — NEKAD, SAD I UBUDUĆE**, strana 405, cena 300 din.
- 9) knjiga: Omar BREDLI, **USPOMENE JEDNOG VOJNIKA**, rasprodato.
- 10) knjiga: Pukovnik LIKA, **EVOLUCIJA TAKTIČKIH IDEJA**, rasprodato.
- 11) knjiga: J. O. HIRŠFELDER, **ATOMSKA BOMBA I LIČNA ZAŠTITA**, rasprodato.
- 12) knjiga: Maršal PAPAGOS, **GRČKA U RATU 1940/41**, strana 400, cena 200. din.
- 13) knjiga: Džon KRESVEL, **RAT NA MORU 1939/45**, rasprodato.
- 14) knjiga: ROZBERI, **BIOLOŠKI RAT**, rasprodato.

- 15) knjiga: General-pukovnik DAPČEVIĆ, **ZNAČAJ i SNAGA MANEVRA**, strana 638, cena 500. din.
- 16) knjiga: General ŠASEN, **ISTORIJA DRUGOG SVETSKOG RATA**, rasprodato.
- 17) knjiga: SVEČIN, **STRATEGIJA**, strana 452, cena 450 dinara.
- 18) knjiga: AJMANSBERGER, **TENKOVSKI RAT**, strana 356 sa 3 priloga, cena 400 dinara.
- 19) knjiga: KAMON, **NAPOLEONOVI RATOVI**, rasprodato.
- 20) knjiga: KARPOV, **OBALSKA ODBRANA**, strana 524, cena 700 dinara.
- 21) knjiga: MIKŠE, **TAKTIKA ATOMSKOG RATA**, rasprodato.
- 22) knjiga: MIDEILDORF, **TAKTIKA U POHODU NA RUSIJU**, rasprodato.
- 23) knjiga: AJRE, **RATNA VEŠTINA I TEHNIKA**, strana 248, cena 300 din.
- 24) knjiga: PRENTIS, **CIVILNA ZAŠTITA U MODERNOM RATU**, rasprodato.
- 25) knjiga: HITL, **VOJNI ŠTABOVI**, strana 336, cena 500 dinara.
- 26) knjiga: Maršal JERJOMENKO, **STALJINGRAD**. Delo obuhvata staljingradsku operaciju u celini sa uništenjem nemačke 6. armije, kao i izvesne zaključke i iskustva iz ove operacije. Strana 522, cena 1.000 din.
- 27) knjiga: FOJHTER, **ISTORIJA VAZDUŠNOG RATA** (prevod sa nemačkog) strana 503, cena 850 din.
- 28) knjiga: Admiral KASTEKS, **STRATEGIJSKE TEORIJE** (I sveška). Strana 430, cena 600 din.
- 29) knjiga: GUDERIJAN, **VOJNI MEMOARI**, strana 623, cena 1.000 din.
- 30) knjiga: **VOĐENI PROJEKTILI**. Delo je u pripremi.
- 31) knjiga: GRUPA POLJSKIH AUTORA, **ODABRANE OPERACIJE POLJSKE NARODNE VOJSKE**. Zbirka članaka o dejstvima jedinica Poljske narodne vojske do pada Berlina 1945. godine. Strana 432. Cena 1.000 din.
- 32) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **PROBOJ ORGANIZOVANE ODBRANE**. Zbirka odabranih diplomskih radova sa sovjetskih vojnih akademija iz oblasti probaja organizovane odbrane operativnim jedinicama. Strana 487. Cena 1.000 din.
- 33) knjiga: Herbert FAJS, **ČERČIL — RUZVELT — STALJIN**. Delo predstavlja vojnodiplomatsku istoriju drugog svetskog rata koji pokazuje »rat koji su ovi vodili i mir koji su želeli«. Strana 840. Cena 1.500 din.

- 34) knjiga: MIDEILDORF, **TAKTIKA RODOVA I SLUŽBI**. Knjiga obrađuje postupno sve osnovne taktičke radnje taktičkih jedinica. Strana 671, cena 800 din.
- 35) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **TAKTIČKI PRIMERI BORBE**. Delo predstavlja zbirku odabranih konkretnih primera borbi pešadijskih pukova i njihovih delova na istočnom frontu. Strana 264, cena 800 din.
- 36) knjiga: Ešer LI, **VAZDUŠNA MOĆ**. Studija o mogućnosti vazduhoplovstva u savremenim uslovima. Strana 288, cena 650 din.
- 37) knjiga: MONTROS, **NEBESKA KONJICA**. Studija o helikopterima na osnovu iskustva u korejskom ratu. Strana 307. Cena 700 dinara.
- 38) knjiga: MELENTIN, **OKLOPNE BITKE**. U knjizi nemački general Melentin opisuje sve važnije oklopne bitke iz drugog svetskog rata. Strana 448. Cena 850 din.
- 39) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **RAZVOJ TAKTIKE SOVJETSKE ARMIJE 1941—1945**. Strana 593, cena 1.300 din.
- 40) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ STRATEGIJE** (I sveska) Strana 646, cena 900 din.
- 41) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ OPERATIKE** (I sveska). Delo je u pripremi.
- 42) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ TAKTIKE** (I sveska). Strana 803, Cena 1.250 din.
- 43) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ VOJNE PSIHOLOGIJE** (sveska). Strana 489, cena 1.000 din.
- 44) knjiga: Maršal JERJOMENKO, **NA ZAPADNOM PRAVCU**. Strana 336, cena 600 din.
- 45) knjiga: Maršal ČUKOV, **ODBRANA STALJINGRADA**. Strana 423, cena 600 din.
- 46) knjiga: **TRANZISTORI** (prevod sa engleskog). Strana 464. Cena 1.100.
- 47) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA pod redakcijom generala armije KUROČKINA, **METODIKA VOJNONA-UČNOG ISTRAŽIVANJA**. Strana 384. Cena 650 din.
- 48) knjiga: NASTAVNICI VOJNOPOLITIČKE AKADEMIJE »LENJIN«, **MORALNO-POLITIČKI FAKTOR U SAVREMENOM RATU**. Delo je u štampi
- 49) knjiga: STERNBERG, **VOJNA I INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA**, (prevod sa nemačkoz). Strana 360, cena 1.000 din.
- 50) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ VOJNE TEHNIKE** (sveska). Delo je u pripremi.

- 51) knjiga: BUDONI, **PREDENI PUT**. (Memoari iz oktobarske revolucije). Strana 486. Cena 750 din.
- 52) knjiga: POPELJ, **U TEŠKO VREME**. Strana 400. Cena 700 din.
- 53) knjiga: LOKTIONOV, **DUNAVSKA FLOTILA U VELIKOM OTADŽBINSKOM RATU**. Delo je u pripremi.
- 54) knjiga: POPELJ, **TENKOVI SU OKRENULI NA ZAPAD** (druga knjiga pišćeve trilogije). Strana 438, cena 1.100 din.
- 55) knjiga: Maršal SOKOLOVSKI, **VOJNA STRATEGIJA** (rad grupe autora). Delo je u pripremi.
- 56) knjiga: SEMJONOV, **RAZVOJ SOVJETSKE OPERATIKE**. Delo je u pripremi.
- 57) knjiga: AKADEMIJA NAUKA SSSR, **VELIKA BITKA KOD MOSKVE**. Delo je u pripremi.
- 58) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **O SOVJETSKOJ VOJNOJ NAUCI**. Delo je u pripremi.
- 59) knjiga: KEGL I MENSON, **POMORSKI RAT U KOREJI**. Delo je u pripremi.

ZBIRKA ČLANAKA IZ VOJNE PSIHOLOGIJE

*

Redaktori

Milorad Damjanović i Gvozden Vuković

*

Lektor

Stana Stanić

*

Tehnički urednik

Andro Strugar

*

Korektori

Gordana Rosi

Nada Vesić

Štampanje završeno maja 1965.

Tiraž 3000

Cena 1000 din.